

Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»

В.В. Рокоча, Б.М. Одягайло, В.І. Терехов

Глобальна економіка: парадигми та парадокси розвитку

Монографія

Київ
2017

*Рекомендовано до друку Вченою радою
вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол №3 від 24 листопада 2016 року)*

Рецензенти:

Солов'йов В.П., доктор економічних наук, професор, заступник директора Державної установи «Інститут досліджень науково – технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброда НАН України».

Якубенко В.Д., доктор економічних наук, професор, Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»

Рокоча В.В., Одягайло Б.М., Терехов В.І.

Р 66 Глобальна економіка: парадигми та парадокси розвитку. Монографія / За заг. ред. В.В. Рокочої. – Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. – 314 с.

ISBN 978-966-170-018-4

У монографії розглядаються проблеми становлення та розвитку теорії глобалістики, зокрема тієї її частини, яка пов’язана зі світовою економікою.

На основі аналізу великого масиву теоретичного матеріалу досліджуються парадигми та методологія глобальної економіки, розкривається внесок київської школи в сучасну глобалістику. Значна увага приділена виявленню парадоксів розвитку глобальної економіки, поряд з класичними виділено і проаналізовано їх новітні форми.

Важливою складовою монографії є дослідження місця України у глобалізованому економічному просторі, аналіз напрямків та подальших тенденцій її розвитку як структурного елемента глобальної економіки.

Монографія підготовлена на основі аналізу багатого фактичного і статистичного матеріалу, який аргументує авторські висновки і пропоновані теоретико-методологічні положення.

Розрахована на спеціалістів з міжнародних економічних відносин, студентів, аспірантів, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку глобальної економіки та методології дослідження.

ISBN 978-966-170-018-4

© Університет «КРОК», 2017

© В.В. Рокоча, Б.М. Одягайло, В.І. Терехов, 2017

Зміст

Передмова.....	6
Розділ 1. Домінантні парадигми глобального економічного розвитку	9
1.1. Багатомірність сучасного світу: пізнавальні методи в теорії глобальної економіки	9
1.2. Основні теоретико-методологічні моделі глобалізації...13	
1.3. Глобалістика як міждисциплінарна наука	19
1.4. Українська школа глобалістики: систематизація проблем глобальної трансформації	27
1.5. Моделювання і прогнозування як сучасні підходи до аналізу проблем глобального розвитку	36
1.6. Еволюція теоретичних підходів до визначення поняття «глобалізація економіки»	50
Літературні джерела	61
Розділ 2. Еволюційний розвиток світової економіки	64
2.1. Глобалізація економіки: сутність економічного поняття	64
2.2. Провідні форми вияву глобалізації світової економіки.....	80
2.3. Функціональні парадокси глобалізації світової економіки	89
2.4. Глобальна регіоналізація як сучасний напрямок розвитку глобальних економічних трансформацій	98
2.5. Головні сучасні тренди глобалізації.....	105
Літературні джерела	112
Розділ 3. Парадокси глобального економічного розвитку	113
3.1. Асиметрична глобалізація як особливість розвитку світової економічної системи	113
3.2. Передумови та прояви розвитку однополярної глобалізації в умовах сучасної світової економіки	121
3.3. Особливості відносин між полюсами світової економіки	133
Літературні джерела	146

Розділ 4. Глобальні системні ефекти та механізми	
протидії економічним шокам	148
4.1. Поняття глобальних системних ефектів	148
4.2. Стан паливно-енергетичного комплексу як найбільш характерний приклад прояву системних глобальних ефектів	153
4.3. Деформація фінансової сфери в сучасних умовах як прояв дії глобальних системних ефектів	158
4.4. Значення інноваційної сфери для подолання ресурсних та інституційних обмежень глобалізації ...	164
Літературні джерела	179
Розділ 5. Необхідність побудови нового міжнародного економічного порядку	181
5.1. Глобальна економіка як «прогностична реальність» ..	181
5.2. Вимоги до нового міжнародного економічного порядку.....	190
5.3. Розбудова нового економічного порядку та його психологічна ідентифікація	195
5.4. Роль держави у створенні нового міжнародного економічного порядку	202
Літературні джерела	218
Розділ 6. Україна у глобальному економічному середовищі.....	221
6.1. Макроекономічні ефекти глобального економічного розвитку України.....	221
6.2. Асиметрія участі України у процесах транснаціоналізації	231
6.3. Модернізація економіки України в умовах глобалізації	248
Літературні джерела	264
Розділ 7. Зовнішньоекономічна експансія геокорпоративних структур як суб'єктів світового бізнесу.....	267
7.1. Транскорпоративні структури як особлива форма організації глобального бізнесу.....	267

7.2. Спільні підприємства та міжнародні консорціуми як сучасні структури глобального бізнесу	273
7.3. Формування українських ТНК як глобальних ринкових структур	280
7.4. Перспективи глобального позиціонування українських фінансово-промислових груп	286
Літературні джерела	297
Післямова	300
Додатки	304

Передмова

З кінця ХХ століття світ поступово перетворюється на єдину систему шляхом глобалізації. Глобалізація світової економіки є процесом створення єдиної зони, де вільно переміщаються товари, послуги, інформація, капітал, де поширяються ідеї і пересуваються безперешкодно їх носії, стимулюється розвиток сучасних фінансово-кредитних інститутів і налагоджуються механізми їх взаємодії.

Як історичне явище і феномен, а також як об'єктивна закономірність розвитку людства, процеси глобалізації привертають все більшу увагу дослідників як у країнах Заходу, так і в країнах Сходу. У наш час формується нова галузь науки – глобалістика, яка є молодою і міждисциплінарною. У теорії сучасної глобалістики, яка до кінця ще не сформована, намітились достатньо стійкі позиції стосовно визначення основоположних складових та чинників глобального розвитку світового середовища. На особливу увагу заслуговують роботи, представлені Римським клубом, який як міжнародна неурядова організація був створений у 1968 р. задля стимулювання вивчення глобальних проблем людства. На відміну від панівної на той час неокласичної економічної теорії, заснованій на принципах раціонального індивідуалізму, Клуб вперше став широко використовувати комп’ютерне моделювання та інституціональну методологію, що має в своїй основі міждисциплінарний підхід та звернення до інститутів, представлених організаціями та культурними цінностями. Відтак здобутки Римського клубу дозволили суттєво просунутися в напрямку дослідження глобалізаційних проблем. Особливе значення сучасна глобалістика надає розробкам Клубу, що стосуються межі зростання, сталого розвитку, універсального еволюціонізму, мітозу біосфер, контролю глобального розвитку та концепції світ-системного аналізу, представленої американським соціологом і неомарксистом І. Валлерстайном. Саме вони склали основу подальшого розвитку теорії і

методології глобалістики та методологічно забезпечили дослідження глобалізаційних процесів у світовій економіці.

Головним завданням сучасної глобалістики та теорії глобальної економіки, як ми його розуміємо, є не лише розкриття сутності, закономірностей і тенденцій глобалізації, а й пошук методологічних основ та розробка концепцій міжнародних антикризових стратегій, які, в свою чергу, були б базовими для розробки національних стратегій розвитку. Принципово важливим елементом сучасного аналізу є поліцентризм, який вимагає розгляду світової економічної системи, що розвивається, під впливом закономірності глобалізації як багатомірного економічного простору, якому властива дихотомія універсалізації та урізноманітнення.

Глобалізація спонукає до утворення спільногоЯ і навіть більше – єдиного міжнародного правового, економічного та інформаційного простору. Процес дає потужний імпульс формуванню політичних відносин між країнами. Через це сучасні умови функціонування світової економіки та діяльності національних економічних агентів пов’язані з цілим рядом незнаних раніше проблем не тільки економічного, а й політичного, соціального та екологічного плану.

Економічна складова глобалізації пов’язана насамперед з джерелами, факторами та формами господарського поступу. Йдеться про інвестиції і технології, робочу силу, інтелектуальні і фінансові ресурси, менеджмент і маркетинг тощо. Формами прояву цих процесів є зростання міжнародної торгівлі та інвестицій, небачена досі диверсифікація світових фінансових ринків та ринків робочої сили, відчути зростання ролі транснаціональних корпорацій у світових господарських процесах, загострення глобальної конкуренції, поява систем глобального стратегічного менеджменту.

Світовий рівень глобалізації визначається зростаючою економічною взаємозалежністю країн і регіонів, переплетенням їхніх господарських комплексів та економічних систем, рухом у напряму формування глобальної еконо-

мічної системи, суб'єкти якої вже тепер починають демонструвати елементи нової якості – органічну єдність та все-планетарність. Водночас глобалізація світогосподарських зв'язків загострює глобальні проблеми людства, які можна визначити як комплекс зв'язків і відносин між державами і соціальними системами, суспільством і природою в загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів всіх країн світу і можуть бути вирішенні лише в результаті їх взаємодії. Вона торкається і проблем розвитку індивідів, їхньої соціалізації та відносин з природою.

Отже, виходячи з того, що поняття «глобалізації» за останні роки стає одним із найбільш популярних у різних сферах суспільного знання, а система єдиних поглядів його розуміння й досі не сформувалась, доцільність приведення їх до спільногознаменника є очевидною. Все це дає підстави говорити про необхідність подальшого дослідження цих складних процесів. Ця робота і має на меті, з однієї сторони, узагальнити існуючі концепції розвитку глобальної економіки, показати існуючі в економічній науці парадигми, а з іншої – проаналізувати парадокси, що супроводжують глобалізаційні процеси, визначають їх масштаби та динаміку, і врешті – дати характеристику глобалізаційних проявів в окремо взятій національній економіці, що інтенсивно глобалізується. Однією з таких економік є економіка України. Ця мета і визначила коло завдань, які поставили перед собою автори цієї роботи. Їхнє коло наукових інтересів безпосередньо пов'язане з дослідженням проблем розвитку глобалізації світової економіки і вони представляють певний осередок української школи глобалістики, започаткованої академіком НАН України О. Білорусом.

Розділ 1

Домінантні парадигми глобального економічного розвитку

1.1. Багатомірність сучасного світу: пізнавальні методи в теорії глобальної економіки

Методи наукового пізнання розвитку процесів глобалізації світової економіки визначаються змінами, пов'язаними з формуванням багатомірного світу, який приходить на заміну поки що домінантного одномірного. Багатомірний світ складається з багатьох вимірів. У теорії багатомірності вимір – центральне поняття. Воно вводиться для позначення нового якісного рівня дійсності, який сучасна наука лише починає освоювати. Особлива характеристика вимірів багатомірного простору – вони не змішуються і не виключають один одного, а навпаки – доповнюють. Відтак науковому пізнанню необхідні нові підходи, методики, спеціальні поняття, аби відобразити процеси, що поступово охоплюють світову економіку. Необхідним стає перехід до нового типу мислення, який відбиває тренди сучасного розвитку.

У розвитку людського мислення можна виділити три основні етапи. Первісним було міфологічне мислення, йому на заміну прийшло логоцентрачне, яке наразі постуپається своїм місцем поліцентричному або багатомірному мисленню.

Міфологічне мислення було типовим для первісного суспільства. Його часові рамки були найбільшими, більше того воно зберігалося до цього часу на окремих територіях Землі, не маючи при цьому свого первісного визначального значення.

Логоцентричне мислення – логос проти міфу – формується в епосі Модерну. Його поява пов’язана зі становленням нової духовної основи людства, коли було закладено основи світових релігій. Основу його конструкції складає наявність ядра в науковому аналізі. Сам аналіз підводиться під загальне начало, а ядро розглядається як основа явища, всіх його властивостей. Логоцентричний методологічний підхід в аналізі світогосподарських процесів означає виділення базової структури як фактора, що детермінує розвиток інших систем. Класичним прикладом використання логоцентричного підходу є теорія марксизму. Теорія марксизму подає універсальну схему лінійного процесу через використання методологічного підходу від одиничного до загального (ядро: товар як клітина буржуазного суспільства, яка визначає весь розвиток капіталізму).

Багатомірне мислення є прерогативою постмодерну. Постмодерн спонукає до заміни логоцентричного пізнання на плюралістичні методологічні підходи, оскільки плюралізм, як і сам постмодерн, втілює в собі існування множини незалежних і непов’язаних між собою начал або видів буття, принципів, методів та цінностей. Його прояви насамперед пов’язані з дехристиянізацією, реісламізацією Близького Сходу, індуїзацією Індії, тобто з модернізацією, яка не є вестернізацією, хоча за Ф. Фукуямою, вестернізація є неминучою, бо в ході модернізації всі країни обов’язково сприймуть західні цінності, що означатиме «кінець історії» або повну перемогу ліберальної демократії у світі. Проте це лише передбачення. У світовій економіці багатомірність виходить з різноманітності світу, представленаю геометрією Евкліда, Лобачевського, Рімана, і проявляється це у формуванні поліцентричних економічних систем з декількома ядрами.

Отож, логіку розвитку методології наукового пізнання у відповідності до основних періодів формування суспільних систем можна представити певним ланцюжком: міфічне мислення => логоцентричне мислення => багатомірне мислення.

Концепція багатомірності виходить з того, що світ різноманітний не тільки у своїх нескінчених проявах, але й у своїх фундаментальних основах. Визначальні властивості та характеристики багатомірного об'єкта не зосереджені у певному центрі (ядрі), а розпорощені по вимірах (центратах), які не можна вивести один з одного або звести до чогось одного (логоцентризм). У багатомірній економічній системі може функціонувати декілька центрів із своїми периферіями (поліцентричні економічні системи), вона може характеризуватися наявністю специфічних економічних прошарків, які не змішуються між собою (моделі «капуччино» та «кровава Мері»).

Багатомірність притаманна більш глибоким рівням матеріальної суспільної і духовної організації світу, а також більш високим, зрілим стадіям розвитку. Головний критерій рівня розвитку системи визначається тим, які зв'язки, тенденції переважають та є визначальними – небагатомірні чи багатомірні та якому світу належить система – багатомірному чи небагатомірному.

Західні економісти заявляють про потребу розробки нової наукової парадигми, створення нової методології пізнання суті економічних процесів та змін. Теоретики визнають, що відомі великі економічні теорії минулого і сучасності – кейнсіанство, неокласичний напрямок, інституціоналізм – виявилися не в змозі побудувати модель економічної системи, яка б задовільно пояснювала головні характеристики, закономірності та тенденції розвитку економіки. Увага має концентруватися на пошуках загальної, всеохоплюючої багатоаспектної моделі. «...Рікардо і Вальрас вивчали взаємну адаптацію населення і капіталу в межах даної території... Фокусом моделей Вальраса, Хікса та Леонтьєва був взаємовплив цін і обсягів випуску продукції в різних секторах економіки. Бем-Баверк, Вексель та Хікс запропонували аналіз часової структури сучасної системи виробництва... Всі ці моделі повністю зберігають свою важливість, проте кожна по собі є викривленням, бо виділяє не більше, ніж один аспект реальності. Нам

необхідна всеохоплююча багатоаспектна модель: захист різних теорій не повинен бути справою окремих шкіл та напрямків, потрібний їх синтез...» [1]. Для опису багатоскладеної, багатофакторної, багатопричинної економічної реальності, якою є сучасна світова економіка, необхідний методологічний підхід, заснований не на одному, а на синтезі декількох (багатьох) взаємопов'язаних постулатів: багатомірне мислення => поліцентризм, плюралізм.

Новий методологічний підхід до аналізу світогосподарських процесів виходить з того, що, по-перше, типи (моделі) економічних систем неможливо об'єднати в одну загальну модель, по-друге, моделі не виключають і не витісняють одна одну, хоча між ними можуть існувати суперечності: жодна з моделей не претендує на те, щоб бути єдиною істинною, переважати над іншими, кожна модель пристосована лише до певних обмежених умов, за яких і виявляються її найбільші переваги. Ця особливість методології дозволяє підвищити рівень достовірності дослідження і наблизити останнє до реалій сьогодення. А реалії полягають у формуванні сфери багатомірності, що пов'язано з глобалізацією світової економіки.

Перехід до сфери багатомірності простежується в тенденціях становлення багатополярного, поліцентричного світу. Поліцентрична модель за своєю суттю є багатомірною. Поліцентризм, як порядок, що переважає у взаємовідносинах геополітичних центрів сили, можливий там і тоді, де і коли при всіх суперечностях і конфліктах, що виникають між центрами, домінують не сили взаємовиключення та конфронтації, а сили співробітництва і партнерства, які спираються на розвиток системи стримання і противаги. На мікроекономічному рівні це знаходить своє відображення у поєднанні двох раніше непоєднуваних начал – конкуренції і кооперації; на макрорівні – ринку та державного регулювання; на мегарівні – інтеграції та дезінтеграції; функціонуванні країн з різними економічними устроїями та рівнями економічного розвитку.

Отже, багатомірність в економіці проявляється у виникненні поліцентричних систем з багатьма ядрами. Їх дослідження вимагає використання нової методологічної основи – плуралізму, об'єктом якого і є глобальна економіка.

1.2. Основні теоретико-методологічні моделі глобалізації

У теорії сучасної глобалістики, яка до кінця ще не сформована, намітились стійкі зміни щодо трактування глобальності і глобалізації. Значною мірою це пов'язано з використанням нових методологічних підходів до аналізу проблем світогосподарського розвитку. Особливий інтерес у цьому контексті викликають концепції глобалістики, в рамках яких працюють сучасні наукові школи і організовані наукові колективи. Таких шкіл достатньо багато, але провідні з них – шість, які виділилися наприкінці 90-х років ХХ ст., коли з'явилися спроби піdbити підсумки розвитку сучасної глобалістики як науки. Це концепції Римського клубу, що стосуються межі економічного зростання, концепції сталого розвитку, універсального еволюціонізму, мітозу біосфер, контролюваного глобального розвитку та концепція світ-системного аналізу. Саме в цих концепціях знайшли своє втілення елементи нових методологічних підходів до аналізу глобальної економіки, завдяки чому вони залишаються актуальними і значими.

Перша з названих шкіл представляє концепцію «Межі зростання». Концепція була представлена у 1972 р. членами Римського клубу, який було засновано у 1968 р. футурологами 30 країн. А. Печчеї та засновники клубу, які були керівниками транснаціональних корпорацій, зіткнулись зі спільними труднощами в реалізації корпоративних проектів і програм. Вони усвідомили, що глибинною першопричиною цих труднощів є глобальні системні ефекти. Локальні зусилля щодо їхнього подолання були безсилими. Звідси виник відомий заклик: «Мислити глобально» [2]. Власне з цієї концепції бере початок глобалістика як наука.

Досягнення цієї школи полягають у результативних спробах моделювання світової економічної динаміки. В основу моделювання було покладено п'ять взаємопов'язаних змінних величин: населення, капіталовкладення, використання невідновлюваних ресурсів, забруднення навколошнього середовища, виробництво продовольства – і робочу гіпотезу про дисфункціональність глобальної системи. Відповідно до обраних змінних було побудовано цільову функцію економічного зростання як $Y = f(L, K, T, E, P)$. У ході її емпіричної перевірки автори дійшли висновку, що при збереженні існуючих тенденцій економічного зростання людство дуже швидко наблизиться до крайньої межі демографічної та економічної експансії. Цим висновком було підтверджено робочу гіпотезу про дисфункціональність глобальної системи через наявність меж економічного зростання, які спричиняються планетарно-ресурсними обмеженнями, а також аргументовано тезу про внутрішні обмеження світової економіки – панування і жорстокий егоцентризм глобальних корпорацій, архаїчний суверенітет держав та їхня конфліктна конкуренція, егоїстичний дух елітаризму і зверхності цивілізації Заходу, дезінтеграція людського співтовариства.

Надаючи особливого значення людині, А. Печчеї запропонував глобальну програму Нового Гуманізму, суть якої полягає в необхідності «людської революції», яка представляє собою інтеграцію людей світу, формування світової людської спільноти, здатної до колективних зусиль по плануванню і керуванню заради спільногомайбутнього людства, оскільки альтернативою може бути відсутність будь-якого майбутнього.

Ця глобальна стратегія гуманізму будується на принципах плуралістичного мислення, завдяки чому, по-перше, може системно трансформуватися, відбиваючи зміни багатомірного простору (сучасні трансформації концепції представники «Римського клубу» називають «першою глобальною революцією») і, по-друге, буде дієвою протягом усього часу постмодерну. Вона є альтернативою ідеоло-

гії та стратегії «нелюдської глобалізації», яку нав'язують світу окремі лідери силової глобалізації в інтересах елітарних країн.

Друга з переліку шкіл глобалістики презентує концепцію «Сталого розвитку». Концепція розроблена під керівництвом Л. Брауна в Інституті всесвітніх спостережень (Вашингтон, США), який провів ряд проектів «Стан світу». Міжнародна комісія ООН з навколошнього середовища і розвитку використала цю концепцію для підготовки доповіді «Наше спільне майбутнє» (1987 р.). Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію «Екологічна перспектива до 2000 року і надалі» (1987 р.), згідно з якою сталий розвиток повинен стати керівним принципом діяльності ООН, урядів і приватних підприємств, організацій та установ [3].

У центр дискусій ініціатори нового дискурсу поставили концепції стабільного, сталого розвитку. Важко погодитись з тим, що цей дискурс новий, адже такі ідеї висловлювалися і раніше іншими вченими і політиками. Більше того, концепція повністю перегукується з викладеною раніше концепцією Римського клубу «Межі зростання». За авторами концепції, критичний поріг сталого зростання світової спільноти уже пройдено, людство споживає значно більше ресурсів, ніж дозволяють закони стабільного функціонування глобальних екосистем, відтак необхідно зупинити глобальний демографічний вибух у країнах, що розвиваються, і піддати критиці концепції економічного зростання західного типу. Визнаючи висновок Римського клубу про існування планетарних меж економічного зростання, представники цієї школи (насамперед Л. Браун) заявили про неефективність і недорозвиненість традиційного людського суспільства як причину і наслідок надмірного демографічного зростання.

Що особливого містить ця концепція? По-перше, запропоновано поступовість, поетапність та еволюційність змін у людському суспільстві. Вишу мету програми сталого розвитку її ініціатори бачать у пошуках нових шляхів, які б

забезпечили прогрес людства не тільки в елітарних регіонах і в короткі періоди (цикли), а на всьому глобальному просторі і на довгу перспективу. По-друге, школа «стального розвитку» може вважатись передвісницею еколого-економічної школи, яка виникла вже в 90-ті роки і прагне довести можливість поєднання екологічних і економічних інтересів у процесах глобального розвитку. Ці два напрямки можна визнати стратегічними, з точки зору розвитку науки про глобалістику. І обидва містять у собі ідею багатомірності, коли різні системи людського буття не змішуючись, співіснують у згоді і взаємодоповненні.

Школа «Універсального еволюціонізму» розвивається на базі ноосферного вчення В. Вернадського під керівництвом академіка Н. Мойсеєва [4]. Її представники піддають критиці доповіді Римському клубу щодо пасивної ролі природи та її пасивної реакції на результати діяльності людства. Глобальну природу, на їхній погляд, слід розглядати як самоорганізовану систему, реакція якої хоч і непрогнозована через значну кількість критичних порогових факторів, але неминуча в довгостроковому плані. Автори концепції «Універсального еволюціонізму» акцентують увагу на необхідності врахування зворотної реакції біосфери на процеси глобального розвитку ноосфери. Цим підходом вони підтвердили реалізацію ідей багатомірного простору в науковому дослідженні і їх використання в розробці стратегічних документів.

Школа «Мітозу біосфер» не має прямого відношення до глобалістики. Але її вважають важливою при переході до практичної діяльності по раціоналізації взаємодії світового людства з навколошнім середовищем. З 1976 р. школу представляє міжнародний неурядовий Інститут екотехніки (М. Нельсон). Генеза парадигми Інституту екотехніки обумовлена практичними потребами космонавтики у створенні штучних біосфер малого масштабу із заданими якостями. Ідея полягає в тому, щоб досягнуті результати використовувати для покращання земної біосфери і для формування ноосфери.

Розглядаючи ноосферу як гармонійний синтез біосфери і техносфери, школа «Мітозу біосфер» – виходить з багатомірності простору [5]. Техносфера – «глобатех» – тип нової культури, яка об'ємає весь планетарний ринок і є багатомірною. Експансія «глобатеху» в Космос означає досягнення певної економічної рівноваги при умові виходу за межі земної біосфери. Сумісний розвиток глобального людського суспільства і біосфери може бути цілеспрямованим, взаємузгодженим і ефективним. У результаті їх конструктивної коеволюції може бути сформована ноосфера, ноосферна економіка і ноосферна цивілізація, яка відкриває шлях до якісно нового розвитку. Завдяки цьому ноосфера перетворюється на один з факторів еволюції Всесвіту.

Школу «Мітозу біосфер» називають ще школою глобальної екології. Вона запропонувала теорію глобальних рішень і компромісів. Реалізація її концепції «Глобальних інститутів згоди» допомагає добиватись стабільних і ефективних компромісів; розробила і запропонувала моделі глобальних наслідків ядерної війни, «ядерної зброї» і «ядерної зими», а також соціологію глобального компромісу. В роботах школи доведена можливість світових угод кооперативного типу, що об'єднують зусилля і ресурси суверенних держав для вирішення планетарних завдань.

Концепція «Світ-системного аналізу» розробляє парадигму, в центрі якої знаходиться розвиток економік, історія систем і цивілізацій. Її представляє школа світ-системного аналізу І. Уоллерстайна (США). Капіталістична світ-система розглядається як історично перша форма глобальної системи, яка безупинно розвивається у взаємодії ядра (капіталістичної метрополії), напівпериферії і периферії світу [6]. Така структура світу повністю відповідає закономірностям побудови багатомірного простору.

Кінець ХХ ст. в концепції І. Валлерстайна трактується як криза переходу від капіталістичної світ-системи, домінуючої на планеті з 1500 року, до поки що невизначененої посткапіталістичної системи. Взаємодії ядра («золотий

мільярд»), напівпериферії і периферії світу характерні циклічні кризи з періодичністю 50–100 років, що нагадує «довгі хвилі» М. Кондратьєва. Парадигма світ-системного аналізу тяжіє до концепції «глобальної соціалізації» майбутнього розвитку, висунутою Міжнародною соціологічною асоціацією (1994).

Концепція «Контрольованого глобального розвитку» (Д. Гвішиані) обґруntовує створення системи моделей альтернативного глобального розвитку і рекомендацій по вибору оптимальних систем управління цим розвитком. Школа контролюваного глобального розвитку почала реалізацію програми «Моделювання глобального розвитку» з метою створення системи моделей альтернативного глобального розвитку і рекомендацій по вибору оптимальних управлюючих стратегій [7]. Значна увага при цьому надавалась соціальним проблемам, зокрема було запропоновано розвивати глобалістику з позицій загальносоціологічної теорії і методології.

Таким чином, сучасна глобалістика не має і очевидно не матиме в близькому майбутньому якогось єдиного напрямку. Плюралізм наукових підходів стає панівним. Їх зміст формується під тиском відповідних філософських доктрин: лібералізму, марксизму тощо. Існує і певна цивілізаційна самоізольованість парадигм глобалістики, оскільки діапазон рефлексивної комунікації в сучасній глобалістиці є обмеженим християнським світом. Тому включення до комунікації конкурючих цивілізацій відкриває можливості для створення більш ефективних систем глобалістики. Проте, хоча кожна з парадигм і орієнтована на конкретну наукову дисципліну, а не на їх синтез, останнім часом став помітним ефект інтерпарадигмальної рефлексії, яка, спираючись на конкретні спільні базові концепти (наприклад, ноосфера), зв'язує різні парадигми. Отож, цілком можливою є розробка інтегрованої парадигми глобалістики, яка матиме в своїй основі принципи багаторінності.

1.3. Глобалістика як міждисциплінарна наука

Розпочаті в останній третині ХХ ст. зміни в теоретичних підходах до трактування глобального розвитку були продовжені у ХХІ ст. Власне активне еволюціонування науки розпочалося на початку 90-х років, коли з'явилася група концепцій, яка базувалася на системному підході до досліджень і прогнозуванні процесів глобалізації. Виділилася частина дослідників – глобалістів, які в своїх розробках акцентували на міждисциплінарному підході. Міждисциплінарний підхід став розгляdatися як провідний методологічний принцип науки. Сьогодні вже можна говорити не тільки про формування загальних основ теорії глобалістики, а і про такі її напрямки як глобалістика економічна, політична, соціальна, екологічна, глобальна прогностика та інші. Намітилась тенденція посилення взаємозв'язку та об'єднання всіх напрямів і створення єдиної інтегрованої науки. На межі ХХ і ХХІ століття наука стає «великою» наукою, бо набувають особливого значення світові замовлення щодо вивчення соціальних процесів, наслідків і загроз глобалізації розвитку та пошуку шляхів і механізмів управління процесами глобалізації.

На порядку денного людства у ХХІ столітті глобалізація світу та її розвиток стають головною проблемою. Небачені раніше можливості, які відкриває глобалізація, і смертельні загрози, які вона в собі несе, – це органічно пов'язаний об'єкт досліджень єдиної інтегрованої науки. Відтак стає надзвичайно важливим сучасне визначення сутності самої науки, її призначення та предмета, об'єкта і методів дослідження, змісту, прикладної та прогностичної функції, адже до середини 90-х років ХХ століття, визначаючи суть глобальних проблем, дослідники здебільшого стверджували, що до їх складу відносяться «проблеми, що виникають у результаті об'єктивного розвитку суспільства, які створюють загрози всьому людству і вимагають для свого вирішення об'єднаних зусиль всього світового співовариства». А це означало, що трактування глобальних проблем і самого процесу глобалізації було обмеженим і, як правило,

прерогатива віддавалася негативним проявам глобалізації, які містилися в загрозах суспільному розвитку. Але ж її призначення значно ширше. Можна стверджувати, що як інтегральна наука про сучасний розвиток людських відносин і людського суспільства вона перегукується із вченням В.Вернадського про ноосферу. Немає сумніву і в тому, що ХХІ століття – це початок ери глобальної ноосфери. Саме тому з'являються «нові контури глобалістики» і потому зростає відповіальність глобалістів-дослідників за підготовку глобальних рішень і політиків за їх практичну реалізацію.

Сучасні процеси глобалізації демонструють нові внутрішні суперечності. Серед них одне з найбільш актуальних питань – протиріччя між інтересами економічного розвитку і зростанням та захистом навколошнього середовища. Країни світу підійшли до такого рівня економічного розвитку, коли без вирішення проблем екологізації виробництва, екологічної безпеки будь-яке подальше нарощування масштабів виробництва стає контрпродуктивним і перетворюється на одну з найнебезпечніших стратегічних загроз. Чорнобильська катастрофа – найбільш серйозне попередження людству про можливі глобальні екологічні катастрофи. Узгодження економічних стратегій розвитку з екологічними на глобальному рівні – це одне з найперших завдань людства у ХХІ столітті.

Здатність країн розв'язувати одночасно складні питання розвитку економіки і екологічної безпеки значною мірою залежить від того, чи це питання притаманне лише окремим країнам і регіонам, чи воно – феномен глобального порядку. Незважаючи на всі особливості країн, їх економічних систем, господарських структур, міри навантаження навколошнього середовища, цей феномен є глобальним.

Сьогодні у світі переважає точка зору про несумісність швидкого економічного розвитку і зростання з успішним вирішенням питання про збереження і захист навколошнього середовища. Кожна країна повинна нести витрати по збереженню довкілля, що неминуче уповільнює темпи

економічного зростання. Останнім часом США виділяють близько 2,5% національного доходу на захист довкілля, а пострадянські країни – лише від 0,5% до 1%. І в одному, і в іншому випадку інвестиції в екологію є недостатніми, вони не вирішують проблему ані комплексно, ані частково. Вчені вважають, що вихід може бути знайдено на шляху інтеграції економічних і екологічних концепцій та конвергенції стратегій розвитку. Інтегрований підхід дасть можливість побудувати механізми захисту довкілля і в екологічних стратегіях перейти від стримування розвитку виробництва, заборон, штрафів за заподіяну шкоду до екологізації технології виробництва та упередження шкоди. Безсумнівно, заходи, що спрямовані на поліпшення навколо-лишнього середовища, сприятимуть розробці нових, високих технологій, а через це – підвищенню продуктивності праці та конкурентоспроможності виробництва, і, як наслідок, – зростанню нагромадження економічних ресурсів і коштів. З точки зору структурних стратегій, екологізація виробництва стимулюватиме становлення і розвиток нової галузі промисловості – виробництво обладнання для контролю за станом довкілля. Йдеться про формування індустрії екологічного захисту. Наслідком реалізації обох напрямків є економічне зростання, а кожен з них слід розглядати як самостійне додаткове джерело інвестиційних ресурсів, яке відносно зменшує екологічне інвестиційне навантаження, бо те сьогодні досягло близько 25% від загальних інвестицій. І на глобальному, і на рівні національних стратегій уникнути або обійти екологізацію виробництва і екологізацію економічного розвитку вже неможливо.

Міжнародна екологічна безпека не має національних або регіональних кордонів. Національні інтереси бідних і багатьох країн щодо поліпшення екології в принципі збігаються. Це є ще одним фактором глобальної інтеграції заради виживання, розвитку і прогресу. Безпідставними і недостовірними є сьогодні дослідження світового економічного розвитку, якщо вони ведуться без врахування проблем міжнародної екологічної безпеки.

Міжпредметний синтез як методологія дослідження глобального розвитку найглибше відображення знайшов у ліберальних підходах західної демократії. Західні пропозиції з глобальної модернізації методології аналізу глобальних явищ і процесів можна звести до трьох узагальненіх позицій:

1) ринкове господарювання;

2) раціональне знання в усьому обсязі його ідей, дисциплін, інститутів і технологічного оснащення в їх історичній трансформації;

3) принцип правозахищеної гідності людини.

Це альтернатива традиційним принципам, як-то: влада власності, медитативно-сакральне знання, ззовні затверджений статус людської особистості. Якими ж мають бути найбільш загальні напрямки глобальних змін відповідно до названих ліберальних принципів?

Реалізація ліберальних принципів вимагає врахування існуючих реалій. А реалії складаються з особливостей національно-економічних, соціальних, культурно-психологічних, етнічних, політичних, технологічних та ін. Сучасна світова економіка представлена національно-економічними комплексами з різними якісними характеристиками та соціальними і культурно-психологічними надбудовами, які сильно різняться. Крім того, існує потужне силове порубіжжя між національним і глобальним – це національні держави, які бачать і здійснюють економічно-соціальні перетворення та соціально-економічний розвиток кожна на свій лад. Національні владні структури перебувають під тиском традиційного бачення влади власності, тому і претендують на всеохоплюючий контроль суспільного життя, намагаючись сконцентрувати прийняття рішень у руках небагатьох. Це призводить до бюрократизації, корупції, обмежень громадянського суспільства тощо. Результат – деформація ринкових відносин, непрозорість і звуження можливостей для участі народних мас у перетвореннях. Проте держави – об'єктивна реальність. Їхні призначенні чітко визначено: реалізація принципу субсидіарності,

ідеї правогромадянської гідності, програми інноваційно-інформаційного розвитку.

Принцип субсидіарності (доповнюваності) передбачає багаторівневу систему прийняття рішень, яка складається з комунального, регіонального, національного і наднаціонального рівнів. Виходячи з цього, рішення кожного конкретного питання відноситься до компетенції тієї гілки влади, яка забезпечує її оптимальне рішення. Інтеграція узгоджується з федералізацією. Тут маємо тенденцію до делегування частини державних функцій іншим структурам. На наддержавний рівень виносяться проблеми регулювання фінансової і інформаційної сфер, екології, боротьби з тероризмом, наркобізнесом і злочинністю. Така координація, не принижуючи зовнішньоекономічну і політичну владу держави, потребує підсилення тих функцій державних інституцій, які пов'язані з міжнародним розвитком.

Ідея правогромадянської гідності базується на змагальному соціальному процесі. В умовах глобалізації суспільство відчуває перенавантаження, викликане послабленням або розривом традиційних зв'язків, соціальною диференціацією, міжетнічними і міжконфесіальними конфліктами. Отже, роль держави має підсилюватись діями у правозахисній сфері. Держава мусить виступати гарантом соціальної стабільності, захисником бідних і обездолених, фортечним муром від міжнародної злочинності і терору. Держава повинна надавати необхідну правову та фінансову підтримку малому і середньому бізнесу, створювати інституціональні основи для інноваційного розвитку своїх регіонів, їх успіху на світовому ринку.

Ця егалітарно-правова ідея з труднощами запроваджується в незахідних цивілізаціях. Вона завжди зустрічає опір з боку традиційного корпоративізму та колективізму. А якщо вона започатковувалась, за деякими позитивними виключеннями (наприклад, Японія), то переростала у «зрівнялівку» і правовий нігілізм, які проявлялись у різних формах тоталітаризму і авторитаризму.

Сьогодні є підстави вважати, що Захід інколи відступає

від свого цивілізаційного базису – принципів рівності, демократії, свободи, «християнської толерантності» тощо, які тривалий час надавали йому імпульсів для прогресуючого руху. Прикладом тому можуть бути експансіоністські дії на Середньому та Близькому Сході, в Африці.

Програми інноваційно-інформаційного розвитку. До певного рубежу західні і незахідні цивілізації будувались на схожій ідейно-ціннісній основі традиційного типу свідомості з його опорними константами у вигляді певних об'єктів шанування (релігія, націоналізм, соціалізм, популізм, наука тощо). Традиційна мудрість, як джерело формування свідомості, фіксувала і обґруntовувала духовні і космічні сутності у вигляді певних імперативів – догматів. Вони консервували пізнавальний процес. У XVIII столітті з'являється новий тип знання, повернений до самого себе – до своїх власних процесів самоаналізу, самокритики, внутрішніх перетворень. Ця пізнавальна перспектива відкрила можливості могутніх зрушень у технології, економіці, соціумі і культурі. Відбулась секуляризація знання на сферу теоретичного і практичного (за Кантом) розуму. Це стало першопричиною небувалого інтелектуального прориву.

Сучасна глобалізація, яка висвітлює нову роль знання, з однієї сторони, та зачіпає старі парадигми цінностей, – з іншої, проблему загострила. Особливо це характерно для такої ланки новітніх технологій, як інформаційні. Поряд зі світом реальних людських відносин, почуттів, світом реальної природи і рукотворним світом з'являється і стає все більш самостійним і привабливим для людини віртуальний світ. Тут іде підготовка його до збагачених дій у світі реальному. Міць і динамізм посередника в образі віртуального світу наскільки значна, що у людей, які втягуються в його орбіту, відбувається кардинальний переворот у свідомості. Для них реальністю, сенсом і метою життя стає ось цей збагачений світ. Це робить життя людини у суспільстві, громаді, родині, колективі тощо лише тимчасовим відображенням, що опосередковує віртуальний світ. Відбувається зміна полюсів. З'являється людина-фетиш.

Позитивним тут є те, що формується нова індивідуальність, схильна до небувалого розкриття своїх творчих потенціалів. Але при цьому виникає ряд негативних моментів. По-перше, іде підміна реальних цінностей, попередньої ідеї, блага, іде заперечення існуючого виробничого процесу і таке ін. Їм протистоїть ідеальна модель крашого, яка породжує невдоволення існуючим, відчуває існуючі форми організації, діяльності, продукції. По-друге, втілення у віртуальній реальності професійних знань викликає почуття переважання над реальною дійсністю і руйнує, де-зінтегрує цю дійсність. По-третє, віртуальна реальність породжує нову сферу і новий потік людської діяльності – щоденне творення нового, піонерного. Але щоб породжувати не потворне, а гарне, треба бути шляхетною особистістю. З цього боку традиційна система цінностей мала значну перевагу. У свій час, підтверджуючи цінність традиційної моралі як автономної сили у цивілізаційному творенні, Ф. Хайек посилився на «символічні істини» релігії, які зробили можливим побудову елементів того розповсюдженого порядку, що ми називаємо цивілізацією [8]. Він неоднозначно вказує на те, що раціоналізм може бути помилковим, а традиційна етика, мораль можуть в деяких відношеннях забезпечити більш вірне керування людськими діями, ніж раціональне знання [9]. Отож, коли мова іде про глобальну перебудову цієї сфери суспільного буття, треба виходити із синтезу традиційного і нового. Посередині знаходитьться істина.

Варто зважати ще на один підхід в діяльності держави, притаманний ліберальній демократії – етнічний. Процеси глобалізації в економічній, інформаційній та культурній сферах протікають у тісному зв’язку з процесами національної самоідентифікації. Прагнення до національного самовиразу є могутнім стимулом соціального, економічного і політичного розвитку в умовах інформаційної відкритості та інтенсифікації світового суспільного процесу. В той же час відродження національної свідомості є захисною реакцією суспільств проти деструктивного впливу до-

центривих, глобальних сил. І деградація традиційних виробництв, і проникнення чужих культурних елементів, і поява нових моделей поведінки – все це викликає потрясіння суспільства, інколи – шок. Відповідна реакція на ці явища – войовничий націоналізм і релігійний фундаменталізм. Звідси випливає нова і складна місія держави по урегулюванню національних конфліктів і, звичайно, не шляхом збройного, військового втручання. Етноси і нації – річ делікатна. За М. Гумільовим, етноси існують понад 1500 років. Біопсихологи стверджують, що причини цього мають генетичне коріння. А це означає, що проблема національного стійка і довготермінова. Відтак можна стверджувати, що глобалістський підхід з позиції доцільності, а не природності цього явища, однобокий.

Позитив цього підходу в тому, що він дозволяє надати етнічній проблемі велику організованість і комплексність. Особливо це стосується міграційного руху з країн Латинської Америки, Африки, Азії та Східної Європи до розвинених країн. Хоча частка мігрантів у загальній масі населення західних країн була незначною, наприклад, в Європі до 2014 р. вона не перевищувала 3,8%, то уже в 2015-2016 рр. вона перевищила 5%. В будь-якому випадку це створює певний дискомфорт для корінного населення. Найбільше це відчули мешканці Західної Європи – Німеччини, Австрії, Греції. Додатковий тягар на їх державні бюджети суттєво впливув на фінансування соціальних програм місцевого населення. Західні країни стали достатньо прагматично підходити до своєї імміграційної політики, прагнучи зберегти самоідентифікацію суспільств у національному, культурному, історичному, політичному і навіть економічному аспектах.

Ці підходи до глобальної модернізації економіки достатньо широко втілюються в практичну діяльність багатьох країн. Відтепер мова йде про вибір найбільш раціонального шляху глобальної модернізації. Цей вибір буде обґрутованим за умови врахування практичної складової, що детермінує глобальні фактори зростання, в тому числі:

(1) гнучкі валютні курси; (2) низькі торгівельні бар'єри; (3) організація ТНК виробництва в країнах з мінімальними витратами; (4) розвиток сфери послуг як основної сфери зайнятості і виробництва суспільного багатства; (5) «зелена революція» в сільському господарстві; (6) дешева енергія; (7) мінімальна регулятивна роль урядів в національних економіках; (8) відносно високий рівень життя людей на планеті; (9) відносно високий освітній рівень населення в глобальному масштабі.

Отже, розвиток процесів глобалізації, їх укорінення у світогосподарські відносини висуває перед науковою нові завдання пошуку методологічних прийомів свого аналізу. Порід з підходом плюралізму для багатомірного простору виникає потреба у використанні інтегрального підходу, який би дозволив системний аналіз сучасного багатомірного світового середовища.

1.4. Українська школа глобалістики: систематизація проблем глобальної трансформації

Після виникнення на початку 70-х років глобалістики як науки пройшло порівняно небагато часу. Її перші досягнення – це насамперед систематизація глобальних проблем, хоча і була вона проведена в основному на емпіричній, а не на теоретичній основі. Втім теоретичні основи глобалістики і до цього часу розроблені недостатньо. Пояснити це можна, з одного боку, недостатнім для наукового аналізу й узагальнення обсягом накопиченого фактичного матеріалу, з іншого – нестабільністю теоретичного фундаменту, постійним удосконаленням методологічного і термінологічного апарату науки.

В останній третині ХХ століття глобалістика була представлена переважно як екологічна і зрозуміло, що через це вона трактувалась обмежено. Основний зміст зводився до глобальних проблем сучасності. При систематизації глобальних проблем бралися до уваги, перш за все, природні

глобальні проблеми. Розглядалися вони розрізнено, одна незалежно від одної, поза їх взаємозв'язком і взаємопливом на динаміку світового розвитку. Такий підхід був притаманний всім науковим школам, в тому числі і українській. Тому найперше завдання, яке українські вчені поставили перед собою у 1995 р., відкриваючи цикл досліджень з глобалістики в системі НАН України (Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України) – це реалізація системного комплексного підходу в глобалістиці і дослідження глобальних проблем в динаміці світового розвитку, тобто в процесі глобальних трансформацій і глобалізації розвитку. Дослідження очолив академік О. Білорус, він і створив першу в Україні школу глобалістики.

Завдання, яке українські вчені поставили перед собою при розробці проблем глобалістики, полягало в тому, щоб доводити результати досліджень до пошуку глобальних, регіональних, міжнародних і національних стратегічних рішень і розробки стратегій вирішення глобальних проблем. Ще одна методологічна особливість роботи вчених полягала в тому, що на перше місце було поставлено не «природні» глобальні проблеми, а антропогенні, тобто такі, що виникли в результаті розвитку світового суспільства, такі проблеми, які від тоді і, вочевидь, назавжди відіграватимуть провідну роль. Йшлося також про прямий і зворотний зв'язок з ноосферию.

Починаючи з 1999 р., завданням школи глобалістики стала також розробка наукового апарату, зокрема наукового глосарію глобалістики і глобалізації, та підбір бібліографії. У 2000 р. в Україні був створений і опублікований науковий глосарій глобалістики і наукова бібліографія глобалістики, що, безумовно, дало поштовх розробці теорії і методології глобалістики. Видання було тримовним (українською, російською і англійською), бібліографія була представлена мовами оригіналів.

Створення основ теорії глобалістики, яке сталося у 80–90-х роках, дозволило по-новому підійти до розкриття сутності глобальних проблем і, що надзвичайно важливо, до

виведення критеріїв об'єктивності глобальних проблем та визначення специфічного змісту останніх. Дослідники дійшли висновку, що «глобальність» будь-якої системи слід розуміти не в кількісному, а в якісному вимірах. Система є глобальною тоді, коли відсутня реальна система більш високого таксономічного рівня. Було чітко заявлено, що глобальність будь-якої проблеми визначається не стільки її роллю в житті тієї частини населення, яка реально від неї постраждала, скільки значенням цієї проблеми для долі всіх народів планети.

Питання ж про систематизацію і класифікацію глобальних проблем ще й досі остаточно не вирішено. Зафіксовано більш-менш загальноприйнятний варіант класифікації, за якого в основу кладеться функціональний підхід. На цій підставі виділяються універсальні проблеми, які носять політичний та соціально-економічний характер, і специфічні проблеми: (1) природно-економічного, (2) соціального, (3) екологічного, (4) інформаційного, (5) технологічного та (7) науково-інтелектуального характеру, а також (8) проблеми змішаного характеру. Було встановлено, що незважаючи на те, що всі глобальні проблеми є важливими, проте існує їх певна субординація, яка визначає особливі, ключові, проблеми, або «надпроблеми» чи «метапроблеми», що є критеріально визначальними для долі людства.

Як і чверть віку тому, провідними глобальними проблемами залишаються проблеми попередження ядерної війни і збереження миру, та зміцнення міжнародної безпеки. Незважаючи на «рорядку» і, здавалось би, відсутність прямої загрози ядерної війни між наддержавами в умовах однополюсного світу, ця проблема зберігає і зберігатиме свою пріоритетність. Підтвердженням її актуальності є російська агресія проти України. Світова спільнота не може вирішити її до кінця, але вона має навчитись контролювати цю загрозу, максимально пом'якшуючи її гостроту.

До розряду найбільш пріоритетних глобальних проблем людства, які мають, так би мовити, вічний характер, віднесено глобальну проблему сталого розвитку світу. Сталий

розвиток, як було з'ясовано, визначається не стільки економічним зростанням країн та забезпеченням розширеного відтворення в його традиційних вартісній і натурально-фізичній формах, скільки соціально-економічним прогресом людства, забезпеченням розширеного відтворення інтелектуальних ресурсів та інтелектуального потенціалу, зростанням якості і конкурентоздатності розвитку, якості людського життя, розвитку людини як найвищої соціальної цінності. І це за умови покращення глобального навколошнього середовища.

Не менш важлива є інша пріоритетна універсальна глобальна проблема – підвищення рівня суспільної організованості і керованості світовим співтовариством і його розвитком. У сучасній глобалістиці ця проблема визначається як глобальне управління. Людство повинно віднайти ефективну форму глобального управління, що забезпечить синхронізований, справедливий розвиток для всіх націй і країн, а не лише для країн «золотого мільярда».

Другу групу глобальних проблем у цій класифікації ідентифіковано як проблеми природно-економічного характеру: енергетична, продовольча, екологічна, сировинна, Світового океану, ресурсна, інформаційна, технологічна. Ряд дослідників-глобалістів схильні ставити на перше місце в цій групі проблем глобальну екологічну проблему, виходячи з безперспективності продовження «технократичного» розвитку суспільства і його загроз.

Глобальна соціалізація розвитку висуває на передній план і третю групу глобальних проблем, яку називають «глобальною соціальною бомбою», підкладеною під майбутнє людства. Це глобальні проблеми соціального характеру – глобальна демографічна проблема, проблеми боротьби цивілізацій, релігій, міжнаціональних відносин, демократії, духовності, культури, захисту здоров'я, організованої злочинності, корупції, безробіття і зубожіння людей світу. Традиційно глобалістика найбільшу увагу приділяє демографічній проблемі в аспекті перенаселення планети. Але сьогодні, коли Китай (1.5 млрд. чоловік населення) і

Індія (1,3 млрд. чоловік населення) виходять у лідери світового розвитку і демонструють здатність вирішувати продовольчі проблеми і проблеми розвитку, на перший план виходять глобальні проблеми соціальної якості життя – освіта, здоров'я, безпека людини, боротьба з організованою злочинністю, з тіньовою економікою, можливості розвитку народного підприємництва.

В останні десятиріччя у світовій глобалістиці загострилася проблема пошуку шляхів підвищення організованості світового співтовариства. На перший план висунулася нова синтезована проблема глобальної керованості світом і світовим розвитком. Глобальний трансформаційний хаос, в якому перебуває нині світове співтовариство, посилив потреби в таких дослідженнях та в пошуках «світового уряду». Гостро постало проблема співвідношення глобалізації і національного суверенітету держав.

З моменту свого виникнення проблеми глобального управління носили наївний характер: ідея «світового уряду» виставлялась як альтернатива національним урядам і дослідники здебільше шукали «центральну направляючу систему» зверху – через глобальні та міжнародні організації, такі як ООН, ОЄСР, МВФ, СБ та інші. Згодом до розгляду проблеми підійшли з позиції корпоративного менеджменту і міжкорпоративних комунікацій. Нині глобальна корпоратизація розглядається як важлива і органічна складова глобалізації світу. Глобальні корпоративні комунікації стали настільки інтенсивними, що заявили про себе як про реальну основу майбутнього глобального корпоративного менеджменту, а через нього і глобального світового менеджменту. Значна частина українських дослідників стала пропонувати інтегрований комунікативно-управлінський підхід при вирішенні питання глобального управління.

Ще одним полем дослідження українських вчених стали проблеми глобального моделювання і прогнозування. У 70–80-х рр. було створено перші так звані «соціалізовані глобальні моделі», які носили поліпроблемний характер.

Їх створення поставило значне коло методологічних питань, які вимагали свого рішення. Проте уже наприкінці ХХ ст. глобальне моделювання стало використовуватися реальною практикою, а вчені розглядали його як інструмент аналізу варіантів «поведінки» глобальних систем.

Сьогодні перед суспільством стоять якісно нові завдання. Насамперед йдеться про визначення основних постулатів, так би мовити, кредо сучасної глобалістики. Їх описують загальними ознаками, які потребують свого уточнення, розкриття, обґрунтування та моніторингу. Серед найбільш вживаних і навіть аксіоматичних постулатів називають:

- світ і світове співтовариство являють собою єдиний глобальний організм;
- глобалізація світу – це об'єктивне історичне явище і процес, на який можна впливати і керувати об'єднаними, солідарними зусиллями людства;
- глобалізація несе в собі нові небачені можливості для розвитку людства і нові небачені загрози його існуванню;
- людство повинно солідаризуватись і об'єднатись перед явищем глобальних загроз і для вирішення глобальних проблем;
- глобальну кризу світового співтовариства можна перебороти;
- глобальну катастрофу людства ще можна відвернути;
- глобальні проблеми – це не лише невирішенні завдання, а й загрози всьому людству;
- глобальні інтереси треба ставити вище за національні;
- глобальна інтеграція – це закономірність розвитку людства;
- сучасна людина, як найвища соціальна цінність, набула глобального характеру і стала в центрі процесів глобалізації;
- у майбутньому людство навчиться попереджувати виникнення глобальних проблем;
- в основу інтегрованих системних досліджень розвитку глобалістики може бути покладена концепція ноосфери В. Вернадського.

Необхідність подальшої еволюційної зміни глобалістики у ХХІ ст. стала очевидною. Концептуальна база глобалістики, яка склалась до початку ХХІ століття, показує, що прогрес є дуже значним і це дає можливість нарощувати зусилля. Останнім часом з'явилася ціла низка знакових наукових робіт, які дозволяють говорити про позитивну еволюцію глобалістики.

Цілком обґрунтовано сучасна українська глобалістика концентрує свої зусилля на проблемах глобального розвитку, його якості і безпеки. Дослідження цієї проблеми було започатковано у 1968 р. членами Римського клубу, які вдалися до розробки пессимістичних моделей, можливості соціально-економічного розвитку в яких визначалися лише економічним зростанням і демографічними фактограми. Звісно, що ці моделі вже застаріли. За останні роки було розроблено десятки нових моделей, щоправда їх значення скоріше методологічного, ніж практичного характеру, бо наполягання на «нульовому» глобальному зростанні заради екології нікого не втішає. Менш розвинені країни ніколи не погодяться відмовитись від розвитку в ім'я ілюзорної «стійкості світу», про що переконливо сказав Дж. Холліман ще в 1972 році [10]. Відтак українські вчені активно працюють над проблемами моделювання глобально-го розвитку, виходячи з подвійності умов зростання: збереження довкілля і забезпечення сталих темпів приросту.

Другий напрям сучасних досліджень української науки, що тісно пов'язаний з попереднім, – імплементація «максималістських підходів» у вирішення глобальних проблем людства. Це концепції «глобальної рівності» і вирівнювання рівнів розвитку «центр» та периферії для збереження навколошнього середовища.

Третя група проблем була утворена ідеями про взаємозв'язок соціально-економічних і екологічних процесів розвитку. Самі по собі ідеї повністю відповідають сучасному рівню осмислення глобальних проблем, але їх розробці все ще бракують досконалості: комплексне системне бачення взаємозв'язку відсутнє, кожна з глобальних проблем

аналізується самостійно, встановлюються зв'язки між проблемами, але їх вбудовування в єдину систему поки відсутнє.

Аналіз розвитку процесів глобалізації у світовому співтоваристві дозволив українській школі глобалістики прийти до висновку, що формування сучасної теорії глобалістики корелюється з формуванням самої глобальної системи світової спільноти. Якщо «старий глобалізм» 80-х років представляв систему мислення того, що називається «глобальні проблеми сучасності», то «новий глобалізм» являє собою систему, в якій глобалізм та глобалізація перетворюються на ідеологію та стратегію світового розвитку [11, 127]. Відтак змінюються характер і специфіка глобалізації. За нових умов, як з'ясували українські вчені, провідними ознаками суспільства, що глобалізується, стають (1) превалювання високорозвинених країн у процесах глобалізації та вирівнювання політичних, економічних та соціальних показників розвитку країн – лідерів глобалізації, (2) нівелювання відмінностей між країнами через модернізацію та трансфер методів державного управління; (3) удосконалення світових комунікацій та транспорту, формування світових (глобальних) телекомунікацій та мереж електронного зв'язку; (4) поширення на все світове співтовариство ідеології консумеризму.

Таким чином, глобалістика як наука стала трактуватися суттєво ширше, її призначення – вивчати глобальний світ як цілісність, що розвивається. Причому цілісність, що розвивається, стає безпосереднім об'єктом вивчення політичної глобалістики, а глобальна економіка як цілісна інтегрована система – об'єктом економічної глобалістики. О.Білорус підкреслює, що відповідно до різних об'єктів аналізу предмети дослідження також різняться. Предметом політичної глобалістики є вивчення законів та закономірностей політичної глобалізації світу, механізмів її впливу на світовий соціум, предмет же економічної глобалістики – закономірності, закони і механізми дії глобалізму і глобальної економічної системи як единого цілого.

Відмінності в аналізі полягають також у тому, що політична глобалістика розглядає процес глобалізації в історичній динаміці як результат взаємодії і консолідації цивілізацій, натомість економічна глобалістика розглядає цей процес з точки зору об'єктивності та неминучості прогресивної інтеграції та кооперації [12].

Важливим у зв'язку з розширенім тлумаченням глобалістики як науки є вихід української наукової школи на проблеми міжцивілізаційного розвитку. На основі оперування теорією глобалістики двома типами ресурсу часу – циклічним та лінійним – українські науковці обґрунтували зв'язок між типами часу та видами локальних цивілізацій. Східним цивілізаціям притаманний циклічний час, західним – лінійний. Лінійність розвитку західних цивілізацій проявляється в тому, що вони розвивають лише одну модель розвитку – ліберальну, що врешті веде до стомленості системи та її катастрофи. Більше того, односторонній підхід до розвитку, коли ідеалізується технологічна складова, викликає формування послюдської цивілізації, певною мірою створеною людиною штучно. Кінець цієї цивілізації є цілком реальним, бо створена людиною техніка може усунути людину як центр прийняття рішень і перетворити її на раба глобальної технології. Аби цього не сталося, робить висновок О. Білорус, західна надекономізована цивілізація спирається як на додаткове джерело якісного розвитку, на консолідацію з духовними цивілізаціями, представленими в першу чергу слов'янською та індійською [12].

Завершуючи аналіз розробок теорії глобалістики українською науковою школою, слід відзначити її внесок у розвиток моделей світоустрою. За оцінками школи, світ має триедину складову: біосфера – людство в цілому – конкретна країна. За такої структури постає питання гармонійного збереження земної цивілізації та забезпечення її переходу до нової якості розвитку. На основі проведених досліджень вчені прийшли до висновку, що для досягнення цієї мети необхідні «стабілізація (не зростання) та обмеження масштабів світової економіки, енергетики і кількості населен-

ня світу; зміни територіальної, галузевої та організаційної структури економіки світу; зміни панівної економічної системи світу з тотального капітал-глобалізму на інтегровану систему глобального економічного солідаризму; запровадження стратегічних механізмів управління світовим розвитком; запровадження системи фінансових рентних платежів, квот забруднення, санкцій за забруднення, а також міжнародної торгівлі квотами; поступовий перехід від капітал-глобалізму як тотальної економічної системи, що руйнує біосферу і земну цивілізацію, до нової світової соціально-економічної системи солідарного, ноосферного типу» [11, с. 24-25]. Такий напрям досліджень відповідає головній меті сучасних досліджень глобалістики, сформульованій фундатором і науковим лідером української школи глобалістики О. Білорусом: «розкрити природу, закономірності розвитку, негативні наслідки і ризики функціонування вже сформованої системи силового глобалізму та його відмінності від глобалізації як форми глобальної інтеграції, що має природний, об'єктивний характер; довести приреченість глобалізму як нової форми надексплуатації народів та необхідність його заміни на раціональнішу і справедливішу світову суспільну систему, побудовану на ноосферних принципах; проаналізувати основні вектори і характер глобальних зрушень, які простежуються сьогодні, а також спрогнозувати тенденції подібних зсувів до середини ХХІ ст., визначити основні загрози силової глобалізації світу для окремих країн, у тому числі для країн перехідного типу, таких як Україна» [13, с. 48-49].

1.5. Моделювання і прогнозування як сучасні методологічні підходи до аналізу проблем глобального розвитку

Сучасні глобалісти-дослідники поступово, хоч і нелегко, відмовляються від ідеалізму в методології аналізу глобалістики. Відходячи від наївного ідеалізму, вони постали перед вирішенням сукупності задач, які націлені на

розв'язання або принаймні пом'якшення глобальних проблем людства і забезпечення нової якості людського розвитку за умови збереження миру на Землі. Основний інструмент, який став використовуватися при розв'язанні цього комплексу проблем, – глобальне моделювання та прогнозування. Неважаючи на те, що глобальне моделювання та прогнозування – відносно молода сфера науки, проте її роль у розвитку глобалістики важко переоцінити. Завдяки цій методології створюються можливості передбачень наслідків глобальних трансформацій, і на цій основі формування відповідних моделей подолання їх негативних проявів. Глобальне моделювання і прогнозування, якими оперує сучасна глобалістика, ґрунтуючись на комплексному системному підході, орієнтовані на те, щоб допомогти дати відповідь на питання як, виходячи з існуючих ресурсних обмежень, забезпечити прогресивний розвиток глобальної спільноти, який буде відповідати задачі створення нової якості життя.

Перші моделі глобального розвитку були запропоновані членами Римського клубу на початку 1970-х років. Професор Массачусетського технологічного інституту Дж. Форрестер, відомий спеціаліст в галузі теорії управління, виступив автором моделі світової динаміки, в якій розглядалась поведінка п'яти найбільш суттєвих макроекономічних параметрів: чисельність населення земної кулі, основні фонди, частка фондів у сільському господарстві, рівень забруднення Землі та природні ресурси, що не поновлюються. Зміна цих параметрів економічного розвитку була простежена від 1900 р. до 1970 р. На основі виявлених закономірностей динаміки Дж. Форрестер побудував комп'ютерний прогноз до 2100 р. Результати розрахунків свідчили, що при сучасних темпах розвитку світову економіку очікує колапс приблизно до 2050 р. [14]. Висновок був приголомшливим і він примусив світову спільному серйозно задуматися над питанням раціонального використання матеріальних ресурсів.

Системні дослідження розвитку світової економіки на

основі моделювання було продовжено асистентом Дж. Форрестера професором Деннісом Л. Медоузом. Його модель «МИР-3», як і модель Дж. Форрестера, відносять до прогнозних моделей першого покоління, хоча її побудова значно складніша. Висновок, до якого вслід за Дж. Форрестером прийшов у 1972 р. Д. Медоуз, підтверджив результати розрахунків першого: у планети є своя межа зростання – за бурхливого розвитку людської цивілізації неминуча катастрофа, що буде викликана забрудненням Землі, виснаженням природних ресурсів, занепадом світового виробництва, скороченням чисельності населення планети. Через 30 років – у 2006 р. – Д. Медоуз опублікував оновлену версію своєї доповіді Римському клубу «За межами зростання» [15], яку через два роки протестував австралійський учений Г. Тернер. Результати тесту емпірично підтвердили положення, висунуті Д. Медоузом: виробництво промислових товарів та інші, а також забруднення Землі відповідали параметрам меж, названих Д. Медоузом.

Таким чином, представники Римського клубу були першими, хто взяв на себе відповідальність за прогнозування світового економічного розвитку на основі моделювання. Їхні моделі були націлені насамперед на виведення оціночних параметрів, хоча Д. Медоуз і намагався дати відповідь на питання, яким чином можна вирішити проблему подолання меж зростання. З метою розвиту ідей моделі «МИР-3» американець М. Месарович та німець Е. Пестель запропонували Римському клубу свою модель «Стратегія виживання», яка, на відміну від моделі Д. Медоуза, не пропонувала досягнення «стану глобальної рівноваги», а акцентувалася на переході до «органічного зростання» через диференційований розвиток різних частин світової системи, що врешті складало підставу збалансованого зростання. Ця концепція була схвально прийнята членами Римського клубу і до цього часу становить основну ідею досліджень клубу.

Оцінюючи перші роботи представників Римського клубу, з точки зору використання нових методів аналізу гло-

балізованого розвитку, слід відмітити, що вони не тільки заклали методологічні засади створення моделей та прогнозів розвитку світу, а й надали методику, яка і понині використовується урядами провідних країн світу при прогнозуванні і визначенні своїх дій відносно процесів, що відбуваються на Землі.

В основу моделей другого покоління було покладено, по-перше, нормативний підхід до процесів світового розвитку, коли нормативи розвитку задавалися суспільними пріоритетами, по-друге, передмодельний аналіз, який являв собою сукупність спеціальних якісних гіпотез розвитку окремих складових глобальної системи. Особлива роль в цих моделях відводилася вирішенню проблем взаємозв'язку економічного і екологічного блоків глобальної системи. Ці проблеми стали предметом проектів «Майбутнє світової економіки» (1979), «Майбутнє довкілля в Європі» (1985), «Глобальні проблеми—2000» (1988).

Перший з названих проектів був створений за завданням ООН групою спеціалістів на чолі з В. Леонтьєвим і він зайняв особливе місце серед економічних моделей. Жодна з моделей, створених до того часу, не була настільки ємною: 2500 рівнянь міжгалузевого аналізу та 270 змінних, що характеризували світову економіку. На базі методу міжгалузевого балансу В. Леонтьєв пояснив механізм впливу структури економіки на довкілля і запропонував методику включення факторів забруднення довкілля і боротьби з ними в систему міжгалузевих зв'язків.

У другому проекті оцінка екологічного майбутнього Європи проводилася на основі аналізу соціально-економічних і політичних факторів розвитку суспільства за критерієм їх пріоритетності. Головний висновок прогнозу говорив про те, що екологічно сприятливий соціально-економічний розвиток європейських країн можливий лише в умовах збереження такої ж ситуації у глобальному масштабі.

У третьому проекті було дано детальну характеристику світу: інвентаризовано виявлені та очікувані пошкодження довкілля, складено прогноз щодо подальшого розвитку

світу на основі припущення про збереження тенденцій розвитку, що домінували на той час. Основний висновок, до якого привели розрахунки авторів моделі, говорив про те, що центр ваги сировинної проблеми зміщується з металургії та енергетики на втрати ресурсів рослинного походження, які не повертаються.

Таким чином, моделі і прогнози другого покоління мали, з точки зору свого предмету, специфічний характер і прагнули, відповідно до цього вказати стратегічні напрямки розв'язання глобальної екологічної проблеми.

Моделі третього покоління включають в себе три блоки досліджень: загальноекономічний, енергетичний, продовольчий. Екологічний аспект так чи інакше присутній в кожному блоці. На відміну від моделей першого та другого покоління вони використовують глобальні моделі в конкретних галузевих і міжгалузевих розробках, а не в розробках глобального розвитку. Найбільш поширеною серед них є модель ЛІНК, що була створена у США під керівництвом американського економетрика, лауреата Нобелівської премії Л.-Р. Клейна.

Модель ЛІНК складається із 16 економетричних моделей та регіонів, які описані 5000-ми рівнянь, та об'єднує через зовнішньоторговельні погодження незалежні короткострокові моделі окремих країн. Дляожної з країн, чиї параметри вкладалися в модель було визначено по вісім основних блоків показників. Для розвинутих держав, а їх у моделі 13, до їх складу увійшли виробництво, споживання, інвестиції, доходи, зайнятість, ціни, грошовий обіг та зовнішня торгівля; для країн, що розвиваються – ВНП, витрати на споживання, інвестиції, експорт та імпорт товарів та послуг, дефлятор ВНП, індекс експортних цін, індекс світової торгівлі. Для світової торгівлі, як інструмента, що поєднує країни світу, було обрано продукцію 4-х видів: продовольство, сировину, паливо та продукцію обробної промисловості. В основу методики розрахунків автори поклали матрицю експортно-імпортних зв'язків між країнами. Нині ця модель використовується для побудови корот-

ко- та середньострокових прогнозів розвитку світової економіки, зокрема обсягів міжнародної торгівлі в поточних і постійних цінах, цін світового експорту; динаміки ВНП, експорту, імпорту та зовнішньоторговельного сальдо окремих країн світу.

З точки зору значення для розвитку методології дослідження глобальних процесів, ЛІНК-модель являє собою алгоритм теоретичної побудови та практичного застосування економетричної макроекономічної моделі. Достовірність результатів, отриманих на основі її застосування, було підтверджено «новою економічною політикою» Р. Ніксона на початку 70-х років у США, енергетичною кризою 1973–1974 рр., податковою політикою американського президента Дж. Картера тощо.

До кола моделей третього покоління відносяться також глобальні енергетичні та продовольчі моделі, моделі взаємодії природно-господарських систем та суспільної ефективності використання природних ресурсів та моделі зміни глобального клімату Землі.

Від року в рік прогнозні моделі глобального розвитку стають все більш складними, охоплюючи чисельні складові, що описують рух світового середовища. Їх еволюційне перетворення виявило ряд суттєво методологічних проблем, які мають становити основу подальшого удосконалення процесу моделювання. Це стосується, по-перше, необхідності використання комплексних підходів в методології досліджень глобалістики; по-друге, обов'язковості врахування принципів функціонування багатомірних систем, які є багаторівневими і багатофункціональними; по-третє, відходу від стереотипів суспільства споживання і акцентуванні на системі людських цінностей; по-четверте, доповнення антропологічного підходу в глобальній проблематиці підходом, який ґрунтуються на чисто природних процесах; по-п'яте, уведення в моделі цілей та стратегій суспільного розвитку.

Поряд з прогнозними моделями глобалістика як наука широко використовує прогностичні сценарії глобального

економічного розвитку. Всю їх множину поділяють на дві групи: оптимістичні та пессимістичні. Використання цих двох підходів є, з однієї сторони, методологічним прийомом (у разі, коли для одного і того ж процесу, виходячи з різних параметральних припущень, розробляються різні сценарії), з іншої – результатом процесу моделювання, який дає безальтернативне зображення майбутнього розвитку людства. У модельному ряді досліджень Римського клубу переважає саме другий підхід, через що клубу неодноразово закидали, що своїми пессимістичними сценаріями він наносить значну шкоду людському суспільству, оскільки прирікає його не просто на складне майбутнє, а навіть і на його відсутність. Однак слід розуміти, що цивілізаційна криза, яка спровокувала глобальний перехідний період, передбачає смуги нестійкості світової системи та її потрясіння. Світова система, як з'ясувалося, виявилася неготовою до історичному перевороту. І ця неготовність проявляє себе в усіх сферах суспільного життя і в усіх країнах світу. Відтак пессимізм сценаріїв глобального розвитку є об'єктивним.

Задля побудови адекватної гіпотези історичного розвитку є недостатнім врахування і аналіз кількісних параметрів у галузях економіки, екології, політики, демографії, розвитку науки і технологій. Без зміни світогляду і системи домінуючих цінностей не є можливими ані засвоєння нових політичних і соціальних інститутів, що забезпечують адаптацію і гнучке реагування суспільства на зміну умов середовища існування, ані ефективне використання нових, більш досконаліх і більш ефективних технологій, ані підйом рівня життя більшості людства, ані стійке затвердження демократії, ані спротив реальним тенденціям «neoархаїзації» і «міжнародної анархії».

Виходячи із закономірностей історичного розвитку, глобалізація як об'єктивний процес трансформації людського суспільства означає якісний перехід суспільства економічного, політичного, технологічного в суспільство глобальне. Навколо цієї сутності обертається більшість прогнозних

сценаріїв. Всі вони прагнуть дати, по-перше, характеристику стану, до якого має призвести глобалізаційний рух, по друге, описати, хоча б в загальних рисах, механізм переходу в нову якість. Цю загальну ідею достатньо чітко висловив відомий фахівець в галузі глобалістики Е. Азроянц. На його думку, метою глобалізації є духовне становлення Мегасоціуму – перехід людини на новий рівень свідомості: від індивідуального до Свідомості Єдності. При цьому Мегасоціум трактується як соціальна цілісність світу, а глобалізація по відношенню до нього є лише шляхом просування. Досягається соціальна цілісність через поглиблення взаємозалежності всієї множини своїх елементів і передбачає ту чи іншу форму і ступінь організації, яка, як кінцевий результат, є ознакою наявності кордонів самої цілісності і віднесення до неї складових її частин, які не володіють цими ознаками, але саме завдяки їм цілісність і набуває нової якості [16]. Таким чином, цілісність людського суспільства, яка ґрунтуються на його багатомірності, є вінцем глобального розвитку. Цей висновок Е. Азроянца знаходить своє відображення в більшості прогнозних концепцій, однак кожна з них виходить зі свого бачення вихідного стану та інструментів досягнення цілі.

Концепція неоліберальної глобалізації є однією з найстаріших. Пропаганда нею ідеї лібералізації та уніфікації була і залишається надзвичайно актуальною і корисною. Однак кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризувався напошенням усіх форм нерівності майже в усіх сферах діяльності людини. Особливості цього явища у свій час найбільш влучно виразив В.М. Коллонтай: «Протягом останньої чверті сторіччя неоліберальна глобалізація безперервно (на конкурентно-конфліктній основі) приводила до тісної взаємодії суспільства із самими різними рівнями господарського розвитку, з різними ідейно-політичними установками, з далеко не однаковою культурною і історичною спадщиною. Інтенсивні темпи цього процесу і повна зневага до національних особливостей надали йому рис небаченої суперечливості і конфронтаційності. Транспланта-

ція окремих рис і елементів, окремих інститутів, структур і механізмів з більш розвинутих країн до інших спільнот, як правило, не супроводжувалася ані їх пристосуванням до нового середовища, ані серйозною адаптацією до них приймаючих суспільств. Неоліберальна глобалізація систематично, свідомо руйнувала цілісність суспільств і держав, що сформувалися, існуючих національно-господарських комплексів, культур, релігій, систем цінностей, пріоритетів» [17]. Відтак ідея неоліберальної спільноти стала потерпати. Але замінників їй немає. І вся проблема полягає в тому, як поєднати універсалність з національними особливостями, як не зруйнувати самодостатність народу, формуючи соціальну єдність. Відповіді на це питання поки немає.

Слабким місцем неоліберальної глобалізації залишається також її політичний проект: сепаратні цілі та інтереси. За логікою розвитку глобалізація передбачає інтегральний характер, єдину мету і спільність перспективи для світової системи. Сепаратні цілі й інтереси розвинених країн, реалізуючись в політиці, повністю випадають із змістового ряду соціальної цілісності. Замість спільного руху всіх в одному напрямку, за словами Е. Азроянца, на основі спільноті інтересів і єдиних стандартів реалізується агресивна політика прориву країн-лідерів за рахунок решти держав світу [16]. Політична реалізація сценарію неоліберальної глобалізації породила сценарій глобальної цивілізаційної катастрофи.

Симптоми розвитку багатьох процесів за катастрофічним сценарієм є достатньо очевидними. Розвинуті країни, сформувавши власний колосальний військово-економічний потенціал, утворили асиметричний, нічим не компенсований осередок напруги, вільна енергія якого є експансивною і «розриває» світову систему за лініями і шарами соціально-культурної нерівності і різноманітності. Саме по кордонах цих соціально-культурних розломів накопичується напруга. Навіть у лідерів сучасного світу, як відмітив У. Бек, «економічний розвиток стає непідконт-

рольним національно-державній політиці, тоді як її соціальні проблеми в результаті накопичуються у збиральних мережах національної держави» [18]. За М.М. Голанським, який окреслив достатньо пессимістичний тренд глобального розвитку внаслідок домінування політики американського глобалізму, неоліберальна глобалізація викликала кризу капіталізму, максимально дезорганізувавши його.

Якщо на питання «як поєднати універсальність з національними особливостями і не зруйнувати самодостатність народу, формуючи соціальну єдність» відповіді немає, то для питання «американізація неоліберального глобалізму» було створено навіть спеціальний сценарій – сценарій приборканої глобалізації. За цим сценарієм, реформування політичного проекту неоліберальної глобалізації є можливим лише у разі заміни американської версії глобалізму програмою реального консенсусу міжнародної солідарності. До інструментів, використання яких може забезпечити реалізацію нового проекту, прихильники приборканої глобалізації включають утворення міжнародних інститутів, які будуть гарантувати безпеку світової системи. Іншими функціями також є: здійснення міжнародного моніторингу процесів глобалізації; формування міжнародного регуляторного органу з наднаціональними макроекономічними функціями; розширення фінансової допомоги країнам, що розвиваються, за рахунок країн-лідерів світової економіки; встановлення міжнародного контролю над матеріалами та капіталопотоками та ін.

Реалізації проекту «Приборкані глобалізація» закладає передумови проекту «моральна глобалізація». Цей сценарій ґрунтуються на двох основних ідеях – ідеї стійкого розвитку, яка отримала широке міжнародне визнання, та ідеї антиглобалізму. Між обома ідеями є багато схожого, підкреслює А.Б. Вебер. «Вони частково співпадають, частково доповнюють одна іншу. Тому можна припустити гіпотезу: ідея стійкого розвитку може знайти серед противників неоліберальної глобалізації додаткову масову опору і, можливо, спонукальну силу; в свою чергу, програма стійкого

розвитку може доповнити, розширити бачення «антиглобалістами» позитивних цілей цього руху» [19]. Водночас ідеї стійкого розвитку за своїм характером і ставленням до них політиків і ділового світу скоріше можна розглядати як ідеологічний конструкт. Його лозунгами маніпулюють у передвиборчих кампаніях і на міжнародних форумах, проте реального механізму його реалізації до цього часу не існує. Програма стійкого розвитку не має ані реального політичного і адміністративного ресурсів, ані фінансової підтримки.

Песимістичним є також сценарій глобального неоколоніалізму. Автори сценарію вбачають найбільші проблеми глобального розвитку в нерівномірності розповсюдження технологічних знань. Сучасна глобальна техносфера функціонує і розвивається за концентричною схемою: в центрі – ядро з військово-економічним потенціалом, не порівняним із жодною країною світу, воно є виробником нових високих технологій; в наступному колі – країни, які здатні адаптуватися, використовувати і тиражувати високі технології; далі – країни, що виробляють промисловий продукт; потім – ресурсні донори і, на остатчу – просторово-біосферні донори. Глобальний неоколоніалізм реалізує три взаємозумовлені цілі: гегемонія над світом, доступ до планетарних ресурсів і панування на ринках збуту. Він має аналогічний колоніалізму механізм розвитку та життєвий цикл: самоствердження, панування, саморуйнування і розпад.

Окреме місце серед прогностичних сценаріїв належить сценаріям глобального лідерства. Вони, з одного боку, є похідними від сценаріїв, так би мовити, комплексного розвитку, проте з іншого – вони їх розвивають і поглинюють, дозволяючи виявити особливості глобалізації через виокремлення провідних структурних елементів. Умовно ці сценарії об'єднуються в чотири групи: (1) сценарії повернення до однополярного світу, (2) сценарії аполярного світу, (3) сценарії гіперглобалізації, (4) сценарії становлення системи глобального колективного лідерства.

Щодо першої групи сценаріїв, то їх актуалізація відбувається зусиллями американських політологів і однополярність, як і раніше, представляється як глобальне лідерство США. Відомі американські політологи У. Уолфорт («Стабільність уніполярного світу», 1999), К. Белл («Американський домінуючий вплив», 1999), З. Бжезинський («Велика шахівниця», М., 1999) ще наприкінці 90-х рр. ХХ ст. відстоювали тезу про повну перевагу США над своїми потенційними супротивниками як у кількісному, так і якісному відношеннях. Вони вважали, що така однополярна структура світу сприяє підтриманню миру у глобальному масштабі.

Сучасні американські політологи, зокрема Роберт Каган та Джордж Фрідман, стверджують, що у ХХІ ст. панування США стане неподільним. У 1997 р. Р. Каган разом з політологом У. Крістелом реалізували проект «Новий американський вік», заснувавши неурядову політичну організацію, офіційною метою якої було просування американського глобального лідерства. Організація відстоювала точку зору, згідно з якою американське лідерство – це однаково добре як для Америки, так і для всього світу. Організація проіснувала до 2006 р. і весь цей час проводила в життя ідеї світової гегемонії США. У 2006 р. Р. Каган опублікував роботу «Небезпечна держава: місце Америки у світі з перших днів існування до ХХ ст.», у 2012 р. з'являється його есе, в якому було описано, за висловом Президента США Б. Обами, міф про занепад Америки. Це есе стало складовою частиною нової роботи Р. Каагана «The World America Made» («Світ, зроблений в Америці») [20], основна ідея якої полягає в тому, що сучасний світовий порядок спирається на американську політичну, економічну та військову міць і, незважаючи на певні внутрішні труднощі, Америка залишається провідною державою світу, здатною до процвітання в рамках світової економіки.

Інший з названих прибічників ідеї повернення до однополярного світу, Дж. Фрідман, заснував приватну розвідувально-аналітичну компанію Stratfor, яка займається

збиранням інформації про події у всьому світі. У 2009 р. він опублікував свою вражуючу прогнозами роботу *The Next 100 Years: A Forecast for the 21th Century* («Наступні 100 років: прогноз подій ХХІ сторіччя») [21]. У цій роботі Дж. Фрідман відстоює гіпотезу про США як домінуючу протягом усього 21 сторіччя глобальну наддержаву і в той же час пророкує занепад розвитку Європі, Китаю та Росії.

Друга група сценаріїв також представлена переважно американськими вченими. Найбільший внесок належить американському фахівцю в галузі геополітики професору Джорджтаунівського університету Чарльзу Купчану. Спочатку Ч. Купчан стояв на позиціях однополярного світу, але згодом від неї відійшов. У 2003 р. він опублікував роботу «Кінець американської ери», в якій вперше заявив про приреченість американської однополярності [22], а у 2012 р. у книзі «Нічий світ» він вперше написав про світ без глобального гегемона, про світ, який не належить ні кому, а є взаємозалежним та взаємозв'язаним [23]. В цьому сценарії наголос робиться на тому, що в сучасних умовах ані держава, ані міжнародна організація, ані міждержавні об'єднання не зможуть у ХХІ ст. здійснювати одноосібне глобальне лідерство. Світ приречений на формування системи конкуренції між країнами, а не координації їх дій. Світу буде притаманний агресивний сепаратизм, який супроводжується нарощуванням між державами боротьби за ресурси.

У групі сценаріїв гіперглобалізації провідне місце займають сценарії, запропоновані французьким економістом і визначним політичним діячем Жаком Атталі. На його думку, світовий порядок протягом найближчих 100 років не буде стабільним. За цей час відбудуться геополітичні події, які перекреслять сучасну картину світу: пануватиме глобальний хаос; розпадеться цілий ряд держав; значно посилюються конфлікти за переділ стратегічних, насамперед природних, ресурсів; «холодні» і «гарячі війни» стануть чи й не типовим явищем; зміниться соціальна структура світу, сформується клас «гіперкочівників», які власне

і будуть найбільш яскравим виразом безконтрольної і некерованої глобалізації. У своїй видатній роботі «Коротка історія майбутнього» [24] («Une brève histoire de l'avenir», Paris: Fayard, 2006) він виклав своє бачення формування глобального людського суспільства, виділивши 5 хвиль-етапів розвитку: (1) припиняє своє існування американська імперія, (2) створюється поліцентрична система влади, (3) розвиток світового ринку зі специфічним світовим торговим порядком призводить до утворення гіперімперії, внаслідок чого (4) людство стане потерпати від гіперконфліктів, за яких держави протистоятимуть одна одній, аж до знищення людства, (5) досягнення людством стану гіпердемократії, як вищої форми організації людини. Така організаційна форма являтиме собою сукупність місцевих, національних, континентальних і загальносвітових організацій, які рахуються з думкоюожної людини, тобто світовий демократичний уряду. І станеться це близько 2060 р.

Окремі з ідей «Короткої історії майбутнього» Ж. Аттальї розвинув в не менш цікавій роботі «Хто буде керувати світом завтра?» («Demain qui gouvernera le monde?» Paris: Fayard, 2011). В ній він зосередив свою увагу на характеристиці альтернативного сценарію встановлення світового (наднаціонального) уряду. Зокрема, тепер, на його погляд, є можливим варіант, коли такий уряд створюється одразу після 2020 рр. і це означає, що людство може обійти, описані в «Короткій історії майбутнього» катаклізми.

У сценаріях становлення системи глобального колективного лідерства акцент ставиться на зростанні значимості кооперативних та багатосторонніх підходів до глобальної політики при збереженні певних прагматичних установок у провідних міжнародно-політичних акторів. Деталізація структури такої системи на сьогодні відсутня. Є лише фрагментарні бачення ролі окремих регіональних міжнародних організацій та ООН і G-20.

Звісно, що охарактеризовані сценарії не вичерпують множину концепцій, спрямованих на прогнозний розвиток глобального світу, і не розкривають всі елементи їх методо-

логічних підходів. Але вони дозволяють зробити висновок про постійне удосконалення методологічного апарату глобалістики, спрямованого на пошуки шляхів світового розвитку, збереження людських цінностей та створення умов для досягнення соціальної цілісності. Вони являють собою концептуальні моделі, які відповідають задачі виявити плюси та мінуси того чи іншого напрямку розвитку.

1.6. Еволюція теоретичних підходів до визначення поняття «глобалізація економіки»

Глобалістика як наука дає комплексну характеристику прогресуючого розвитку людського суспільства. Її декомпозиція вимагає більш детального вивчення складових, що становлять сутність процесів, які вона описує. Відтак постає задача аналізу проявів глобалізації в кожній окремо взятій сфері суспільного життя. Економіка є основою формування людської цивілізації, її розвиток визначає тренди глобального людського середовища і саме тому вона перебуває в центрі уваги дослідників. Виникнення глобального економічного простору як об'єктивної реальності не підлягає сумніву. Воно відображає процес інтенсифікації всіх форм міжнародних економічних відносин, що, здійснюючись на основі розвитку виробничих сил та інтернаціоналізації усіх сфер суспільного життя, виливається у встановлення сталих зв'язків між суб'єктами різних країн, завдяки чому виробничий процес в одній країні стає складовою частиною процесу, який відбувається в інтернаціональному або світовому масштабах. Світова економіка починає функціонувати як єдиний ринок з єдиною виробничу зоною, представленою національними та регіональними секторами. Це вже не просто сукупність національних економік, що пов'язані взаємним економічним співробітництвом. Це певна системна єдність національних господарських систем та механізмів, які використовуючи закони багатомірного простору, вирішують задачі, пов'язані з реалізацією загальнолюдських цінностей. Багатогранність

та багатофакторність економічної глобалізації обумовлює складність її теоретичної інтерпретації. На сьогоднішній день існує багато дискурсів та методологічних підходів до визначення сутності глобалізації як економічного процесу.

Термін «глобалізація» став помітним в науковій мові на рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. Одна з перших спроб пояснити нові тенденції суспільного розвитку, використавши для цього термін «глобалізація», була зроблена у 1981 р. американським соціологом Дж. Макліном, який закликав розпочати дослідження історичного процесу посилення глобалізації соціальних відносин і дати цьому процесу наукове тлумачення. Але якщо Дж. Маклін тільки окреслив контури процесу, то професор Гарвардської школи бізнесу Теодор Левітт наповнив поняття глобалізації практичним економічним змістом. У статті «Глобалізація ринків» («The Globalization of Markets»), що була опублікована у 1983 р. у журналі «Гарвард Бізнес Рев'ю», він визначив глобалізацію як світову конвергенцію ринків, яка склалась завдяки існуванню нової форми підприємств, названих ним «глобальними фірмами». Протягом усієї статті Т. Левітт наголошував на тому, що майбутнє належить не транснаціональним, а глобальним корпораціям, які можуть дозволити собі уніфікувати пропозицію і не думати про різні смаки споживачів місцевих ринків [25]. У цьому ж 1983 році з друку вийшла і його монографія «Маркетингова уява» («The Marketing Imagination»), в якій технології було представлено як потужну силу, що змушує увесь світ рухатися до однomanітності, результатом чого стають формування нової комерційної реальності та виникнення глобальних ринків для глобально стандартизованих продуктів, гіантських за розмірами і масштабами. Відтепер, на думку Т. Левітта, глобалізація і технології становлять два головні фактори, котрі визначають напрямок розвитку міжнародних відносин. Отже, Т. Левітт був першим, хто пов'язав в єдину систему технологічний і глобалізаційний розвиток і визначив провідного суб'єкта цього процесу – глобальні корпорації.

Подальшого розвитку наповнення змістом поняття «глобалізація» одержало в працях відомого японського дослідника і спеціаліста в галузі управління Кенічі Омае. В книзі «Тріада влади», опублікованій у 1985 р., він називає Тріадою уявний трикутник, утворений США, Японією і Західною Європою із географічними зонами, які прилежні до нього. Тріада являє собою глобальний ринок з попитом, що формується 600 млн. споживачів і поглинає понад ¾ світової технологічної продукції. Для виживання в умовах нових форм конкурентної боротьби, породжених глобальним ринком, багатонаціональні корпорації, за К. Омае, повинні володіти, по-перше, глобальним баченням і, по-друге, діяти в глобальних масштабах. У такий спосіб К. Омае визначив сутнісні характеристики глобалізації економіки. Своє продовження аналіз рис глобалізації отримав у двох чергових бестселерах К. Омае – «Світ без кордонів» та «Кінець національної держави». В них японський учений проводить думку про те, що держава є неприродним утворенням, бо світова економіка вже є внутрішньо взаємозалежною, і оскільки бажання та потреби споживачів все більше стають тотожними, то споживачі будуть відігравати основну роль у виборі політики своїх держав і влада поступово буде переходити від центрального уряду до споживача. Глобалізація економіки, таким чином, може привести до руйнації національної держави в її традиційному розумінні. Відтак К. Омае вказав на принципову характеристику глобалізаційного розвитку суворених держав – втрата державою функцій центрального уряду.

Із середини 1980-х років термін «глобалізація» став використовуватися більш широко. Розширення змісту поняття йшло через уведення в науковий обіг опису тогочасних процесів міжнародного руху капіталів та інтеграції фінансових і біржових ринків, які унаслідок реалізації багатьма країнами світу принципів політики дерегулювання набули особливо великих масштабів. Вже наприкінці 1980-х років поняття «глобалізація» віддзеркалювало переважно тенденції розвитку економічної і фінансової сфер.

Такий підхід не був безпідставним, він спирається на низку об'єктивних показників зокрема тих, що характеризували позитивну динаміку процесів лібералізації внутрішніх товарних та фінансових ринків. Наприклад, дані про рівень відкритості світової торгівлі у ретроспективному розрізі являли собою достатньо виразну тенденцію, щоб пов'язати глобальні зрушення саме з розвитком торговельних відносин та зростанням ВВП.

Початковий етап теоретизування завершується появою достатньо класичного визначення сутності процесу глобалізації. В агрегованій формі його можна представити так: зміст поняття «глобалізація економіки» міститься в тому, що це є об'єктивний процес злиття національних економік до єдиної, загальносвітової системи, в основі якої лежать лібералізація руху товарів і капіталу, інформаційна відкритість світу та технологічна революція.

У 1990 р. починається новий етап наукових досліджень з проблем глобалізації. Початок йому поклав вихід у світ у цьому ж році програмного збірника статей з проблем глобального розвитку «Глобальна культура», в якому було оприлюднено роботи провідних теоретиків того часу І. Валлерстайна, М. Арчер, Р. Робертсона, М. Фезерстоуна, А. Аппадураї, Б. Тернера та ін. [26]. Його вихід став своєрідним сигналом для поглиблена вивчення нового феномену суспільного, в тому числі економічного, поступу світу. І вже в останній декаді ХХ століття під впливом політичних процесів, екологічних загроз та зростання економічної взаємозалежності країн вчені вийшли на розширене тлумачення структури феномену «глобалізація». Принциповими елементами глобалізації було названо не тільки економічні, а і політичні, історичні, географічні та культурні складові.

Одним з перших, хто звернув увагу на багатоаспектність прояву глобалізаційних зрушень, був американський політолог, професор Гарвардського університету Стенлі Хоффман. У своїй роботі «Зіткнення глобалізацій», опублікованій у «Foreign Affairs» у 2002 р., він пише, що сьогодні у світі відбувається «зіткнення глобалізацій», оскільки

остання проявляється у трьох формах: економічній, культурній та політичній. Кожна з них має свій власний проблемний потенціал.

Економічна глобалізація, за С. Хоффманом, була спричинена революцією в технологічно-інформаційному секторі, торговельній та інвестиційній галузях, а її рушійними силами виступають корпоративний бізнес, державні та міжнародні структури. Основні результати економічної глобалізації С. Хоффман вбачає насамперед в негативних проявах світового економічного розвитку: зростання нерівності між державами та посилення міжнародної конкуренції, що зробило нагальним вирішення проблем глобальної конкурентоспроможності. Щодо культурної глобалізації, то вона, на думку С. Хоффмана, є результатом технологічної революції і походить від економічної глобалізації, бо саме їх взаємодія призводить до активізації процесу переміщення культурних товарів. Головну дилему культурної глобалізації він вбачає у виборі між уніформізацією і різноманітністю. Третя форма глобалізації – політична – описана ним як переважання на міжнародній арені США та їх політичних інститутів, а також широкою мережею міжнародних і регіональних організацій. цілому переваги глобалізації є незаперечними, вважає С. Хоффман. Проте їх він зводить до внутрішніх властивостей, як необоротність і неминучість, і зауважує, що досяжність глобалізації залишається лімітованою, оскільки вона автоматично виключає зі свого історичного контексту значну кількість бідних країн через їхній нерівномірний розвиток і соціальні умови. Останнім висновком С. Хоффман поширює наслідки економічної глобалізації та решту її форм, ключовими же недоліками він називає ембріональний стан, в якому перебуває сучасне громадянське суспільство, та сумнівність ідеї покращення умов життя людей через руйнування бар'єрів [27].

Аналіз сучасних теоретичних підходів до аналізу процесу глобалізації економіки дозволяє говорити про домінування в науці декількох дискурсів. Найбільш розповсю-

дженім серед них є світ-системний дискурс, запропонований американським соціологом Іммануїлом Валлерстайном під впливом французького історика Фернана Броделя [28]. Світ-системна теорія І. Валлерстайна будується навколо не окремих національних економік, а окремих частин світової економічної системи. Для їх позначення він уводить нову категорію «світ-система». Як категорія, світ-система характеризує цілісність певних окремих частин світової економіки. Таких цілісних частин у І. Валлерстайна три: ядро (центр) світової системи, периферія та напівпериферія, поза їх межами лежить, так званий, зовнішній простір. Залежно від політичної структури світ-системи можуть бути двох видів: світ-економіка та світ-імперія. Поняття «світ-економіка» є ключовим в теорії І. Валлерстайна. Ним він позначає систему міжнародних зв'язків, яка базується на міжнародній торгівлі. Щодо світ-імперії, то цим терміном І. Валлерстайн позначає утворення, які мають загальну політичну структуру та один загальний розподіл праці. Особливість розподілу праці полягає в тому, що це є низка механізмів, які перерозподіляють ресурси від периферії до центру. Центр, як розвинута частина світу-системи, експлуатує за допомогою ринку периферію, відсталу і бідну частину світу-системи, яка виступає постачальником сировини. Основний висновок, до якого приходить І. Валлерстайн, наголошує на перевагах Західу в розвитку капіталістичної економіки та поширеності індустріалізації, які дали йому можливість поставити під свій контроль майже всю світ-систему і цим сприяти посиленню міжнародної нерівності. Серед інших дискурсів глобалізації економіки варто відмітити функціональний, який наголошує на необхідності активізації функцій національних держав щодо захисту національних економік від руйнівного впливу глобалізації; апологетичний, який у протилежність функціональному ґрунтуються на тезі про максимальне обмеження втручання держави в глобалізаційні процеси; технологічний, що націлений на піднесення ролі і значення кібернетичних технологій як умові глобалізаційного розвитку; мо-

дернізаційний, що розглядає глобалізацію як продовження модернізації шляхом автономізації соціальних відносин та розповсюдження дії деконтекстуалізуючих інститутів на весь світ.

Поряд з теоретичними дискурсами сучасна економічна наука виділяє парадигми розвитку процесів глобалізації. В класифікації голландського дослідника Ж.Н.Пітерса їх три: зіткнення цивілізацій, макдональдизація та гібридизація.

Автором парадигми «зіткнення цивілізацій» є американський політолог і соціолог С. Хантінгтон [29]. На його погляд, існування цивілізаційних розбіжностей, що укорінені у культурній диференціації, з неминучістю викликає фрагментацію світу, яка спричиняє глибинні суперечності між Заходом та Сходом. Враховуючи силу цих протиріч, західний центр має готоватися до відсічі «нападу» можливого альянсу ісламських та конфуціанських держав. У цій концепції С. Хантінгтон виступив захисником етнокультурного розподілу цивілізацій і водночас обґрунтував багатополярність сучасного світу.

Парадигма макдональдизації була висунута американським соціологом Дж. Рітцером [30]. Його концепція являє собою розвиток ідей Макса Вебера про інструментальну раціоналізацію суспільства і культури. На початку ХХ ст. М. Вебер описав суспільство, в якому люди замкнені в раціональних структурах і можуть пересуватися лише від однієї раціональної системи до іншої: від раціоналізованих освітніх установ до раціоналізованих робочих місць, від раціоналізованих сфер дозвілля до раціоналізованих будинків. Суспільство перетворюється на мережу раціоналізованих структур, вирватися з яких неможливо. Дж. Рітцер, розвиваючи ідеї М. Вебера, створює модель модернізованого у відповідності з реаліями сьогодення суспільства. Так з'являється парадигма макдональдизації, ідейне ядро якої склали особливості організації та функціонування ресторанів фаст-фуду «Макдональдс». Процес «макдональдизації» Дж. Рітцер трактував як перетворення функ-

ціональних принципів, на яких засновувався рестораний бізнес цієї мережі, на базисні принципи організації соціального життя, які сприяють його подальшій раціоналізації. В основу цього процесу він поклав чотири елементи формальної раціональності: ефективність (виробництво точно в строк, прискорене обслуговування, упорядковані операції, мінімізація часу); передбачуваність (люди мають знати, що їх чекає в будь-якому місці та в будь-який час); акцент на кількісних показниках, які полегшують оцінку ефективності; контроль, який досягається заміною пов'язаних з людиною технологій уніфікованими технологіями, які не потребують участі людей. Таким чином, Дж. Рітцер звів процес глобалізації до модернізації, яка здійснюється через раціоналізацію ділової поведінки всіх мікро- та макросуб'єктів.

Парадигма гібридизації була введена в науковий лексикон самим Ж.Н. Пітерсом. [31]. На відміну від розглянутих парадигм, Ж.Н. Пітерс трактує глобалізацію як процес суміщення глобального та локального, завдяки чому формується широкий спектр міжкультурних взаємодій, що призводять як до взаємозагачення, так і до виникнення культурних традицій. За своєю суттю гібридизація може бути структурною та культурною. Структурна гібридизація проявляється у виникненні нових, змішаних форм кооперації, а культурна – у розвитку транслокаційних культур. І оскільки ці форми є взаємозалежними (становленнякоожної нової форми кооперації вимагає нових культурних перетворень), то сама глобалізація, за Ж.Н. Пітерсом, є багатостороннім процесом і може бути представлена як міжкультуралізм – нова історична епоха, що є протилежною епосі панування нації-держави. Її корінна характеристика – здатність до збільшення числа однакових культурних форм при збереженні багатоманітності локальних культур (включаючи людські цінності та науку).

Найбільш ємне визначення сутності процесу глобалізації було дано професором Паризького інституту політичних досліджень, знаним спеціалістом в області міжнарод-

них відносин Берtranом Баді, який сформулював чотири провідні ознаки глобалізації світової економіки [32]. За Б. Баді, глобалізація економіки означає: (а) історичний процес, що розвивається протягом багатьох століть, і проявляється в (б) уніфікації світу, житті за єдиними принципами, сповіданні єдиних цінностей, наслідуванні єдиним звичаям та нормам поведінки, прагненні все універсалізувати, (в) визнанні зростаючої взаємозалежності, головним наслідком якої є (г) підрыв, руйнування національного державного суверенітету. Звісно, можна дискутувати щодо виділення цих ознак. Проте більшість дослідників поділяють точку зору Б. Баді, хоча і вказують на слабкість і неоднозначність тези про універсалізацію та гомогенізацію світу.

Значний внесок у розвиток теорії глобалізації було зроблено відомим німецьким соціологом і політичним філософом, професором Мюнхенського університету Ульріхом Беком [33]. Важливість і значимість його досліджень полягають у тому, що він став аналізувати процеси глобалізації, по-перше, в умовах постіндустріального суспільства, використовуючи для цього методи прогнозування постіндустріальних та глобалізаційних процесів, по-друге, в таких сферах суспільного життя, як економіка, політика та наука, по-третє, як явище планетарного масштабу, яке стало можливим з розвалом Радянського Союзу, по-четверте, як явище, діалектичне за своєю внутрішньою природою, бо позитиви нової формaciї не покриваються ризиками, які вона в собі несе. Досліджуючи розвиток глобалізаційних процесів в епоху постіндустріалізму, У. Бек зробив важливий висновок стосовно того, що глобалізація є багатофакторним явищем. Кожен з факторів (економіка, політика, культура, екологія, суспільно-громадянська активність) має власну логіку розвитку, не копіює інші фактори і не перетворюється на будь-який з них. Але зрозуміти їх можна лише в контексті взаємодії та взаємозалежності.

У цілому ж, якщо спробувати підсумувати домінантні на сьогодні концепції глобалізації, то їх можна поділити на три групи. По-перше, концепції, так званих, реалістів, на

погляд яких глобалізація є процесом еволюційного розвитку світу, а не новий якісний стрибок у його перетворенні. По-друге, концепції неомарксистів, для яких глобалізація становить заключну стадію розвитку капіталізму, бо по-роджує все більшу поляризацію світу по економічних параметрах і через це – політичну нестабільність. По-третє, неоліберальні концепції, у відповідності з якими глобалізація – якісно новий етап розвитку політичної структури і усього світу.

Разом з тим, слід вказати і на наявність ряду скептичних концепцій, які виходять з того, що глобалізація зовсім не новий процес. Мова йде насамперед про так звану теорію регуляції французького економіста Робера Буайе, згідно з якою процес глобалізації не існує, бо нові чинники розвитку світової економіки 80–90-х років ХХ ст. не вкладаються в строге поняття єдиної планетарності [34]. Він пропонує визначати глобалізацію як становлення «заплутаного порядку», в якому конкуренція, там де вона зберігається, функціонує в рамкових умовах інституціональних утворень міжнародних організацій (СОТ), міжнародних регіональних об'єднань (ЄС, АСЕАН) та ТНК. Позицію Р. Буайе поділяє і достатньо відомий американський дослідник М. Весес [35]. На його погляд, глобалізація – це просте ускладнення світу, яке завжди існувало, а актуалізація уваги до нього пов'язана лише з прагненням показати переваги та/або недоліки цього процесу. Особливе місце в скептичних концепціях займають концепції антиглобалістів.

Що ж до української школи глобальної економіки, то вона почала формуватися з певним запізненням, і її теоретико-методологічні засади формувалися в результаті взаємодії наукових кіл Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сьогодні активні дослідження ведуться вченими Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана й Університету економіки та права «КРОК».

Аналіз розвитку науки про глобальну економіку дозволяє прийти до такого висновку: якщо на перших етапах становлення науки переважали методологічні підходи до вирішення глобальних проблем людства, то з початку 1990-х років основна увага зосереджується на соціально-економічній та соціально-політичній проблематиці. Прорівідним принципом аналізу сутнісних характеристик процесу глобалізації стала доктрина – правило «золотого корсету» – яка вимагає «один розмір для всіх». Умовами її реалізації визначено: приватний сектор як основний двигун економічного розвитку; підтримання низького рівня інфляції; скорочення бюрократичного апарату держави; скорочення тарифів на імпорт; ліквідація обмежень на іноземні інвестиції; зменшення влади внутрішніх монополій; приватизація державних підприємств; відкриття місцевої індустрії світу; відмова від квот на імпортну продукцію; відкриття фондових ринків для іноземців тощо. До основних проявів глобалізації економіки включені фінансову глобалізацію, що посилюється, та пов’язані з нею зростання (1) обсягів міжнародних потоків кредитних ресурсів, (2) панування капіталу над виробництвом; появу суб’єктів глобальних відносин (транснаціональних корпорацій, держав, міжурядових організацій), узгодження інтересів, властивостей і можливостей яких є необхідною умовою їх існування та існування світової економіки, і дозволяє діяти глобально в одній чи деяких сферах суспільного життя; зростаюче значення інформації, знань та експертів; неперервне розширення глобальної олігополії; зростання прошарку транснаціональних та глобальних підприємців; створення транснаціональної економічної дипломатії; глобалізація національної державної влади; соціокультурні трансформації, коли все більш виразних рис набуває характер глобального наукового прогресу, який не визнає національних кордонів і заохочує обмін науковими ідеями, формує загальні контури системи безперервної освіти, розвитку міжнародного обміну культурними цінностями.

Літературні джерела

1. The Economic Journal, 1991, №1. P.69.
2. A. Peccei, D. Ikeda и R. L. Gage. Before It Is Too Late. – Tokyo: «Kodansha Int.»; New York: «Harper&Row», 1984; A. Peccei. One hundred pages for the future: reflections of the president of the Club of Rome. – New York: «Pergamon Press», 1981.
3. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколошнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
4. Моисеев Н.Н. Коэволюция природы и общества. Пути ноосферогенеза // Экология и жизнь. 1997. №2.
5. Аллен Д., Нельсон М. Космические биосфера. – М., 1991.
6. Див.: Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. / Пер с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Каагарлицкого. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.; Миросистемный анализ: Введение / пер. Н. Тюкиной. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с. Миросистема Модерна. Т. I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI в. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2015. – 552 с. Миросистема Модерна. Т. II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2016. – 528 с. Общественное развитие или развитие мировой системы? // Вопросы социологии. 1992. № 1.
7. Гвишиани Д.М. Марксизм-ленинизм и глобальные проблемы // Моделирование процессов глобального развития. М., 1979.
8. Хайек Ф. Происхождение и действие нашей морали: проблема науки // Экономика и организация промышленного производства.–1991.– №12.–С.177-192, 182, 184.
9. Хайек Ф. Происхождение и действие нашей морали: проблема науки // Экономика и организация промышленного производства.–1991.– №12.–С.177-192, 85.
10. Економіка // За ред. З.Г. Ватаманюка.
11. Білорус О.Г. Глобальний конкурентний аутсорсинг: монографія / О. Г. Білорус, О.В.Гаврилюк. – К.: КНЕУ, 2010. – 394 с.
12. Див.: Белорус О.Г. Экономическая систем глобализма: монография / Белорус О.Г. – К.: КНЭУ, 2003, с. 58-64.

13. Глобальна корпоративна система: [моногр.] / Білорус О.Г., Зернєцька О.В., Вергун В.А. [та ін.]; кер. авт. колективу і наук. ред. О.Г.Білорус. – К.: КНЕУ, 2011. – 408 с.
14. Див.: Форрестер Д. Мировая динамика. – М.: АСТ, 2006. – С. 384.
15. Див.: Медоуз Д и Д. Пределы роста. 30 лет спустя. – М.: Академкнига, 2007. – С. 342.
16. Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции / Э.А. Азроянц. – М.: Издательский дом «Новый век», 2002. – 416 с.
17. Коллонтай В. Эволюция западных концепций глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1 – С. 24 – 30, № 2 – С. 32 – 39.
18. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Ульрих Бек; пер. з нім. О. Юдіна. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
19. Вебер А. Б. Рынок и общество: Экономическое и социальное в общественных процессах. М: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 464 с.
20. Kagan R. The World America Made – Alfred A.Knopf. 2012. – 149 р.
21. Фридман Д. Следующие 100 лет: прогноз событий ХХI века / Джордж Фридман; [пер. с англ.]. – М.: Эксмо, 2010. – 336 с.
22. Кирчан С.А. The End of American Era: U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-first Century. N.-Y.: Random House Inc., 2003.
23. Кирчан С.А. No One's World. The West, The Rising Rest and The Coming Global Tum. N.-Y.: Oxford University Press. 2012.
24. Аттали Ж. Краткая история будущего. С-Пб: Питер, 2014.
25. Див.: Левитт Т. Глобализация рынков // Перевод-реферат статьи Минина А. – [Электронний ресурс] – Режим доступу: www.marketing-course.ru/levit-globalizaciya-marketin/; The Globalization of Markets. N.Y., 1983.
26. Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity/ Ed. by M. Featherstone. – london, 1990.
27. Хоффман С. Столкновение глобализаций // Россия в глобальной политике. – 2003. Т. 1, № 1. – С. 78-91.
28. Див.: Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. – СПб.: Университетская

- книга, 2001. – 416 с.; Миросистемный анализ: Введение / Пер. с англ. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.; Мир-система Модерна. Т.1. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI в. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2015. – 552 с.; Мир-система Модерна. Т.2. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики. 1600–1750. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2016. – 528 с.
29. Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
30. Див.: Ритцер Дж. Макдональдизация общества / Пер. с англ. – М.: Практис, 2011. – 592 с.
31. Pieterse J.N. Globalization as Hybridization. – International Sociology. V9, N2. June 1994.
32. Див.: Бади Б., Бирнбаум П. Социология государства. М., 1970; Бади Б. Культура политического. М., 1983; Badie B. La Fin des territoires. P., 1995; Un monde sans souveraineté. P., 1999; La Diplomatie des droits de l'Homme. Entre éthique et volonté de puissance, Fayard, P., 2002; L'Impuissance de la puissance. Essai sur les incertitudes et les espoirs des nouvelles relations internationals. P., 2004; Le multilatéralisme (avec Guillaume Devin). P., 2007; L'Etat du monde (sous la dir. de Bertrand Badie et Sandrine Tolotti. P., 2007; Le Diplomate et l'Intrus. P., 2008; De l'international au mondial. // Durand M.-Ph., Copinnschi Ph., Martin B., Mitrano P., Placidi-Frot D. Atlas de la mondialisation. Comprendre l'espace mondial contemporain. P., 2010.
33. Див.: Бех У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.; Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, Территория будущего, 2007. – 464 с.; Космополитическое мировоззрение. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.
34. Буайе Р. Теория регуляции: Критический анализ. М.: Изд-во РГТУ, 1997.
35. Див.: Щиганков Н.А. Теория международных отношений. М., 2002. – С. 215–216.

Розділ 2

Еволюційний розвиток світової економіки

2.1. Глобалізація економіки: сутність економічного поняття

Класичне трактування поняття «глобальна економіка» виходить з еволюційного розвитку світової економіки, закономірним наслідком якого і є становлення глобальної економіки. У відповідності з цим трактуванням, об'єктивну основу глобалізації становлять процеси інтернаціоналізації, а необхідною передумовою виступають лібералізація економіки як внутрішня, так і зовнішня. Відомий польський професор Гжегож Колодко, визначаючи сутність глобалізації, чітко сформулював ці дві складові: «Глобалізація – це історичний процес лібералізації та інтеграції ринків товарів, капіталів та праці, які раніше функціонували певною мірою ізольовано, в єдиний світовий ринок» [1]. В інтеграції ринків він вбачає інтернаціоналізацію сфер обігу та виробництва.

У принципі за суб'єктами і простором, які нею охоплюються, інтернаціоналізація є універсальною, хоча, зрозуміло, що вона не обов'язково втягує до сфери свого впливу всіх чи навіть більшу частину суб'єктів світової економіки. В окремих випадках інтернаціоналізація може досягати таких масштабів, але, як правило, цей процес має локальний характер і протікає у формі супроводження еволюціонування сфер, видів та напрямків господарської діяльності. Як економічне явище, історично вона виникає досить рано – разом з появою перших проявів міжнародної

торгівлі, які ґрунтувалися на чітко оформленіх соціально-територіальних структурах. Відтак оформились і її головна функція – забезпечення сталих міжнародних зв'язків у реально функціонуючій світовій економічній системі.

Такі зв'язки супроводжуються поступовим взаємопроникненням технологічних і культурних стандартів, але не розповсюджуються на державний суверенітет країн-суб'єктів. Національні кордони залишаються, проте стають економічно напівпрозорими. Інтернаціоналізація сфери збуту є першим етапом історико-еволюційної підготовки процесу глобалізації. Надалі вона доповнюється інтернаціоналізацією виробництва, господарського життя та власності. Кожен з цих етапів об'єктивно закладав матеріальне, когнітивне, політичне підґрунтя глобалізації. Якщо явище інтернаціоналізації різних видів діяльності, відносин, процесів обміну і розвитку існує стільки, скільки самі міжнародні відносини, то глобалізація як явище оформилася у другій половині ХХ століття. Причому суб'єктом глобалізації, як і в разі з інтернаціоналізацією є, в принципі,увесь спектр суб'єктів сучасної економіки, політики, міжнародного життя.

Якщо продовжити це порівняння, то слід звернути увагу ще на один факт, про який свого часу писав російський вчений А. Ельянов: інтернаціоналізація є породженням промислової революції, яка закладає основи техногенної цивілізації, і вона не тільки відображає її досягнення, а й є невід'ємною частиною механізму розповсюдження цих досягнень. Натомість глобалізація є продуктом інформаційно-комунікаційної революції, яка полегшує і прискорює експансію техногенної цивілізації [2]. Отож, витоки глобалізації беруть свій початок у відносно високому ступені розвитку інтернаціоналізації, і цю позицію поділяє більшість українських учених.

На відміну від інтернаціоналізації, глобалізація несе в собі не тільки чисто об'єктивні властивості. Оскільки реалізується вона через боротьбу різних економічних та політичних сил за свої інтереси, то об'єктивні тенденції її роз-

витку підпадають під дію суб'єктивних сил, які визначають масштаби, динаміку, а часто й напрямки та конкретні об'єкти її впливу. Більше того, коло її суб'єктів є значно ширшим: до нього, поряд з міжнародними фірмами, потрапляють держави, як носії державності, міжнародні інституції, як законодавці рамкових умов світового розвитку, міжнародні неурядові організації, світові лідери, національні банки, окремі країни тощо. Їх інтереси не співпадають, через що глобалізація розвивається більшою мірою як хвилеподібний процес, аніж інтернаціоналізація, що передбуває під впливом об'єктивних економічних законів.

Глобалізація також провокує нівелювання національних кордонів. Закладаючи фундамент нової, глобальної, спільноти, вона підтримує підґрунтя національного суверенітету. Створена А. Ругманом матриця «глобалізм – суверенітет» ідентифікує основну причину контроверсійності цих понять: високий рівень суверенітету засновується на респонсивності та адаптивності, на ігноруванні економії на масштабах, а високий рівень глобальності – навпаки, на концентрації та економії на масштабах. Водночас матриця вказує і на спільність чинників глобалізації та суверенітету: причиною їх низького рівня є стратегії міжнародної стандартизації, а причиною високого рівня – діяльність ТНК. У випадку ж інтернаціоналізації контроверсійність до суверенітету відсутня і країни, що розвиваються у відповідності із законами глобалізації та інтернаціоналізації, перебувають в різних економічних середовищах.

Якщо відійти від стадіальної характеристики глобалізації та інтернаціоналізації, яка об'єднує обидва явища в єдиний поступальний процес еволюціонування світової економіки, і зосередитися на їх якісних розбіжностях, то можна погодитися з відомим дослідником В. Рамзесом у тому, що «глобалізація виглядає, скоріше, категорією – конкурентною інтернаціоналізації, десь, мабуть, її анти-тезою, ніж її логічним продовженням, розвитком, хоча наглядні прояви глобалізованого процесу мають місце і в ході інтернаціоналізації, що виділяється... яскраво вира-

женим посиленням взаємозалежності різних країн» [3]. І при всьому цьому операційно інтернаціоналізація є прямим і безпосереднім попередником глобалізації і остання не могла б виникнути, якби не масштабні, довготермінові та всеохоплюючі процеси першої.

Процес «стягування» держав і нівелювання національних кордонів мав місце ще в Середньовіччя. З глобалізацією він не мав нічого спільногого, бо йшлося не про єдність і цілісність світу, а про державотворення. Історія являє собою послідовність циклів «стягування» і руйнування держав, інших суб'єктів світової економіки, а регіоналізація є однією з форм стадії «стягування», сутність якої – у формуванні нових, більш великих інтеграцій (соціально-територіальних систем) – союзів, конфедерацій тощо на основі та завдяки розвитку інтенсивних і глибоких для свого часу інтернаціональних зв'язків. Регіональна парадигма розглядає частину економічної системи в межах національних кордонів як спільний ринок, а не як цілісну економічну систему [4]. В цьому її відмінність від глобальної парадигми.

Цілісність світу і цілісність певного регіону теж певною мірою конроверсійні поняття. Призначення формування цілісного регіону – захистити себе від зовнішнього конкурента і забезпечити собі максимізацію своєї цільової функції, що не відповідає ідеї лібералізації у світовому масштабі і створення єдиного глобального простору. Таким чином, критерієм формування глобальної економіки є політика лібералізації, яка свідомо проводиться державами, що прагнуть національного економічного розвитку шляхом інтенсифікації глобальних факторів, бо глобалізація – це завжди вторгнення будь якого зовнішнього чинника у внутрішні структури, що склалися в різних суспільствах. Це «вторгнення» є очікуваним і санкціонованим, оскільки передумови для нього створила сама лібералізація внутрішніх ринків.

Взагалі в наукових працях сучасних дослідників глобальної економіки відкритість національних ринків в про-

цесі їх лібералізації висувається як першочергова характеристика сутності глобальної економіки. За визначенням, наприклад, відомого американського економіста, лауреата Нобелевської премії Майкла Інтрилігейтора, глобалізація означає «суттєве збільшення масштабів світової торгівлі й інших процесів міжнародного обміну в умовах все більш відкритої, інтегрованої світової економіки, яка не визнає меж» [5]. У іншого лауреата Нобелевської премії – американського професора Лоуренса Клейна – відкритість економіки представлена як необхідність, що лежить в основі розвитку і зростання, оскільки відкриті економіки вже довели свої переваги над державами, які проводять політику протекціонізму [6].

Диференціація лібералізації економіки на внутрішню та зовнішню містить у собі двосторонній ефект. З одного боку, відкриваються можливості поглиблого дослідження глобального економічного розвитку, з іншого – складаються інструменти реального впливу відкритості економіки на її розвиток. Внутрішня лібералізація сприяє стабілізації національної економіки, вона націлена на узгодження принципів її функціонування з міжнародним економічним середовищем, обмежує ризик інвестування і стимулює приплив іноземного капіталу. Зовнішня лібералізація охоплює обмін товарами, капіталом, послугами, людьми, що обумовлює більш легкий імпорт сучасних технологій, знань, менеджменту, інформації.

Проте лібералізація не є ідеальним засобом глобальної трансформації економік країн. Так, у країнах, які запізнюються з лібералізацією своїх економік, знижується конкурентоспроможність виробників та товарів, і це негативно впливає на їх міжнародну конкурентну позицію та на національний добробут в цілому. Разом з тим, лібералізація економік, що мала місце в постсоціалістичних країнах та країнах, що розвиваються, часто проводилася під тиском міжнародних організацій та за їх рецептами в обмін на фінансову підтримку. Для міжнародних організацій лібералізація економік у цих країнах здебільшого являла собою

самоціль – зміцнення існуючої моделі розвитку світової економіки, а не інструмент соціально-економічного переобладнання країн, що ставали на шлях ринкової трансформації. Реформи по лібералізації проводилися достатньо жорстко і швидко, з порушенням послідовності. Через це їх ефективність в перші роки проведення була не тільки нульовою, а й від'ємною, хоча об'єктивно лібералізація не є грою з нульовою сумою. Суб'єктивізм виявився головним чинником загроз глобалізації світової економіки. Звертаючи на це увагу, лауреат Нобелевської премії Дж. Стігліц писав: «...ми маємо систему, яку можна назвати глобальним управлінням без глобального уряду, систему, в якій невелика кількість інституцій – Світовий банк, МВФ, СОТ – і невелика кількість гравців – міністерства фінансів, комерції і торгівлі, тісно пов'язані з певними фінансовими і комерційними колами – панують на сцені, але за якої багато з тих, на кому відбиваються їхні рішення, лишаються майже непочутими. Настав час... подумати ще раз, як приймаються рішення на міжнародному рівні – і в чиїх інтересах, робити менший на голос на ідеології і більше дивитися за тим, як система працює» [7]. Отже, суб'єктивну сторону глобалізації обумовлюють інтереси розвинутих країн, які зацікавлені в отриманні глобальної ренти. Відтак, глобальна рента може бути представлена як їх цільова функція. Задля її реалізації розвинуті країни використовують не тільки існуючу монопольну владу на ресурси. В сучасних умовах вони насамперед спираються на міжнародні інституції, які встановлюють рамкові умови – «правила гри» – сучасної світової економіки, які на практиці повертаються нерівними інституціональними можливостями для країн світу.

Трансформація країн у суб'єктів глобальної економіки є комплексним і достатньо тривалим процесом. Для того, щоб це відбулося, країна має відповісти ряду загальних критеріїв, які пов'язані з ринковими перетвореннями і ґрунтуються на постулатах відкритості національних рин-

ків та посиленні їх взаємозв'язку та взаємодії, що рівно-значно вимогам інтеграції у глобальний ринок.

У процесі формування світового глобального ринку створюється загальний простір, у якому зникають національні, регіональні та міжнародні виміри, які охоплюють сфери господарської діяльності від проектування, розвитку, виробництва, розподілу та споживання у світовому масштабі товарів та послуг до інструментів створення останніх, які, у свою чергу, були розроблені і стали доступними у світовому масштабі: патенти, бази даних, технології, транспорт, засоби комунікації. У глобальному ринковому просторі діють світові організації фірм, представлені глобальними та транснаціональними корпораціями, які функціонують за правилами глобальної конкуренції і є виробниками продуктів з якісно новою ознакою «вироблено у світі». «Вироблено у світі» означає появу на світовому ринку світового продукту, який відповідає вимогам світового попиту і світової пропозиції.

Інший загальний критерій глобальної трансформації – фінансові фактори. Вони пов'язані з глобальним переміщенням капіталу, грошей та трансфером власності, результатом чого стає інтернаціоналізація власності. Інтернаціоналізація власності розвивається на підґрунті інтернаціоналізації господарської діяльності. Її можна представити як найбільш зрілу для сучасних умов світового економічного розвитку форму інтернаціоналізації. Виробничі процеси стають значно мобільнішими: підприємства прагнуть виробляти товари якомога ближче до своїх клієнтів, часто нехтуючи такими факторами вибору локалізації, як доступність сировини або дешевої робочої сили. Орієнтація на клієнта-споживача перетворюється на провідну рушійну силу глобалізованого розвитку.

Серед інших критеріїв варто виділити технологічні, культурні та політико-правові фактори. Критерії, що пов'язані з техніко-технологічним розвитком, визначають глобалізаційні процеси у сфері досліджень, впроваджень, інновацій та технологій. Їх описують три основні прояви –

глобальна експлуатація технологій, глобальне технологічне співробітництво та глобальне генерування технологій. Глобальна трансформація цієї сфери здійснюється на основі переходу національних економік від використання капіталу як стратегічного багатства до використання знання та інформації як такого.

Роль культурних факторів у глобальному розвитку національних економік розкривається через конвергенцію стилів життя та моделей споживання у світовому масштабі, універсалізацію свідомості та культури. З точки зору глобалізації економіки, цей процес конвергенції виливається у формування глобальної моделі споживання постіндустріального суспільства, де поряд із праґненням до досягнення матеріальних цінностей ставиться мета нематеріального характеру. Глобальність, як правило, досягається шляхом уніформізації та універсалізації через збереження національної самобутності.

Політико-правові критерії орієнтовані на інтеграцію національних економік в систему уніфікованого правового регулювання та управління в глобальному масштабі, оскільки рамкові умови глобального економічного простору формуються через створення системи регулювання, яка встановлює комплекс правових та інших норм, що визначають допустиму поведінку господарюючих суб'єктів у масштабах усього світу.

Отже, трансформація країн у суб'єктів глобальної економіки має реальні форми вияву. Такими є: (1) поява світового продукту за умови глобалізації товарних ринків, глобальної конкуренції та глобальної фірми; (2) інтернаціоналізація власності; (3) глобальна експлуатація технологій, глобальне технологічне співробітництво та глобальне генерування технологій; (4) конвергенція стилів життя та моделей споживання у світовому масштабі, універсалізація свідомості та культури; (5) глобальний порядок як система глобального регулювання. Зрозуміло, що цими виявами процес трансформації не обмежується. Їх можна трактувати як необхідні умови входження національних економік у

глобальний простір. Що ж до достатньої умови, то вона не є економічною. Її особливість полягає в тому, що охоплюючи економічне середовище, вона має соціологічний вимір. На цю характеристику сучасного економічного розвитку вказав Д. Белл у спільній з Вл. Іноземцевим роботі «Епоха розрізленості»: «Говорячи сьогодні про економіку, люди звичайно не розуміють, що її природна межа вже досягнута і в найближче десятиліття вона змушена буде перетворитися на одну із складових частин соціології» [8]. Цією фразою він фактично вивів тезу про системну підпорядкованість економіки саморозвитку людини, становленню особистості людини, розширенню меж її «я», її світобачення та світосприйняття. За Д. Беллом, розвиток людини та механізми реалізації її креативного потенціалу є точкою перетину всіх сучасних трансформацій економічної глобалізації.

Трактування економічного змісту поняття «глобалізація економіки» не буде повним, якщо до нього не уведено параметри дисфункції глобалізації. Дисфункція глобалізації є антиподом глобалізації, вона характеризує ті прояви глобалізації, які нездатні забезпечити настання позитивних економічних ефектів, тобто реалізація цільової функції суб'єктами глобальної економіки повертається до світової економіки з від'ємним знаком.

Як вже було зазначено, реалізація цільової функції суб'єктами глобальної економіки здійснюється через отримання ними глобальної ренти. Можливості її отримання є причиною (а) виходу мікроекономічних суб'єктів у світовий економічний простір, (б) модифікації механізму реалізації їх цільової функції, (в) їх перетворення на суб'єктів глобальної економіки. Врешті докорінно змінюється середовище функціонування мікросуб'єктів: тепер стає необхідним стирання державних кордонів, оскільки отримання глобальної ренти вимагає включення в господарський оборот все більшого числа країн та територій задля оволодіння їх природними ресурсами, дешевою робочою силою та інтелектуальним капіталом, а конкуренція отримує нову функцію – боротьба за дохід, представлений

глобальною рентою. Аби виконати цю функцію, конкуренція перетворюється на систему пошуку нових комбінацій, завдяки яким можна збільшити отримання надприбутків. Нове глобальне середовище з глобальною конкуренцією потребує нових рамкових умов. Вони мають бути націлені на підтримання ефективного функціонування всієї глобальної економічної системи. Якщо це не відбувається, що суб'єктивізм у діях провідних глобальних суб'єктів спричиняє дисфункцію глобальної економіки.

Прояви дисфункції глобальної економіки не є незворотними. В міру соціалізації світової економічної системи їх ефект знижується, проте це процес тривалий і потребує певних регуляторних важелів. Серед основних проявів дисфункції глобалізації економіки – нерівномірний розподіл усіх типів ресурсів (з країн периферії вилучаються природні та трудові ресурси, асиметричний доступ до інформаційних та фінансових ресурсів); обмеженість глобальної конкуренції, яка диктується ТНК і ведеться в умовах монополізації з боку найсильніших гравців глобальної економіки; нездатність стратегічного розвитку економіки, коли глобальний ринок реагує лише на поточні сигнали і неспроможний давати оцінку майбутнім ситуаціям, а наднаціональні структури, що здатні стратегічно планувати розвиток світової економіки, відсутні; зовнішні екстерналії, що викликані діяльністю ТНК в третіх країнах; глобальні суспільні блага як довкілля, фінансова та економічна стабільність, глобальна мережа інформаційних і транспортних комунікацій, які відповідаючи принципам невиключеності зі споживання та неконкурентності споживання, не можуть бути надані без створення відповідних соціальних інститутів, яких поки немає тощо.

Таким чином, економічний зміст поняття «глобальна економіка» містить в собі, з одного боку, характеристики об'єктивності та закономірності розвитку світової економіки, з іншого – суб'єктивності протікання, керування провідними глобальними гравцями у відповідності до своїх інтересів отриманням глобальної ренти, через що глобальна

економіка має ознаки внутрішньої дисфункціональності.

Ще одна характеристика сутності економічного поняття «глобальна економіка» пов’язана з її структурно-системним наповненням. За економічним змістом глобальна економіка є багатоярусною ієрархічною системою, яка опишується трьома рівнями: 1) країна, 2) галузь, 3) компанія.

1. Характеристикою глобалізації на рівні окремої країни є ступінь взаємозв’язку національної економіки зі світовою економікою в цілому. Незважаючи на зростання глобалізації світової економіки, не всі країни в однаковій мірі інтегровані до неї. Ступінь інтегрованості економіки країни у глобальну економіку визначається за допомогою ряду показників:

1) Співвідношення експорту (імпорту, зовнішньоторговельного обороту) до ВВП країни:

$$k_1 = (\text{EXP} / \text{ВВП}) \times 100\% . \quad (1)$$

Якщо $k_1 < 25\%$, то це є свідченням низького рівня глобалізації країни, якщо $25\% < k_1 < 50\%$, то йдеться про середній рівень глобалізації і якщо $k_1 > 50\%$, то країна має високий рівень глобалізації і залежності від світових ринків.

2) Відношення прямих іноземних інвестицій (ПІІ) до валових внутрішніх капіталовкладень (ВВК):

$$k_2 = (\text{ПІІ} / \text{ВВК}) \times 100\% . \quad (2)$$

Показник $k_2 < 5\%$ свідчить про низький, $5\% < k_2 < 20\%$ – про середній і $k_2 > 20\%$ говорить про достатньо високий рівень інтегрованості країни у світовий ринок капіталів. Для характеристики участі країни у міжнародних інвестиційних потоках використовують ще й такий показник як співвідношення прямих іноземних інвестицій вкладених та вивезених з країни.

3) Потік платежів роялті, що спрямовуються в/або з країни, які характеризують рівень інтеграції країни у світовий ринок технологій.

2. Глобалізація на рівні окремої галузі може бути вимірювано участю підприємств галузі в різноманітних формах

міжнародних економічних відносин. Найчастіше для цього використовують такі показники:

1) Співвідношення обсягів внутрішньогалузевої торгівлі до світового виробництва галузі:

$$k_3 = (\text{ВВПгал.кр.} / \text{ВВПгал.св.}) \times 100\%, \quad (3)$$

де ВВПгал.кр. – валовий внутрішній продукт, що створюється певною галуззю окремої країни,

ВВПгал.св. – світовий обсяг виробництва даної галузі;

2) Коефіцієнт спеціалізації галузі: співвідношення експортних продажів галузі до її національних продажів:

$$k_4 = (\text{ЕХРгал.} / \text{ВВПгал.}) \times 100\%, \quad (4)$$

де ЕХРгал. – обсяг експорту продукції певної галузі,

ВВПгал. – валовий внутрішній продукт певної галузі.

Коефіцієнт спеціалізації галузі, який менше 10%, означає низький рівень глобалізації галузі, $10\% < k_4 < 50\%$ – середній рівень і $k_4 > 50\%$ – високий рівень інтегрованості галузі в глобальну систему світогосподарських зв'язків;

3) Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі капіталовкладень в галузь:

$$k_5 = (\text{ПІГал.} / \text{ВВКгал.}) \times 100\%, \quad (5)$$

де ПІГал. – прямі іноземні інвестиції в певну галузь країни,

ВВКгал. – валові внутрішні капіталовкладення в галузь країни.

При $k_5 < 5\%$ рівень інтегрованості країни в систему міжнародних потоків капіталу є низьким, при $5\% < k_5 < 20\%$ – середнім і понад 20% – високим.

3. Глобалізація на рівні окремої компанії визначається тим, наскільки компанія розширила географію надходження своїх доходів і в яких масштабах та пропорціях розподілила свої активи у різних країнах, та тим, наскільки вона залучена до експорту капіталу, товарів та ноу-хау через структури, що залежать від неї. Рівень глобалізації окремої компанії можна визначити за допомогою таких показників, як:

1) частка активів компанії поза межами країни базуван-

ня материнської компанії. В найбільш глобалізованих компаніях світу (Coca-cola, Pepsi, Нестле, Макдональдс тощо) частка активів за кордоном складає понад 90%;

2) частка експортних продажів у загальному виробництві компанії, або частка доходів, що отримана за межами країни базування материнської компанії;

3) внутрішньофіrmові потоки технологій.

Отже, можна стверджувати, що глобалізація є за своєю суттю тривалим процесом міжнародної економічної інтеграції країн, що здійснюється насамперед на макрорівні світової економіки, а її сучасну характеристику можна звузити до фінансово-виробничої транснаціоналізації світогосподарських відносин.

Сучасна глобалізація і сама глобальність є фрагментарними як за методами, способами пізнання, так і за різноманітними іпостасями цивілізаційного процесу. Кожному напряму історичного процесу і соціально-політичної діяльності притаманні власні ступінь, рівень просування. Щоб розібратися з історичними межами глобалізації, слід визначитися з основними категоріями, які часто ототожнюються з нею. Цей аналіз передбачає побудову понятійного ряду «інтернаціоналізація – регіоналізація – єдиний і цілісний світ – глобалізація», завдяки якому можна провести межу між схожими, але методологічно різними поняттями. Процеси, що відображаються подібним рядом, поєднані тим, що всі вони за суттю реалізують вихід множини раніш внутрішньокраїнових процесів за межі кордонів окремо взятої держави. Розбіжності ж полягають в умовах і часі виникнення відповідних явищ, в їхньому змісті, конкретних і соціально-історичних функціях, у масштабах, глибині та інтенсивності, в наборі суб'єктів, а також у безпосередніх і довготермінових результатах цих процесів. Відповідно до цього і варто вести відлік у якісних змінах розвитку світової економіки, які віддзеркалюють рівень зрілості фінансово-виробничої транснаціоналізації світогосподарських відносин.

У сучасній науці про глобальну економіку існує декіль-

ка думок щодо періодизації цього складного процесу. Найбільш повно вони викладені в роботі Т. Кальченка «Глобальна економіка: методологія системних досліджень» [9]. На його погляд, узагальнення підходів, теоретичних конфігурацій, які пропонують інструментарій пізнання глобальних проблем, розкривають їх зміст і, відповідно, представляють певні часові орієнтири глобалізації. Це дає змогу виділити чотири базових концепції, що віддзеркалюють історичні кордони цього феномену: (1) концепція глобалізації як зміни форм історичного процесу (концепція «архаїчної глобалізації»); (2) концепція глобалізації як сучасного економічного феномену; (3) концепція протоглобалістів; (4) концепція глобалізації як деякої позачасової властивості, що іманентно притаманна світовому суспільству (концепція Е. Азроянца) [10].

Чотири концепції часового простору глобалізації безперечно мають сенс у більшій чи меншій мірі, зауважує Т. Кальченко, проте він підкреслює, що кожна з них не позбавлена слабких місць і може бути критикованою. Перша концепція «архаїчної глобалізації» є однобічною, бо розглядає або релігійний, або культурний, або геополітичний аспект цього процесу і демонструє готовність надати рис глобальності будь-якій більш-менш значущій історичній події. Друга концепція, на думку Т. Кальченка, абсолютно відкидає ідею про можливу циклічність світового економічного розвитку, третя ж частково не витримує критики через наявність певних суперечностей у пропонованому нею двоетапному розмежуванні глобальних процесів, бо, по-перше, більшість економічних подій кінця XIX – початку XX ст. не набула всесвітніх масштабів, по-друге, глобальні проблеми не вважалися настільки гострими, потретє, процеси цього періоду зближували держави, а не людей. Найбільш логічною вважає Т. Кальченко концепцію Е. Азроянца, хоча той і демонструє дещо нетрадиційний підхід до категоріального апарату.

Викладенням зазначених точок зору питання визначення історичних меж глобалізації не обмежується. Принай-

мні можна вказати ще на два достатньо поширеніх підходи стосовно етапів її розвитку. Згідно з першим, глобалізація економіки розпочалася ще до періоду великих географічних відкриттів у формі мляво плинної глобалізації, коли економічні відносини між державами мали дискретний характер, обмежуючись окремими локальними аренами та територіями. До середини XIX ст. глобалізація переходить у стадію повільного прогресування, коли формується світовий ринок, розвивається міжнародний поділ праці, вимальовується профіль спеціалізації окремих країн і регіонів. Другий етап (середина XIX ст. – 80-ті роки ХХ ст.) дістав назву структурної глобалізації, що пов’язана з економічним переділом світу, розпадом світового господарства на протилежні системи та їх єдиноборством. Нарешті, третій етап, за якого в умовах єдиного ринкового світового господарства розвивається послідовна форма глобалізації як об’єктивний процес і ознака постіндустріальної цивілізації.

Другий підхід пов’язує генезу глобалізації з останньою четвертью XIX ст. – початком ХХ століття, коли вона стає визначальним фактором як національного, так і міжнародного розвитку, перетворюючись на домінуючу тенденцію світогосподарських процесів. Виникнувши в межах економічної сфери, глобалізація світогосподарських зв’язків вийшла за її межі і справляє помітний вплив на політику, культуру, ідеологію сприймаючи, в свою чергу, зворотний вплив цих сфер.

Для порівняння з науковими підходами до трактування історичного розвитку в процесі глобалізації можна навести класифікацію ОЕСР, за якою розрізняється три етапи процесу глобалізації: перший – інтернаціоналізація (починаючи з середини XIX ст.), що відповідає розвитку експортних потоків (протоглобальна фаза світового розвитку); другий – транснаціоналізація (зокрема з початку 1945 р.), яка пов’язана зі стрімким зростанням потоків ПІ; третій – власне глобалізація (починаючи від 1980-х рр.).

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що формування

передумов глобальних трансформацій почалося в XIX ст. і досягло критичного рівня у 1914 р., в період найвищого розквіту колоніалізму – якщо враховувати ту частину агрегованих ВВП провідних країн світу, що оберталася в сфері міжнародної торгівлі, і відсоткової частки світового населення, що перебувала під іноземним контролем. Що ж до виділення інших етапів, то поки проблема діахронності чи синхронності стадіального розвитку світу не одержить достаточного тлумачення, неможливо поставити останню крапку на дискусіях про початок формування глобальної системи.

Отже, можна стверджувати, що як категорія економічна глобалізація становить систему міжнародних відносин економічної взаємозалежності та взаємодоповнення; як процес – утворення єдиного економічного простору, в якому діє система економічних законів, створені єдині рамкові умови, дотримуються принципи уніфікації господарської діяльності, вона є об'єктивно обумовленим процесом, що проявляється в глобалізації ринків, а її суб'єктами виступають провідні актори світової економіки, насамперед великі держави та ТНК. В еволюційному розвитку глобалізація пройшла декілька етапів, які мають свої кількісно-якісні ознаки і засвідчують розвиток першої на основі дії економічної закономірності до інтернаціоналізації господарської діяльності. Глобалізація є метою історичного прогресу, а інтеграція і дезінтеграція є тенденціями, що визначають його динаміку. Такий підхід означає, що розглядати глобалізацію слід не як стратегію, що ставить за мету досягнення гомогенності, а як найважливіше джерело різноманітності – збирання до цілого різноманітних складових. При цьому різноманітність є не тенденцією, а результатом, що визначає життєспроможність системи, який не можна ототожнювати з дезорганізацією і хаосом.

Як якісно нове явище глобалізація включає процеси, що мають різні механізми дії, сфери й форми виявлення. Ці процеси взаємопов'язані та взаємозалежні, вони утворюють систему домінування міжнародних відносин над на-

ціональними, пріоритет глобальних процесів над державними та внутрішньофірмовими, внаслідок чого національні економіки окремих країн стають органічними частинами світового господарства, в якому домінують світові норми та стандарти. Відтак провідними ознаками глобалізації світової економіки стають (1) поглиблення міжнародного поділу та кооперації праці; (2) зростання взаємозв'язку та взаємозалежності національних господарств; (3) посилення відкритості національних ринків та поступове усунення бар'єрів на шляху руху товарів, послуг, капіталів, робочої сили; (4) зростання цілісності та єдності світового господарства; (5) нівелювання національних звичаїв і традицій та створення глобального інформаційного простору; (6) посилення міжнародної конкуренції та домінування ТНК на світових ринках. Особливо значний вплив на розвиток процесів глобалізації справляють новітні інформаційні та телекомунікаційні технології, що з елементів інфраструктури перетворюються на чинник економічного, наукового та культурного розвитку, оскільки глобальна інформаційна інфраструктура стає матеріальною основою глобалізації. Завдяки глобальній інформаційній інфраструктурі формується світовий інформаційний простір, з'являються нові ефективні форми бізнесу та нові галузі економіки, змінюються умови і зміст діяльності мільйонів людей, створюються нові робочі місця, підвищується ефективність управління, виникають нові дистанційні трудові відносини. Ці масштабні зміни формують базис нової економіки.

2.2. Провідні форми глобалізації світової економіки

З'ясування сутності та процесу еволюціонування глобальної економіки не є повним без аналізу провідних форм прояву цієї сутності. Виходячи з того, що глобальний розвиток охоплює практично всі фактори та умови виробництва, всі його галузі та територіальні утворення, то провідні форми прояву глобальної економіки можна звести до

інтенсифікації міжнародної торгівлі товарами та послугами, глобалізації фінансово-кредитної сфери, домінування в усіх формах міжнародних економічних відносин ТНК та транснаціональних альянсів, регіоналізації світової економіки.

Світова торгівля це по суті перша та найбільш вагома форма міжнародних економічних відносин. Сплеск її особливо інтенсивного розвитку припав на другу половину ХХ ст. Причиною тому стала суцільна лібералізація міжнародної торгівлі товарами та послугами під впливом ГАТТ/ВТО. Так, якщо після Другої світової війни середній розмір тарифів у світі складав приблизно 40%, то вже в кінці ХХ століття – 4%. Вчені підрахували, що якби людству вдалося повністю усунути митні обмеження, то добробут у світі зрос би на 600 млрд. дол.

Завдяки політиці фритредерства, що стала домінувати в більшості країн світу, відбулися зміни як в національних експортних квотах, так і у світовій. Таблиця 2.1 дає певне представлення цих змін по окремих країнах світу, щодо світової експортної квоти, то вона нині коливається в межах 40–45%.

Таблиця 2.1
Експортна квота окремих країн світу, % [11]

Країна	2006	2009	Середньозважений показник 2006-2015
США	10	11	12,5
Велика Британія	28	28	28,3
Франція	27	23	27,6
Німеччина	25	21	43,7
Україна	47	46	48,8
Росія	34	28	29,2

Лібералізація зовнішньої торгівлі сприяла випереджаючим темпам зростання світового зовнішньоторговельного обороту порівняно з темпами зростання світового ВВП: протягом останніх трьох десятиріч темпи зростання світового зовнішньоторговельного обороту приблизно в два рази

випереджали темпи зростання світового ВВП. За останні 50 років обсяги світової торгівлі зросли більш ніж в 20 разів і нині складають понад 50% світового ВВП. Okрім цього, суттєво розширився асортимент товарів і послуг, збільшилася частка внутрішньо регіональної торгівлі, посилилася географічна диверсифікація зовнішньоторговельних зв'язків. Впровадження інформаційних технологій у сферу торгівлі змінило ринок, характер продуктів та послуг, сприяло появлі нової форми торгівлі – віртуальної.

Лібералізація зовнішньої торгівлі призвела до зміни співвідношення між інтра-регіональною та інтер-регіональною торгівлею товарами та послугами на користь інтра-регіональної. За даними Світового банку, у Європейському регіоні цей показник становить понад 70%, в Північній Америці та Азії – понад 50%, суттєво менший він в інших регіонах, проте його динаміка є позитивною.

До інших проявів інтенсифікації міжнародних товаро-потоків можна віднести розширення внутрішніх ринків міжнародних корпорацій, зростання значення внутрігалузевої торгівлі, зміщення міжнародних торгових потоків у країни першого та другого світів. Цей процес супроводжувався уніфікацією та стандартизацією та появою світових олігополій. Якщо уніфікація та стандартизація проявилися в гармонізації національних стандартів, яка стала певним пріоритетом в міжнародній торговельній діяльності, то поява світових олігополій (у світовому автомобілебудуванні склалося 27 компаній-олігополістів, в електронній промисловості – 25, у хімічній – 18) підмінила механізм вільної торгівлі механізмом внутрішньо фірмової торгівлі ТНК при збереженні на ринку цінової конкуренції.

Результатом цього стало формування глобальних товарних ринків. На відміну від світових ринків глобальні ринки мають принципові ознаки, пов'язані, по-перше, з одночасним функціонуванням мультилокальних, транснаціональних та глобальних компаній та диверсифікацією їхньої діяльності; по-друге, з глобалізацією попиту і пропозиції, розвитком глобальної логістики та формуванням

транснаціональних ланцюгів; по-третє, з використанням переваг малого бізнесу; по-четверте, з глобалізацією цілих галузей і становленням на цій основі глобальних галузей світової економіки.

Дія глобалізаційної тенденції у світовій валютно-фінансовій сфері, як і на світових товарних ринках, є наслідком лібералізації ринку, в цьому випадку – фінансового. Відкриття фінансового ринку поряд із впровадженням сучасних інформаційних технологій сприяли стрімкому зростанню обсягів фінансових трансакцій. Сьогодні за обсягами операцій міжнародні фінансово-кредитні та валютні відносини посідають перше місце серед усіх форм міжнародних економічних відносин. Так, щоденний обсяг фінансових трансакцій складає понад 4 трлн. доларів США, а від 85 до 90 % всіх фінансових операцій не є операціями по опосередкуванню міжнародної торгівлі, тобто сучасний фінансовий ринок є абсолютно самодостатнім. Він функціонує незалежно від міжнародної торгівлі та потоків інвестицій. Масштаби фінансового сегменту світової економіки вражаючі: на 1 долар США, що працює в реальному секторі економіки, нині припадає близько 30 доларів США, що працюють у фінансовій сфері. Розвиваючись за рахунок власних джерел, фінансовий ринок відособлюється від реальної економіки. Держави поступово втрачають контроль над рухом фінансового капіталу, а останній все більше визначає економічну ситуацію у світі.

Особливість процесів глобалізації фінансових ринків коріниться в тому, що лібералізація цих ринків почалася значно пізніше, ніж товарних ринків, але мобільність фінансових потоків значно вища. Це пояснюється тим, що, по-перше, на локальних товарних ринках існують економічні бар'єри, які обумовлені відстанню і відповідно вимагають транспортних витрат; по-друге, фінансовий капітал більш мобільний, аніж фізичні інвестиції, він займає привілейоване положення – може уникати країн, в яких підлягає високому оподаткуванню та суровій регламентації. Відтак уже з 1980-х років система фінансових ринків

почала функціонувати на глобальному рівні. На цей час сформувалася і світова фінансова мережа, яка поєднала провідні фінансові центри різних країн світу, зв'язки між ними суттєво зміцнилися та поглиблися. Все це викликало фінансову революцію, яка віднайшла свій вияв у трьох ключових аспектах: глобальна присутність міжнародних фінансових інститутів, міжнародна фінансова інтеграція і швидкий розвиток фінансових інновацій. Проте залишалось відкритим питання про «правила гри».

За визначенням, глобальний економічний розвиток завжди пов'язаний з уніфікацією «правил гри». Якою мірою цей процес охопив світовий фінансовий ринок? Чи єдині правила гри? Відповідь на це питання міститься в порівняльній характеристиці провідних моделей фінансових ринків (табл. 2.2).

Розбіжності та спільне в організації фінансових ринків країн світу визначають напрям дії глобалізаційної тенденції. Остання проявляється через (1) узгодження форми співробітництва основних світових фінансових центрів, (2) постійне консультування між фінансовими центрами з питань стосовно відсотка або монетарної політики, (3) узгодження дій ЦБ, що управляють цими фінансовими центрами, щодо правил поведінки (а) інвесторів, (б) позичальників, (в) емітентів, (г) фінансових посередників. У такий спосіб розробляються і впроваджуються спільні правила гри на ринку капіталів. Міра їх реалізації є одним з критеріїв оцінки рівня глобалізації світового фінансового ринку. Інші критерії знайшли своє відображення у феномені «домашнього зміщення», парадоксі «Філдстайна – Харіока», індексі мобільності капіталу А. Тейлора.

Феномен «домашнього зміщення» як критеріальна ознака свідчить про те, що в моделі диверсифікації ризикових активів за рахунок міжнародних ринків капіталу не відбулося зміщення капіталу в бік міжнародних активів, як мало бути представлено в оптимальному портфелі за фінансової глобалізації. Як і раніше, домінує «домашнє» зміщення. Мало того, за ознакою парадокс «Філдстайна – Харіока»

Таблиця 2.2

Моделі фінансових ринків: порівняльна характеристика

Характеристики фінансових ринків	Англо-американська модель	Японська	Європейська (німецька)
Фінансові інститути	Найбільші	Широка структура	Розвинена інституціональна структура
Фінансові системи	Розгалужена	Розгалужена	Домінують відособлені універсальні банки
Система звітності	Відкрита	Закрита	Вимоги пом'якшені
Рейтингові агенції	Впливові	Незначна роль	У стадії становлення
Дослідницько-аналітичні компанії	Наявні	Незначна роль	У стадії становлення
Централізоване управління ринком	Відсутнє	Командно-управлінська модель функціонування	Різні форми управління – від централізованого до відсутності
Структура володіння акціями в корпораціях	Перевага інституціональних та індивідуальних інвесторів	Перевага афілійованих банків та крейрець	Перевага банків та корпорацій
Частка участі фінансових інститутів у капіталі корпорацій	Незначна (обмежена законодавчо)	Більше 70%	Більше 60%
Джерела фінансування корпорацій	Внутрішні – ринок ЦП	Зовнішні – банківське кредитування	Зовнішні – банківське кредитування
Контроль з боку фінансових інститутів-акціонерів	Незначний	Суттєвий	Суттєвий
Контроль з боку не фінансових інститутів-акціонерів	Незначний	Помітний	Суттєвий
Контроль з боку індивідуальних акціонерів	Незначний	Незначний	Суттєвий

ріюка» внутрішня норма інвестицій при високій міжнародній мобільноті капіталу мала б суттєво відхилятися від норми заощаджень. У той же час за умов низької міжнародної мобільноті капіталу ринки прагнуть не до експорту надлишкового капіталу, а до поглинання надлишку заощаджень на внутрішньому ринку. Факти свідчать про те, що ще й понині надлишок заощаджень поглинається не світовим ринком, а внутрішнім. За Індексом мобільноті капіталу А. Тейлора дефіцит рахунку по поточних операціях мав означати нестачу внутрішніх заощаджень, яка фінансується припливом чистих заощаджень із-за кордону. Але, як свідчить статистика, показник мобільноті капіталу залишається на тому рівні, що і в роки Першої світової війни. Таким чином, викладені критерії оцінки рівня фінансової глобалізації вказують на відносно невисокі кількісні показники, хоча викладені вище якісні параметри вказують на домінування нових ознак, які засвідчують завершення глобальної трансформації світового фінансового ринку.

Домінування в усіх формах міжнародних економічних відносин ТНК та транснаціональних альянсів можна розглядати як ще одну сутнісну характеристику глобалізації світової економіки.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. охарактеризувався значним посиленням процесу транснаціоналізації світової економіки. ТНК перетворилися на головного суб'єкта економічної діяльності у світовому економічному просторі. З огляду на цю тенденцію, багато дослідників стверджують про «настання ери транснаціональної економіки чи нової цивілізації транснаціонального бізнесу», бо саме ТНК стали не тільки провідним структурним елементом економіки багатьох країн, а й рушійною силою їх розвитку та підвищення конкурентоспроможності. І хоча цю роль ТНК почали відігравати вже в XIX столітті, проте протягом останніх 50-ти років їх вплив особливо динамічно зростає. За останні четверть століття кількість ТНК у світі зросла більш ніж у 10 разів: із 7 тис. у 70-х роках ХХ ст. до понад 100 тис. у 2013 р.

На початку ХХІ ст. ТНК контролювали до половини світового ВВП, близько 70% міжнародної торгівлі, 80% за кордонних інвестицій і понад 90% ліцензій на нову техніку, технології і «ноу-хау». На сьогоднішній день економічний потенціал найбільших ТНК перевищує потенціал не лише окремих країн, але і цілих регіонів. Так, найпотужніші ТНК планети з першої десятки рейтингу Global 500 щорічно виробляють продукції в межах 300 млрд. долларів США, в той час коли ВВП України коливається в межах 900–1000 млрд. гривень або близько 36–40 млрд. долларів США. Потому більшість країн світу зацікавлена у використанні науково-виробничого та фінансово-економічного потенціалу ТНК, створюючи якомога сприятливіші умови для залучення прямих іноземних інвестицій, носіями яких виступають ТНК. І хоча ТНК є наслідком міжнародних відносин, що динамічно розвиваються, водночас вони самі виступають потужним механізмом впливу на них, формуючи нові та видозмінюючи існуючі.

Сучасною формою глобалізації є також регіоналізація світової економіки. Процеси регіоналізації світового господарства значно посилилися після Другої світової війни. Це було обумовлено поглибленим інтернаціоналізації господарського життя та поширенням принципів ліберальної демократії. Однією з головних особливостей цього процесу стало утворення великих зон впливу найбільш розвинутих країн. Виникли інтеграційні угрупування, навколо яких об'єднуються держави, що забезпечує їм додаткові імпульси соціально-економічного і політичного розвитку.

Міжнародна економічна інтеграція охопила всі континенти та субконтиненти, призвівши до утворення численних регіональних інтеграційних угрупувань. У світі нараховується понад двадцять великих міжнародних економічних об'єднань інтеграційного типу, які охопили більшість країн світу, та безліч дрібних, часто функціонально недієздатних, проте амбітних.

Поділ світового господарства на інтеграційні угрупування

вання справляє суперечливий вплив на процес інтернаціоналізації виробництва. Утворення міжнародних економічних об'єднань і союзів сприяє розвитку виробничих відносин між країнами, які входять до них. Водночас це створює перешкоди економічним відносинам між країнами, які не належать до цих угрупувань, призводить до концентрації товарних потоків усередині економічних об'єднань.

Як форми глобалізації економіки можна також назвати інтенсифікацію міжнародної міграції робочої сили та глобальний інвестиційний бум – стрімке зростання вивозу прямих іноземних інвестицій. Якщо в 1980 р. загальний обсяг ПІІ у світі становив 50 млрд. доларів США, то вже в 2013 р. він перевищив позначку 3,0 трлн. доларів США. Цьому сприяли циклічні фактори, лібералізація інвестиційного клімату у більшості країн світу та активний розвиток мережі ТНК.

Інтенсифікація вивозу прямих іноземних інвестицій зумовила створення в межах світового господарства інвестиційних кластерів – угрупувань країн з переважаючими потоками інвестицій з одного із центрів економічної тріади, а саме США, ЄС, та Японії. Як наслідок – виникли три інвестиційні кластери: американський, європейський, японський, які відіграють роль локомотива міжнародного руху капіталу.

Щодо інтенсифікації міжнародної міграції робочої сили, то ця форма глобалізації світової економіки проявилась лише в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, коли кількість переміщень та інтенсивність міграційних потоків між країнами, їх динаміка засвідчили справді глобальні масштаби цього процесу. Нині, за даними Міжнародної організації праці більш як 300 млн. чоловік працюють за межами своїх країн, або понад 4% населення планети. В окремих регіонах та країнах світу чисельність іммігрантів перевищує кількість місцевого населення. Зокрема така ситуація характерна для регіону Перської затоки, куди, після відкриття тут величезних покладів вуглеводнів, хлинула іноземна робоча сила. В окремих країнах, таких як

Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати чисельність іммігрантів сягає 70–80 % населення.

Однак, впродовж останніх років попри посилення процесів глобалізації світових ринків, ситуація на світовому ринку праці не відображає загальної тенденції до зростання рівня відкритості та лібералізації. Більшість розвинутих країн світу посилили імміграційне законодавство та почали активно стримувати приплив дешевої іноземної робочої сили. Пояснюється це тим, що чисельність іммігрантів у більшості з країн сягнуло критичної позначки і починає створювати для них серйозні фінансові, соціальні, політичні та інші проблеми.

Отже, можна стверджувати, що на початку ХХІ ст. процес глобалізації динамізується і проявляється в певних, властивих саме йому формах. Вони викристалізовуються і дістають матеріальне втілення у збільшенні обсягів та диверсифікації структури міжнародної торгівлі, інтенсифікації міжнародних фінансових трансакцій, виникненні транснаціонального бізнесу, різкому зростанні вивозу прямих закордонних інвестицій та інтенсифікації міжнародної міграції робочої сили.

2.3. Функціональні парадокси глобалізації світової економіки

Функціональні парадокси глобалізації світової економіки – проблема, що достатньо слабо вивчена. Цілком можливо, що з розвитком самих глобалізаційних процесів ці парадокси будуть усуватися, бо основний чинник їх появи – недостатній рівень глобалізаціонних відносин у світовій економіці. Але існує реальна ймовірність того, що вони будуть мати місце і за умов розвинутої глобальної економіки, адже функціонування держав з високорозвинутими економічними системами доводить, що такий парадокс економічного розвитку як дисфункція держави в економіці є органічною складовою економічної системи. Таким чином, слід розібратися в тому, коли глобальна економі-

ка є функціонально дієздатною і коли вона проявляє свою функціональну неспроможність. Від відповіді на ці питання залежить визначення основних причин парадоксів глобальної економіки.

Важко заперечувати певні прогресивні сторони глобалізації. Серед них – формування нового виробничого укладу і моделі трудових відносин, розширення виробничої демократії і стимулювання виробництва.

Глобалізація надала прискорення формуванню нового виробничого укладу, основою якого стала комплексна автоматизація, що супроводжується введенням гнучкої інформаційної технології. Остання прийшла на зміну простому машинному виробництву (рубіж XIX-XX ст. – початок 30-х років ХХ ст. і поточному конвеєру (початок 30-х – перша половина 70-х років ХХ ст.) Глобалізація виявила необхідність радикальної перебудови організації праці і більшого наголосу на трудових відносинах. Мова йде про нову модель трудових відносин, яка орієнтується на знання, кваліфікацію і творчий потенціал найманіх працівників, створення на виробництві такого середовища, яке забезпечує їм умови для особистого вдосконалення. В межах нового виробничого укладу глобалізація розширила сферу і зміст виробничої демократії. Впровадження нової організації праці спонукало до перерозподілу управлінських функцій між менеджментом і найманими працівниками. Частина функцій менеджменту перетворилася на функції підтримки ініціативи знизу. Глобалізація володіє також значними резервами підвищення ефективності виробництва завдяки поглибленню поділу праці, збільшенню економіки за рахунок масштабу і зниження витрат, оптимізації розміщення ресурсів у світовому масштабі і передачі технологій.

Глобалізація веде до зростання конкуренції у світовому масштабі, що викликає поглиблення спеціалізації та поділу праці із властивими їм наслідками – зростанням продуктивності праці та скороченням витрат. Відбувається зміна ролі національних ринків: дедалі більше орієнтуючись на глобальний ринок з його досить жорсткими умовами кон-

куренції, національне виробництво об'єктивно прагне до досягнення високої ефективності, більш повного та якісного задоволення внутрішнього попиту.

Економіка, відкрита для міжнародної конкуренції, за-безпечує гнучкість у використанні ресурсів, що потенці-ально приводить до зростання виробництва, і від цього ви-грають споживачі, для яких розширяється вибір товарів.

Економія на масштабах виробництва потенційно може привести до скорочення витрат і зниження цін, і відпо-відно до стійкого економічного розвитку. Переваги глоба-лізації пов'язані також із вигрошем від торгівлі на взає-мовигідних умовах, які задовольняють усі сторони, у якості яких можуть бути окремі індивіди, фірми та інші організації, країни, торговельні союзи і навіть цілі кон-тиненти.

Глобалізація може спричинити зростання продуктив-ності праці у результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні та поширення передових технологій, а також конкурентного тиску на користь постійного впрова-дження новацій у світовому масштабі. У цілому переваги глобалізації дозволяють покращити своє становище усім партнерам, котрі дістають можливість, збільшивши вироб-ництво, підвищити рівень зарплати та життєві стандарти. Кінцевим результатом глобалізації повинне стати загальне покращення добробуту у світі

Глобалізація несе із собою не лише вигоди, вона сповне-на негативними наслідками чи потенційними проблемами, у яких деякі критики вбачають велику небезпеку. Форми та наслідки впливу глобалізаційних процесів значно від-різняються за різними групами країн (розвинуті країни, країни з переходною економікою, відсталі та залежні кра-їни). Одна із основних проблем пов'язана із питанням, хто виграє від глобалізації. Фактично основну частину переваг отримують багаті країни та індивіди. За останні 25 років розрив у рівнях доходів між країнами та групами населен-ня не тільки не скоротився, а навпаки, зрос. Нерівність у заробітній платі та доходах збільшилася майже в усіх краї-

нах. У більшості держав частка прибутку в доході є вищою, а заробітної плати – нижчою, ніж на початку 80-х років. Безробіття в промислово розвинутих країнах (крім США) залишається високим. Для деяких країн глобалізація створила такі можливості, про які не могло йтися декілька років тому. Але вона створила і нові небезпеки для багатьох інших країн. Від глобалізації, насамперед, виграють багаті люди, фірми та країни, експортери капіталу, технологій, міжнародні та глобальні фірми-лідери. Програють же країни з односторонньою, недостатньо розвинутою економікою, слабкою інфраструктурою, дрібні підприємці, некваліфіковані працівники, немобільні верстви населення.

Небезпека глобалізації цілком слушно пов’язується з негативним впливом на національну культуру, духовність. Вона може призвести до втрати культурної різноманітності, до засилля масової культури та «вестернізації». А ці процеси чинять безпосередній вплив на економіку. Несправедливий розподіл вигод від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному, національному та інтернаціональному рівнях. Деякі вчені вважають, що можлива глобальна конвергенція доходів, аргументуючи це тим, що економіка бідних країн розвивається більш швидкими темпами, ніж багатих.

Насправді ж швидке зростання характерне лише для невеликої групи країн Південно-Східної Азії (азіатських тигрів), тоді як найменш економічно розвинуті країни мають набагато нижчі темпи зростання, ніж багаті держави. Їхні вигоди від глобалізації мінімальні. У результаті відбувається не конвергенція чи вирівнювання доходів, а швидше їх поляризація. У процесі її країни зі швидкими темпами зростання входять у коло багатих країн, а бідні країни все більше відстають від них.

Зростання розриву у доходах викликає невдоволення з їхнього боку, що може спричинити міжнародні конфлікти, оскільки бідні держави прагнуть приєднатися до клубу багатих країн і готові боротися з ними за свою частку у світовому виробництві. До того ж розподіл витрат та вигод

глобалізації веде до нерівномірного розвитку галузей, занепаду деяких з них (вугільна промисловість, важке машинобудування, суднобудування тощо) з відповідними соціальними наслідками. Питання розподілу вигод є одним із найважливіших у процесі глобалізації світової економіки.

Друга проблема пов'язана із потенційною регіональною чи глобальною нестабільністю через взаємопов'язаність національних економік на світовому рівні. Локальні економічні коливання чи кризи в одній країні можуть мати регіональні чи навіть глобальні наслідки. Можливість цього є не просто теоретичною, а є цілком реальною, що підтверджує фінансова криза в Азії, котра почалася влітку 1997 р. у Таїланді, а потім поширилася на інші країни Південно-Східної Азії, дійшовши і до Південної Кореї. Такі явища свідчать про велику вразливість взаємопов'язаних економік.

Світовий спад чи депресія можуть спричинити заклики розірвати взаємні зв'язки і залежності, створені у процесі глобалізації. Результатом може стати економічний конфлікт із загрозою перетворення на економічну війну чи навіть воєнне зіткнення. Суперечливість процесу глобалізації перетворюється на джерело конфліктів у світовій системі, форми яких різноманітні в різних групах країн. Так, ТНК, що володіють та контролюють низку філій за кордоном, застосовують такі стратегічні методи управління, які здатні завдати шкоди національним інтересам. Глобалізація фінансів стає причиною зростання спекуляцій, підвищує ризик системних збоїв. З урахуванням зростання взаємозалежності підвищується і взаємна уразливість – фінансові кризи однієї країни можуть мати регіональні і навіть глобальні наслідки.

Джерелами внутрішніх і зовнішніх конфліктів стають основні фактори процесу глобалізації – експортна орієнтація, лібералізація та приватизація. Потенційний ризик пов'язаний із загрозами національному суверенітету з боку потужних багатонаціональних компаній та міжнародних організацій. Для значної частини населення глобальні процеси асоціюються з уразливістю до дії незнайомих та непе-

редбачуваних сил, здатних надзвичайно швидко викликати соціальні негаразди, прикладом чого є Азіатська фінансова криза 1997–1998 рр. Третє коло породжених глобалізацією проблем викликане можливістю переходу контролю над окремими країнами від суверенних урядів до інших рук, у тому числі до найсильніших держав, транснаціональних чи глобальних корпорацій та міжнародних організацій.

Колишній президент США Б. Кліnton визнав, що окрім групи та окремі держави «можуть віднині втрутатися у життя сусідів і можуть паралізувати їхні життєво важливі системи, зруйнувати торгівлю, поставити під сумнів благополуччя та добробут інших народів, послабити їхні можливості функціонувати» формувати осмислення. Саме через це деякі вчені вбачають у глобалізації спробу підтриму національного суверенітету.

Сподівання на регулювальну роль національного ринку в умовах глобалізації безпідставні. Глобалізація підточує економічні функції національної держави. Можливість контролювати їх економічні і соціальні процеси на своїх територіях через вихід виробництва і фінансового ринку за національні межі різко знизилася.

Контроль над національною економікою переходить від суверенних держав до інших суб`єктів – економічно найбільш потужних національних держав, багатонаціональних або глобальних фірм, міжнародних організацій, тощо, які виходять з власних інтересів отримання надприбутку. Визначає ситуацію тільки глобальний ринок, головна регулювальна особливість якого полягає в знищенні не відсталості, а відсталіх.

Послаблення економічної сили національних держав без компенсування потужностями міждержавних і наднаціональних утворень посилює вразливість національних економік, їхню залежність від процесів у сусідніх країнах і веде до перекочування економічних криз з континенту на континент, утворюючи їх нескінченні хвилі і створюючи з кожною депресією або рецесією загрозу розпаду глобалізованого світу.

Для стабілізації економіки формується світовий тоталітарний політичний порядок. Інформаційно-фінансова олігархія встановлює міжнародний олігархічний режим, що спирається на владу грошей і світову комунікаційну мережу. Отже, глобалізація перетворює світову економіку зі способу господарювання на спосіб владарювання невеликої групи найбільших держав і міжнародних компаній. Інколи до втрат від глобалізації відносять безробіття в економічно розвинутих країнах із високим рівнем заробітної плати. Але це твердження спростовується низькою нормою безробіття у багатьох з них і його високим рівнем у країнах із низькою заробітною платою. Національна політика та технологічний прогрес є важливішими детермінантами зайнятості, ніж фактор глобалізації. Глобалізація тягне за собою більш запеклу і руйнівну конкуренцію, яка зведена, головним чином, до олігополістичного суперництва гігантів промисловості, а також найбільш розвинутих держав світу та утворених ними торговельних блоків.

Глобальна конкуренція примусила великі міжнародні фірми посилити свої позиції на ринках за рахунок поглинань та придбань, що зробило ринкові структури скоріш олігополістичними, ніж конкурентними. Посилилось суперництво між країнами за експортні ринки та іноземні інвестиції. Воно знаходить своє вираження у хижацькій поведінці потенційних конкурентів і зростанні кількості змов між ними, практиці вертикальної інтеграції, злитті і поглинаннях з явно виразними монополістичними рисами. Усе це веде до зростання частки світової торгівлі, яка виключається зі сфери прямої конкуренції. Фактично тільки четвертина світової економіки функціонує в умовах вільного ринку.

Глобалізація не здатна привести до створення оптимальних пропорцій у світовій економіці. Свідченням цього є відставання лібералізації ринків праці від лібералізації ринків товарів, послуг і капіталу. Ще меншою мірою ринки праці глобалізовані. Порівняно з XIX століттям, коли наймані працівники могли емігрувати і подорожувати без

будь-яких проблем (віз, паспортів), з другої половини ХХ століття мобільність праці помітно зменшилась.

Сучасне становище на глобальному ринку праці виключає як справедливу конкуренцію, так і трудову мобільність для шукачів вакантних місць. Для більшої частини найманих працівників і особливо для бідних мобільність робочої сили є об'єктом міріади обмежень, які починаються з візових вимог і закінчуються професійним ліцензуванням.

Нерівномірність лібералізації веде до того, що глобалізація не зважує, а розширює асиметрію на світовому ринку. Асиметрія генерує економічну нестійкість у світі. Коли капітал володіє свободою пересування, а робоча сила її поzbавлена, глобалізація стає несправедливою, нечесною, грабіжницькою. Ситуація значно погіршується розширенням експлуатації праці капіталом.

В процесі глобалізації усе активніше використовується практика соціального демпінгу у сфері зайнятості: використання примусових методів для отримання конкретних переваг, експлуатація дитячої праці та праці інших утиснутих груп, утворення підпільних ринків праці і незаконна торгівля людьми. Okрім того, торгова конкуренція і мобільність капіталів посилює розділення найманих працівників, оскільки заробітна плата висококваліфікованих працівників зростає, менш кваліфікованих зменшується, чого раніше не було, або проявлялося меншою мірою.

Глобалізація створює небезпеку поширення гіперінфляції. Лібералізація капітальних статей платіжних балансів створила передумови для міграції усім світом короткострокового спекулятивного капіталу (іноземних депозитів у комерційних банках, вкладень іноземного капіталу в державні цінні папери і акції). У 1993 році загальна кількість перших оцінювалася у 10 трлн. дол., а річний обіг других – у 60 трлн., що вдвічі більше від світового ВВП і майже в 12 разів від світової торгівлі товарами.

Світова торгівля акціями на порядок менше від торгівлі облігаціями, але ненабагато поступається світовій торгівлі товарами, становлячи 4 трлн. дол. на рік. Міжнародні

трансферти капіталу усе більше переважають світову торгівлю товарами і послугами. Сьогодні річна торгівля валютою складає більше 500 трлн. дол., що у 100 разів перевищує світову торгівлю товарами. Відношення запасу прямих іноземних інвестицій до розміру світової торгівлі з 1980 по 1995 роки збільшилося з 25 до 56,5 відсотків, а його відношення до світового ВВП зросло з 4,6 до 10 відсотків.

Вільна міграція світом капіталу дестабілізує національну економіку. Спекулянти можуть підірвати стабільність національних валют, примушуючи уряди вживати дорогих заходів. Більшість держав, за виключенням індустріально розвинутих, без силі при коливаннях валютних курсів і рухів капіталів, бо не володіють необхідним досвідом і інструментами економічної політики. Спрощується здійснення і розповсюдження шахрайських операцій у глобальному масштабі. Досягнення глобалізації відкривають нові можливості для кримінальних груп, відмивання «брудних грошей», підпільної економіки, торгівлі наркотиками тощо.

Таким чином, глобалізація економіки становить собою якісно нову стадію розвитку ринкових відносин, яка характеризується:

- по-перше, виходом на арену світового господарства замість національних монополій транснаціональних корпорацій, які демонструють вищий рівень концентрації виробництва;
- по-друге, злиттям міжнародного промислового капіталу ТНК з міжнародним банківським капіталом ТНБ та утворенням міжнародної фінансової олігархії;
- по-третє, посиленням у вивозі капіталу ролі міжнародного спекулятивного капіталу (депозити, акції, цінні папери, трансферти, облігації, валюта, інвестиції), а також започаткуванням вивозу виробництва;
- по-четверте, участю в економічному перерозподілі світу торговельних блоків, які формуються довкола регіональних лідерів найбільш розвинутих країн;
- по-п'яте, територіальним поділом світу вісімкою найбільш розвинутих країн світу.

2.4. Глобальна регіоналізація як сучасний напрямок розвитку глобальних економічних трансформацій

Інтегративну тенденцію глобалізації деякі дослідники визначають як позитивний процес зростаючої взаємопов'язаності та цілісності людства. Формула цього бачення проста: світ стає єдиним: єдність через поділ, чи регіоналізацію – це нова єдність, нова реальність, яка об'єднує всіх, взаємопов'язаним, цілим і постає як система зв'язків між людьми і народами або ж, у більш загальній версії, – як глобальна система. Це домінуюче уявлення про сутність глобалізації не виключає інших, більш конкретних його варіантів. До таких належать трактування сутності глобалізації як всесвітньо-історичного процесу, як єдності світу на базі світових фінансів і різних інститутів, як процесу злиття національних економік у єдину світову економіку і т.д.

У зв'язку з цим, глобалізація системоутворюючих цивілізаційних чинників – економічних, технологічних, інформаційних, екологічних та ін. – призводить до усвідомлення взаємозалежності світу.

З настанням етапу глобалізації ситуація стала не такою однозначною. У глобальній економіці змінюються процеси транснаціоналізації виробництва, посилюється взаємозалежність між країнами, що, на думку багатьох дослідників, призводить до руйнування традиційних форм самостійності держави.

Іншими словами, глобалізація – це процес заміни (або часткового витіснення з традиційних позицій) колишніх світових суб'єктів господарської та соціальної діяльності на нові: ТНК, регіональні, Інтернет, освітні та інші спільноти.

Отже, у найзагальнішому вигляді глобалізацію можна визначити наступним чином: це не тільки корінна трансформація процесів інтернаціоналізації господарського, культурного і політичного життя людства, їхнє різке прискорення і глибоке якісне перетворення, але й переход

людства до нових, ніж держава, системоутворюючих громадських «одиниць-конструкцій», або глобального, або регіонального масштабу . Результат цього переходу багато в чому залежить від форм і методів, якими він буде здійснюватися.

Слід зазначити, що вплив регіоналізму у країнах Західної Європи на сучасному етапі особливо виявився у процесі децентралізації політичної системи суспільства. Причому, цей процес заторкнув навіть ті держави, які вважалися оплотом централізованого унітарного устрою – Великобританію, Іспанію та Францію.

Однак підвищення ролі держави у регулюванні соціальних відносин поступово призвело до перевантаження державних інститутів, що і продемонструвало неефективність централізованого державного управління в сучасних умовах. Тому регіоналізм став ідеальною основою значної частини загальнонаціональних політичних партій у цих країнах.

Як стверджують вітчизняні вчені, проблема регіоналізму є актуальною і для України, передусім з огляду на існування значних розбіжностей (економічних, історико-культурних, геополітичних) між різними регіонами країни.

Таким чином, приходимо до висновку, що регіональні особливості світоглядно окреслюють певну різномірність аксіологічного параметру в українському соціумі, що призводить до нового пошуку механізмів вирішення проблем розвитку людських ресурсів в рамках регіональної політики. Відтак, однозначність та одновимірність є найменш продуктивними способами осмислення та аналізу взаємозв'язку між глобальними і регіональними процесами.

Під впливом глобалізації та інформатизації територіальний простір парадигмально змінює свої контури і структурні властивості, зокрема виступає не тільки ресурсом життєдіяльності людей, а й інтелектуальною соціоконструкцією, яка дає змогу досліднику впорядковувати інформацію у територіальному (регіональному) відношенні.

Слід наголосити на тому, що такий підхід поки що не знаходить широкої наукової підтримки та визнання серед вітчизняних вчених. Вітчизняні дослідники з проблем регіоналістики наголошують на тому, що державне управління регіонами України неможливе без визначення поняття «регіон» та його ідентифікації з конкретним територіальним простором держави.

Глобальна економіка характеризується різними параметрами (взаємозалежністю, асиметрією, регіоналізацією), а входження у світові процеси є вибірковими та неоднозначними. На думку іспанського філософа, вибіркове (точкове) входження окремих територіальних зон у світові процеси є наслідком нової постіндустріальної регіоналізації.

Такий тип регіоналізації відбувається не за критеріями адміністративно-територіальної приналежності, а за критеріями культурно-економічної ідентичності, що підкреслює необхідність перегляду процесів регіоналізації з точки зору постмодерної методології.

У цьому аспекті методологічно важливими є дослідження Ентоні Гіденса, який розглянув явище регіоналізації з позицій теорії структурації – тобто процесу конструювання та оформлення соціальних систем, які є інструментом просторово–часової організації локальностей у рамках глобальних соціальних систем. Вчений дійшов висновку, що процес регіоналізації слід розглядати як структурацію соціальної поведінки та локалізацію загальноприйнятих соціальних практик в просторі – часі.

У зв'язку з цим М.І. Долішній та С.М. Злупко обґрунтовано підкреслюють зв'язок регіоналізації та втілення національної ідеї, адже держава має дбати не про субетнічну, а про морально-психологічну, культурно-національну єдність українського соціуму незалежно від регіону. Важливо відзначити, що регіоналізація здійснюється в різних формах: шляхом виділення адміністративних регіонів всередині країни (регіоналізація зверху); організації самокерованої громади або появи нового регіону всередині існуючої адміністративної схематизації, відмінного від оточу-

ючих (регіоналізація знизу); формування транскордонних регіонів і блоків країн або асоціацій регіонів (контрактно-горизонтальна регіоналізація).

Таким чином, проблема регіоналізації – це проблема виявлення загальних тенденцій в процесах регіонообразування в умовах багатофакторної глобалізації.

Глобалізація вносить істотні зміни в положення внутрішніх регіонів країни, їх потенційну готовність до взаємозавданих інтеграції і взаємодії. Це проявляється в тому, що регіони стають більш залежними від глобальних процесів і впливів; не тільки в аспекті макроекономічної політики країн, але від власної активності; нові можливості глобалізації дозволяють регіонам не тільки впливати на своє становище, а й «обганяти» розвиток своєї країни.

Зараз світ рухається в напрямі багатополярного світу. Питання в тому, чи буде ця багатополярна система формальною по відношенню одна до одної або країни дійсно зможуть скооперуватися та намагатимутися розв'язати глобальні проблеми (фінансова нестабільність, зміни клімату, екологічних питань, епідемій та ін.) спільно. Паралельно з цим є й внутрішні інтереси, які об'єднують країни одна з одною, бо на сьогодні для кожної країни важливо бути сильною не лише у своїй внутрішній політиці, але й здатною до співпраці навколо спільних глобальних проблем.

Глобалізація у своєму розвитку переходить на більш високу стадію – стадію глобальної регіоналізації, стаючи однією з найважливіших тенденцій розвитку сучасного світу. При цьому вона виступає як інтеграція локальних спільнот і проявляється в локалізації, формуванні кордонів між територіально-соціальними комплексами, виникненні самодостатніх економічних і політичних утворень, у збереженні культурних відмінностей етносів і соціальних груп, посиленні почуття їх винятковості. Процеси глобальної регіоналізації активізувалися одразу на декількох рівнях: макрорівні, мезорівні та мікрорівні.

На макрорівні регіоналізація проявляється, з одного боку, в прагненні локальних цивілізацій захистити себе від експансії ззовні. Це призводить до так званого «зіткнення цивілізацій», що може стати головною проблемою нового світового порядку. Регіоналізація на цьому рівні супроводжується тим, що декілька цивілізацій, увібравши в себе відносно нейтральний соціальний простір, поступово окреслюють обриси перманентних конфліктогенних зон – лінії «тектонічних» розломів у місцях дотику цивілізаційних «плит».

На мезорівні глобальна регіоналізація, яка носить наддержавний характер, проявляється в прагненні інтеграції окремих територій, що входять до складу різних держав.

На мікрорівні процеси глобальної регіоналізації розгорнулися всередині національних держав. Тут регіоналізація пов'язана з посиленням своєрідності економічного або політичного розвитку тих чи інших територіальних спільнот всередині країни, їхнім прагненням до культурної незалежності, іноді й до сепаратизму. В цьому сенсі регіоналізація, що супроводжується економічною та етнокультурною диференціацією, часто призводить до політичного дроблення, конфліктів і нестабільності всередині раніше цілісних державних утворень.

Процес формування нових регіонів супроводжується перебудовою їхніх відносин з державою, всередині якої вони виникли, й одночасно – зміною відносин з сусідніми територіями як всередині держави, так і за її межами. Отже, глобальна регіоналізація змінює і геополітичну, й геоекономічну структуру світу.

Таким чином, сучасний глобальний регіоналізм, в першу чергу, можна кваліфікувати як початок історично нової, вищої фази розвитку глобальної економіки. У зв'язку з цим найважливішою складовою парадигми регіонального пізнання стає вивчення регіону як елемента багаторівневої системи конкурентної взаємодії в мережі регіонів.

У постбіополярному світі посилення регіоналізму су-

проводжується зростанням ролі межових держав, розташованих «на околиці» економічного простору.

Зростання тенденцій зі змінення позицій у світовій економіці регіональних об'єднань країн, поглиблення міждержавної регіональної співпраці та виникнення регіональної форми нерівномірності світогосподарського розвитку зумовило те, що змінення фінансової стабільності та конкурентних позицій на світовому ринку стало відбуватися зі створенням ширшого економічного простору.

За таких умов регіональна інтеграція, будучи якісно новим рівнем взаємодії національних економік, характеризується не тільки подоланням внутрішніх перешкод у розвитку міжнародної співпраці країн-членів, але й динамічною інтернаціоналізацією процесів суспільного відтворення та формуванням регіональної моделі міжнародного поділу праці.

За 90-ті роки організаційно оформилось і закріпилось декілька регіональних об'єднань. Сьогодні це не традиційні і термінові угоди з предметів взаємного інтересу, а регіонально-цивілізаційні співтовариства, своєрідний метапростір з поліфункціональним статусом. Лідер тут у найбільш складних секторах економічної діяльності – Європейський Союз.

Європейський союз представляє собою унікальне наднаціональне економічне утворення, яке забезпечує оптимальне функціонування національних господарських систем в умовах уніфікованого законодавства, єдиної кредитно-грошової політики і яке передбачає в найближчому майбутньому формування найбільшої у світі одної регіональної економіки. Напрямки побудови цієї економіки в основному узгоджуються з об'єктивними критеріями формування глобальної спільноти в сфері задоволення потреб, раціоналізації економічних механізмів, наднаціональної інституціоналізації та структуризації багатонаціонального суспільства. Розглянемо деякі деталі, що найбільше підкреслюють неординарність процесу.

На фоні зростаючої майнової нерівності Європа демон-

струє більш рівномірний розподіл національного доходу і багатства в суспільстві. Внутрішня політика європейських держав протягом десятиріч сприяє нівелюванню різниці у майновому привласненні при допомозі підтримки доходів, особливо низькооплачуваних груп населення на соціально прийнятному рівні. Так, наприклад, середня заробітна плата в країнах ЄС дорівнює 22,3 євро/год, в той час як в США – 17,5 євро/год. Причому доходи європейців постійно зростають. Особливу роль відіграють трансферти платежі – вони є основним інструментом усунення бідності. В 90-ті роки соціальна політика в ЄС знижувала рівень бідності у 6-11 разів. Країни Євросоюзу в порівнянні з Америкою та іншими країнами надають також більш якісні соціальні послуги. Хоча б взяти тривалість відпустки, що оплачується. В Європі вона досягає 32 днів, а у США – 18. Політика соціальної справедливості проводиться також у сфері зайнятості населення та ліквідації безробіття. Це робить ЄС привабливим для багатьох країн Європи і стверджує ідею європейської транснаціоналізації.

У Західній Європі найбільш рельєфно проступають процеси глобалізації господарського життя та регіональної економічної інтеграції. Свідченням цього є наступне. По-перше, тенденція розвитку торгівлі європейських країн така, що зростає експорт–імпорт продукції схожих галузей. В подібних умовах торгові операції заохочують конкуренцію у всіх галузях, а не в одному секторі. Ця обставина усуває і ставить в рівне положення менш розвинені країни Союзу з більш розвиненими. По-друге, на межі тисячоліть ЄС став єдиним інвестиційним центром сучасного світу. Він забезпечує близько 80% всього неттоекспорту іноземних інвестицій. По-третє, інституційні зміни у європейському економічному просторі змусили європейські ТНК пристосовувати міжнародні операції до нових умов розміщення прямих іноземних інвестицій. Це дало наслідки. У 1999 році європейські компанії за обсягом коштів, отриманих від первинного розміщення нових акцій, вперше обійшли американські компанії –

82,6 млрд. дол. проти 63,5 млрд. дол. В Європі досить ефективно розв'язується проблема національної відчуженості на шляху усунення ідеї мультикультуралізму. Тут пропагується пріоритет прав окремої людини над правами етнічних груп.

2.5. Головні сучасні тренди глобалізації

Перший тренд глобалізації тісно пов'язаний зі зростанням ролі ТНК, які виступають поряд із суверенними суб'ектами. З середини 80-х років і до кінця ХХ століття чисельність ТНК зросла з 7 тис. до 40 тис. Чисельність філіалів ТНК за межами держав, в яких розміщуються штаб-квартири компаній, досягла 690 тис. При цьому 500 корпорацій контролюють 70% світової торгівлі, а 400 – 50% всіх прямих іноземних капіталовкладень. Вони виробляють близько 25% світового ВВП. Продаж товарів і послуг зарубіжними філіями ТНК склав майже 11 трлн. дол., тоді як загальний обсяг світового експорту становив близько 7 трлн. дол. Це є свідченням того, що міжнародне виробництво, яке базується на міграції прямих інвестицій між країнами, сьогодні є важливішим для просунення товарів на міжнародні ринки, ніж міжнародна торгівля. Крім того, не менше 1/3 світового експорту припадає на внутрішньо-корпораційне постачання ТНК. Які ж інтегруючі світову економіку моменти притаманні ТНК? Очевидно серед них варти на увагу такі.

1. Передусім – це могутня мережа іноземних філій, яка є ланкою зв'язку національних економік із зовнішнім світом.

2. Далі, темпи зростання транснаціонального капіталу. Найвищий темп зафікований у сфері послуг та в наукомістських галузях, де рівень корпоративної інтеграції був найвищим.

3. Крім того, слід відмітити, що найміцніші позиції у тих ТНК, які мають диверсифіковану виробничу базу, інтегровану систему обслуговування, розвинені міжнародні зв'язки зі збути продукції.

4. Маючи конкурентні переваги над національними компаніями (економія на масштабах і загальному управлінні, високий рівень витрат на НДЕКР, наявність висококваліфікованої робочої сили, низькі транспортні витрати), ТНК оволодівають найбільш сучасними перспективними галузями, в тому числі і за кордоном.

5. Транснаціональні компанії, як правило, організовують свою діяльність в декількох регіонах світу. При цьому вони проводять дослідження і розробки в одній країні, виробляють комплектуючі деталі і вузли там, де це найвигідніше з точки зору мінімізації витрат, організовують філії поблизу регіонів збути і ведуть маркетинг глобально.

6. Ще один важливий момент пов'язаний з розміщенням ТНК своїх акцій на найбільш ліквідних фондових ринках.

7. Все ширшого розмаху набирає політика міжнародного злиття і поглинання. Завдяки цьому, сьогодні нафтодобувна, автомобільна, авіаційна і аерокосмічна галузі радикально змінили свою структуру і стали транснаціональними галузями.

8. Магістральний напрямок транснаціоналізації корпорацій – звільнення від національних особливостей, які ставлять перепони свободі конкуренції.

Всі ці моменти новизни найбільш притаманні американській моделі корпорації. При всіх названих проявах корпоративного глобалізму слід зважити на те, що за незначним виключенням, всі ТНК контролюються капіталами країни базування головної компанії, але мало контролюються державами, в яких розташовані філії.

Необхідність уникнення ТНК протекціоністських бар'єрів модифікує вартісні, а точніше, цінові форми. З середини минулого сторіччя з'являються так звані трансфертні ціни. Але застосування їх досягло свого апогею в ТНК, адже внутрішній характер утворення і використання цих цін за суттю є міжнародним і дає привід підозрювати корпорації у спробі уникнути оподаткування та інших виплат національним державам.

На практиці така «ринкова ціна» не може бути визнана, оскільки вона може бути або порівняльною неконтрольованою ціною, або перепродажною ціною, або ж витратною з деякою надбавкою у вигляді прибутку. За методами розрахунку використовується два види трансфертних цін. Перший вид базується на граничних витратах з метою максимізації чистих доходів у цілому. ЦІ ціни впливають на рішення по розподілу ресурсів. Другий вид цін спеціально розраховується для зменшення тягаря податків. В будь-якому випадку, державі складно проводити контроль за цими цінами. Отже, можна стверджувати, що ТНК урізноманітнюють форми проникнення на міжнародні ринки, тим самим стверджуючи і розширюючи транснаціональну економіку.

Сьогодні новим явищем у міжнародній економіці є поява стратегічних альянсів. Вони являють собою довірчі довгострокові взаємовигідні відносини між фірмами з метою досягнення стратегічних цілей. В рамках стратегічного альянсу компанії об'єднують зусилля, зберігаючи при цьому господарську і юридичну самостійність. Використовуючи сильні сторони учасників альянсу, компанії збільшують конкурентні переваги над суперниками. Прозорі міжфірменні комунікації дозволяють отримати більш повну інформацію одним учасникам альянсу про інших. В цих умовах значно зростає роль такого фактору, як взаємна довіра. Ключовою тенденцією тут є зростання транснаціональних міжфірменних союзів. Спираючись на національні конкурентні переваги, включаючи інноваційний та фінансовий потенціал, державну підтримку, компаніям різних країн вигідно налагоджувати партнерські відносини на міжнародному рівні. При наявності успіху міжнародні економічні партнерства часто переростають у багатосуб'єктні альянси. Прикладом такої структури є створення в 1997 р. стратегічного альянсу «Старальянс», куди ввійшли компанії «Люфтганза», «САС», «Острієн ерлайнз», «Ейр Кенада», «Юнайтед ерлайнз», «Тай інтернешнл», «Варіг», «Енсет Острема» і «Ейр Н'ю Зіланд». Новий альянс став

найбільшою у світі інтегрованою авіатранспортною системою, яка покрила рейсами 760 міст у 112 країнах. Інноваційні мотиви виникнення альянсів досить різноманітні та в самому загальному вигляді їх можна звести до наступних. По-перше, це можливість створення стійких каналів передачі передових знань та методів їх засвоєння, а також спрощення доступу до нових технологій у різних регіонах планети. По-друге, це зниження витрат інноваційного процесу за рахунок об'єднання зусиль корпорацій для розробки спільних інноваційних проектів міжнародного характеру. По-третє, це створення міжфірменних мережевих інноваційно-орієнтованих структур в міжнародному просторі. По-четверте, це можливість виходу на міжнародну арену навіть середніх і малих фірм зі збереженням за ними своєї спеціалізації. В цілому, можна відмітити, що альянси дозволяють компаніям адаптуватись до вимог сучасного транснаціонального ринку.

На порядок денний сьогодні постала проблема підвищення чутливості європейських наднаціональних інституцій до запитів громадян в процесі прийняття рішень у співтоваристві. Для розв'язання її використовувалось багато способів. Один із них – це введення принципу партнерства у різні програми, чим забезпечується схвалення населенням законодавчих пропозицій. Отже, ЄС більш близький до критерію гармонійного розвитку, ніж світ у цілому.

В сучасних умовах трансформується роль національних держав. Найбільш розвинені із них перетворюються в транснаціоналізовані країни. Вони не можуть не врахуватись з національними тенденціями в економіці, фінансах, торгівлі, культурі і т.п., беруть на себе роль глобального підприємця, делегують функцію реалізації стратегічних національних інтересів транснаціональним корпораціям і банкам, консорціумам тощо.

Як стверджує канадський дослідник А.Беттлер, на сьогодні такою, транснаціоналізованою країною, а за його термінологією «світовим гегемоном», передусім за критерієм ВНП (більше 8,3 трлн. дол. в 1999 р.) є США. Япо-

нія значно відстає за цим показником – близько 4 трлн. дол. Далі іде Німеччина – 2,1 трлн. дол. Інші країни від цього рівня значно відстають. З точки зору Заходу гегемонія Сполучених Штатів дає стабільність політичну, а отже – можливість проводити глобальну економічну політику. Вступаючи в ХХІ століття, США за 100 років значно зміцнили свої позиції у світі і приймають будь-який економічний виклик. Найбільш фундаментальним з них є ринковий виклик – саме на території США сформувалась і закріпилася ідеальна ліберальна модель ринку. Завдяки їй американський бізнес і американське суспільство змогли максимально ефективно для свого часу мобілізувати для розвитку всі доступні зовнішні і внутрішні ресурси. Багато в чому завдяки Сполученим Штатам сьогодні у світі панує конкурентно-ринковий механізм. Але на світовому ринку, крім приватних фірм, агентами виступають і держави. Тому тут вільна конкуренція наштовхується на економічну «вагу» цих держав.

Як ми показали вище, ця «вага» на користь США, які підтримують не конкуренцію взагалі, а передусім конкурентоспроможність своїх національних компаній та захищають свої інтереси. А це означає, що світ вступає в ХХІ століття з усвідомленням монополії за багатьма параметрами. Хоча ринок монополії не терпить.

При підтримці держави продовжується тенденція на інвестиційну експансію американських корпорацій за межами країни. На кінець ХХ століття США поступались лише Великобританії як джерелу зарубіжних прямих капіталовкладень. Та тут з'явилась одна суттєва деталь. Розширюючи інвестиції, американські корпорації не збільшують норму нагромадження. В цілому в країні спостерігається висока інвестиційна активність (сумарні інвестиції досягають 16-18% ВНП). В той же час заощадження досягають лише 3-5% національного доходу. Звідки ж беруться інвестиції? В. Іноземцев стверджує, що основним джерелом господарського розвитку стає реінвестований інтелектуальний капітал, який акумулюється промисловими і сер-

вісними компаніями. Причому, зростання цього капіталу не скорочує особистого споживання, а передбачає його розширення. А це означає, що транснаціональні компанії США з кожним новим роком будуть мати все більші можливості для завоювання економічного простору за межами країни, оскільки інтелектуальний капітал зростає. США також велику увагу проділяють і ввозу капіталу із-за кордону. Співвідношення імпорту і експорту прямих іноземних інвестицій у них дорівнює приблизно одиниці, а таким коефіцієнтом можуть похвалитись тільки Великобританія, Італія і Данія. Для ствердження своєї конкурентоспроможності і лідеруючих позицій у світовій економіці Америка широко використовує інформаційні технології. Це привело до появи ряду нових явищ в економіці. По-перше, різко виросло значення інформаційного фактору. По-друге, ще більше підсилилась взаємозалежність всіх процесів, що відбуваються у світовій економіці. По-третє, об'єктивно розширилась база для активної участі державних інституцій у забезпеченні ефективного функціонування ринкового механізму шляхом підтримки і розвитку адекватної інформаційної інфраструктури. Інформаційні технології не можуть обйтись без фінансових ресурсів держави. Це, передусім, проявилось в США. Американська адміністрація розробила спеціальну програму підтримки, забезпечення і фінансування інформаційних технологій. В бюджеті 2000 р. американським урядом тільки на дослідження в сфері інформаційних технологій було передбачено 2,3 млрд. дол.

Конкуренція як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках все більше переміщується в електронну сферу. Електронний ринок стає домінуючим і все більше впливає на хід світового розвитку. Завдяки йому лідеруючі позиції США посилились. Держава вважає своїм обов'язком і відповідальністю перед всім народом очолити і стимулювати впровадження сучасних інформаційних технологій. Так, наприклад, сьогодні під час пікових навантажень одна година користування мережею Internet коштує американцю менше одного долара.

У США нерентабельно займатись традиційними ненаукомісткими виробництвами, оскільки будь-яке з них дуже дороге з причини високого рівня оподаткування, відрахувань на страхування і охорону природи, високих витрат на експлуатацію основних фондів тощо. Тому традиційну продукцію виробляти невигідно, як наслідок – внутрішній ринок промислової продукції країни тільки на 47% представлений вітчизняним виробником. Інші 53% складає імпорт. Звідси випливає наступне: розширяються економічні зв'язки із зарубіжжям і зростає високотехнологічне виробництво, яке заохочується державою. Продукція цих виробництв, з причини своєї виключності, на світовому ринку не має достойних конкурентів.

Виступаючи за глобальну економіку, США вітають розповсюдження у світі стандартів робочої сили, інтелектуальної власності, руху капіталів, розвитку сфери послуг, підвищення ефективності аграрного сектора та інших параметрів. Виходячи з лідерства Сполучених Штатів у відмінних програмних напрямках та стабільного стану національної економіки, навіть після 11 серпня 2001 р., можна стверджувати, що реалізація ідеї глобалізації в особі виконавця, яким є США, має серйозні перспективи.

Проведений попередній аналіз дозволяє стверджувати, що приблизний інтегрований показник частки транснаціональної економіки в усьому світовому господарстві становить близько одної його третини. Він задовольняє потреби, допускаючи умову пересіченості, «золотого мільярда» населення розвинутих країн світу. Сюди можна приплюсувати ще десять близько 10% елітарного населення інших країн. Отже, сумарно населення планети, яке знаходиться в сфері впливу транснаціональної економіки з позицій його життєзабезпечення і життєзвердженні, очевидно не перевищує 1,5 млрд. чол. Доходи іншої частини населення планети не дозволяють його віднести до цієї сфери.

Підсумовуючи викладене в даному розділі можна стверджувати, що глобалізації притаманні такі закономірності:

- а) революція в інформаційних технологіях;

- б) економічна революція;
- в) налагодження горизонтальних зв'язків у світових економічних структурах;
- г) полярізація країн за етнокультурним принципом;
- д) «локалізація», що характеризується ствердженням націоналізму та регіоналізму;
- е) триумф ліберальної демократії.

В цілому ж очевидно, що глобалізація має об'єктивне підґрунтя і являє собою закономірний процес.

Літературні джерела

1. Колодко Г. Глобализация и экономический рост // Мир перемен. 2004. № 1, с.140 – 148.
2. Див.: Эльянов А. Глобализация и догоняющее развитие // Мировая экономика и международные отношения. 2004. № 1, с. 4.
3. Цит. по: Мочерний С.В., Довбенко М.В. Економічна теорія. – К.: Академія, 2005. – 856 с.
4. Барнз В., Ледебур Л. Нові регіональні економіки. Спільний ринок США і глобальна економіка. Пер. з англ. – Львів: Літопис, 2003. – С. 116.
5. Интрилигейтор М.Д. Глобализация как источник международных конфликтов и обострения конкуренции. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.val-s.narod.ru/gl_6.htm
6. Клейн Л. Глобализация – вызов национальным экономикам. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.ptpu.ru/Issue5_98/pu12.htm
7. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар // Пер. з англ. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003, с. 42.
8. Белл Д., Иноzemцев Вл. Эпоха розобщенности. Размышления о мире XXI века. М.: Журнал «Свободная мысль». Центр исследований постиндустриального общества. 2007, с.245.
9. Кальченко Т.В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – 248 с.
10. Кальченко Т.В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – С 7-10.
11. За даними Світового банку – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=UKR#>

Розділ 3

Парадокси глобального економічного розвитку

3.1. Асиметрична глобалізація як особливість розвитку світової економічної системи

Сьогодні глобалізація стала важливим реальним аспектом розвитку сучасної світової системи, однією із найвпливовіших сил, що визначає подальший розвиток світової цивілізації. Однак за результатами свого прояву феномен глобалізації є неоднозначним для окремих країн та регіонів світу. Упродовж останніх років загострилася полеміка щодо визначення ролі глобалізаційних процесів у поглибленні чи вирішенні проблем нерівномірності економічного розвитку, нееквівалентності зовнішньоекономічного обміну між центром і периферією, міжнародної дивергенції доходів і глобальної бідності. Прихильники глобалізації переконливо аргументують, що вона створює потенційні можливості для подолання економічної нерівності і глобальної бідності. Упродовж 1980-х і 1990-х рр. прихильниками глобалізаційного розвитку висувалися гіпотези про те, що формування світового ринку призведе до зменшення розриву в доходах між бідними і багатими країнами. У цьому контексті висувалися переконливі аргументи на користь лібералізації міжнародних економічних відносин, що підвищить ефективність міжнародної алокації ресурсів; а в об'єднані економічно розвинутих країн під егідою міжнародних програм вбачалися реальні шляхи збільшення обсягів донорської допомоги найбіднішим країнам.

Насправді ж конвергенція доходів спостерігалася лише в не багатьох країнах. У більшості ж країн, що розвиваються, конвергенції так і не було досягнуто, незважаючи на той факт, що країни відкрили свої економіки для світового ринку. Відтак «фундаментальні» структурні зрушенні у системі світового господарства, котрі набули особливо виразних форм в останній чверті ХХ ст., спонукали міжнародне наукове співтовариство до переосмислення концептуальних положень щодо нерівномірності економічного розвитку та теоретичного відображення тих процесів і явищ, які визначають глибокі якісні трансформації в економічній, політичній, соціально-гуманітарній та ідеологічній сферах суспільного життя» [12, с. 32].

У цих дискусіях вчені, як правило, сходяться в тому, що глобалізація економіки в найбільшій мірі поглибує розшарування в рамках країн, що розвиваються, особливо найбідніших з них. «Тенденція до глобалізації міжнародних ринків, – відмічає американський економіст Н. Бердсолл, – призводить до виникнення фундаментального протиріччя: характерна цим ринкам нерівність сприяє посиленню нерівності в країнах, що розвиваються» [3, с. 86].

Отже, асиметрична глобалізація – це поглиблення нерівномірності та непропорційності глобального розвитку, що приймає форму асиметричних ефектів, найчастіше проявляється у прискореному поширенні негативних наслідків глобалізації.

Асиметричні ефекти нерівномірності глобального розвитку найчастіше приймають форму негативних наслідків глобалізації світової економіки щодо окремих груп країн, а впродовж останніх років – і окремих регіонів. Можна виділити низку аргументів, які дозволяють позиціонувати ключові детермінанти негативного впливу глобалізації на посилення економічної маргіналізації світу.

По-перше, спостерігається асинхронність розвитку економік різних країн та нерівність розподілу економічного виграншу від функціонування більш ефективних глобальних ринків. Основні фінансові переваги від глобалізації

традиційно отримують економічно розвинуті країни та їхні ТНК (в останньому випадку мова іде про переваги від реалізації ефекту масштабу, маніпулювання цінами через використання механізмів трансферного ціноутворення та проведення операцій через офшорні зони). Щоб переконатись у цьому достатньо подивитися на регіональну структуру 500 найбільших компаній світу – незначна кількість з них мають штаб-квартири, розміщені за межами США, країн ЄС або Японії (табл. 3.1). Водночас варто звернути увагу на зростаючу роль країн БРИК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) в глобальному перерозподілі доходу. Левова частка доданої вартості, яка абсорбується країнами, що розвиваються, припадає саме на країни БРИК, решті ж – не залишається майже нічого.

При аналізі даних табл. 3.1 напрошується висновок про те, що саме таким чином (через свої ТНК) уряди, принаймні найвпливовіші, залишаються вагомою ринковою силою, що має доступ через багатонаціональні компанії до фінансових ресурсів і національних ринків менш економічно розвинутих країн.

А просте порівняння багатонаціональних корпорацій і держав (при цьому беруться до уваги показники доданої вартості і ВВП відповідно) переконливо демонструє чітко виражений асиметричний розподіл світового ВВП і капіталу, який засвідчує деформовану структуру глобальної економіки і визначає її основні пропорції розвитку.

Хоча жодна з ТНК не входить до списку сорока найбільших економік у світі (рис. 3.1) [1], проте вони суттєво випереджають за обсягами доданої вартості ВВП багатьох країн світу.

Таким чином, концентруючи фінансовий потенціал, економічно розвинуті країни нав'язують периферії умови руху капіталу, встановлюючи контроль над фінансовими системами останніх і присвоюючи доходи в масштабах світової економічної системи.

По-друге, нееквівалентний зовнішньоекономічний обмін між центром і периферією зумовлює втягування остан-

Таблиця 3.1

**Розташування 500 найбільших багатонаціональних корпорацій
(станом за 2015 рік)**

№ п/п	Країна	Кількість ТНК	Процентів від загальної кількості, %
1	США	209	41,8
2	Китай	37	7,4
3	Японія	35	7,0
4	Великобританія	32	6,4
5	Франція	24	4,8
6	Німеччина	18	3,6
7	Гонконг	18	3,6
8	Швейцарія	11	2,2
9	Канада	19	3,8
10	Австралія	10	2,0
11	Індія	14	2,8
12	Іспанія	7	1,4
13	Швеція	10	2,0
14	Південна Корея	4	0,8
15	Бразилія	6	1,2
16	Голандія	7	1,4
17	Італія	6	1,2
18	Бельгія	2	0,4
19	Росія	5	1,0
20	Данія	3	0,6
21	Тайвань	2	0,4
22	Саудівська Аравія	4	0,8
23	Сінгапур	4	0,8
24	Південна Африка	3	0,6
25	Мексика	3	0,6
26	Норвегія	3	0,6
27	Індонезія	3	0,6
28	Ізраїль	1	0,2
29	Фінляндія	2	0,4
30	Катар	1	0,2
31	Тайланд	1	0,2
32	ОАЕ	1	0,2
Всього	500	100	

ніх у пастки сировинної спеціалізації у світовому поділі праці, зовнішньої заборгованості, а відтак, відмови від суверенітету у проведенні торговельної і фінансової політики. У результаті нееквівалентної зовнішньої торгівлі та консервації сировинної спрямованості експорту країн, які розвиваються, поглибується диференціація в рівнях доходів між групами країн, внаслідок чого посилюється бідність та нарощає дефіцит фінансових ресурсів у країнах, які розвиваються. За оцінками Світового банку, середній рівень доходів у 20 найбагатших країнах світу в 37 разів перевищує середній рівень доходів у 20 найбідніших країнах, при цьому за останні 40 років цей розрив подвоївся [17, р. 299].

Нееквівалентність зовнішньої торгівлі перешкоджає накопиченню фінансових ресурсів, достатніх для фінансування масштабних інвестицій та соціальних потреб населення, що провокує перманентну залежність національних фінансових систем від залучення іноземних капіталів. Щоразу, отримуючи позики, країна-позичальник втягується у боргову піраміду, здійснюючи нові запозичення на погашення попередніх боргів. Враховуючи те, що темпи економічного зростання переважної більшості країн (0-4%) значно нижчі від ставки відсотка на світовому ринку позичкового капіталу (8-20%), «borgova pastka» спрацьовує доволі успішно, а боргові процеси стають некерованими.

Накопичення зовнішніх боргових зобов'язань створює значні перешкоди на шляху соціально-економічного розвитку країн, що розвиваються. З одного боку, через значні розміри державної заборгованості процентні ставки в цих країнах залишаються на високому рівні, обмежуючи інвестиційну активність, сповільнюючи економічне зростання і створення нових робочих місць, цим самим негативно впливаючи на малозабезпечені верстви населення. З іншого боку, обслуговування зовнішнього боргу країнами, що розвиваються, поглинає значну частину їхнього ВВП, відволікаючи таким чином ресурси від фінансування соціально-економічних програм – освіти, охорони здоров'я, будівництва об'єктів інфраструктури – і, таким чином, стає чин-

ником відтворення економічної відсталості і консервації бідності. По-третє, не підтверджується ідея про глобальну конвергенцію доходів. Зокрема, наприклад, прискорений розвиток країн Південно-Східної Азії не змінив загальну ситуацію в країнах, що развиваються: менш економічно розвинуті країни відрізняються набагато нижчими темпами зростання, ніж багаті країни. Нерівномірність глобального економічного розвитку зумовлює зростаючу диференціацію країн, що развиваються, навіть якщо до уваги брати лише один показник рівня соціально-економічного розвитку – ВВП/ВНД на душу населення. Спостерігається не вирівнювання доходів, а їх поляризація. Зростає розрив між індустріально розвинутими країнами і країнами, що развиваються, де проживає більша частина населення. Таким чином, у периферійних країнах глобалізація, з одного боку, форсуює модернізацію і вестернізацію окремих прошарків населення, а з іншого, стратифікує суспільство і маргіналізує значну частину людства. У результаті поглиблення економічної нерівності як на національному, так і міжнародному рівнях спостерігається «загострення наявних та виникнення якісно нових соціальних суперечностей між країнами світу, що дає підстави кваліфікувати соціальну поляризацію як одну з ключових форм вияву глобальної асиметричності» [12, 154].

По-четверте, наведений аргумент про нерівномірний розподіл доходів ще в більшій мірі відноситься і до проблематики асиметричних ефектів глобалізації у науково-технологічному аспекті.

За підрахунками експертів (в т. ч. американського економіста Дж. Сакса), лише 15 % населення планети, сконцентрованого в країнах «золотого мільярда», забезпечують майже всі світові технологічні інновації. Близько 1/2 решти людства здатна використовувати існуючі технології, тоді як 1/3 – ізольована від них і не здатна ні створювати власні інновації, ні використовувати зарубіжні технології [11, с. 23]. У категорію останніх перш за все потрапляє населення країн, які за класифікацією ООН відносяться до

категорії найбідніших. Більшість із них, зрозуміло, знаходяться в Африці.

Відтак, асиметричним ефектом нерівномірності глобального розвитку є стратифікація держав за ієрархічною структурою, яка не обмежується соціальною диференціацією країн, а поглибує глобальну економічну нерівномірність:

- перший рівень – країни цивілізаційного центру, що розвиваються на основі постіндустріальних принципів (ядро глобальної економіки);

- другий рівень – напівпериферійна зона – країни, що утворюють проміжну страту між ядром глобальної економіки та її периферійними зонами (насамперед, мова іде про держави Південно-Східної Азії, Латинської Америки та Східної Європи);

- третій рівень – об'єднує країни периферії, що потрапили до групи аутсайдерів глобального економічного розвитку.

При цьому важливо враховувати, що в системі міждержавних економічних відносин цілеспрямовано формулються механізми консервації визначеної вище стратифікації, що вже фактично склалася. Ці механізми, по суті, виключають можливість вертикальної міграції країн з нижчого на більш високий рівень. Відтак, ключовою проблемою стратифікації є гальмівний вплив другої і третьої страт на динаміку глобального економічного розвитку.

Асиметричні ефекти нерівномірності глобального розвитку в найбільшій мірі проявляються в країнах, де недостатньо використовується національний капітал, а внутрішнє макроекономічне регулювання не ув'язується з принципами довгострокової економічної перспективи, де фіscalна система і державний бюджет не відповідають реальним економічним умовам та соціальним потребам, де довіра до національної валюти низька, а банківська система слабка, де існують тотальні режими управління і високий рівень корупції та бюрократії. Результатом дії цих чинників є їх гальмівний вплив на динаміку економічного і со-

ціального розвитку. Високий рівень бідності та зубожіння в цих країнах на фоні низьких темпів економічного зростання і недостатності фінансових ресурсів, для фінансування масштабних інвестицій і соціальних потреб населення, гальмують формування й розвиток національних ринків країн-аутсайдерів, пригнічуючи і без того обмежену купівельну спроможність їх населення. Цим самим стримується становлення сучасного глобального виробництва, переважна частина якого може розвиватися лише за значних масштабів, а тому тяжіє переважно до містких ринків збуту. Відтак, глобальна поляризація, з одного боку – результат нерівномірності глобального економічного розвитку, а з іншого боку – одна із причин поглиблення економічної маргіналізації світу.

У результаті країни, що розвиваються, в яких проживає 80 % населення планети, але на які припадає менше 1/5 світового ВВП, беруть незначну участь у розробці і впровадженні нових норм, що регламентують функціонування глобальних ринків, та не мають серйозного впливу на міжнародну політику в рамках нинішніх глобальних вищих політичних форумів.

З огляду на вищезазначене, глобалізація має суперечливий і неоднозначний характер, як щодо окремих груп країн, так і окремих регіонів, а її позитиви і негативи розподіляються вкрай нерівномірно в світовому масштабі, що «обумовлює нарощання фрагментарності світового господарства, порушення його організаційно-функціональної рівноваги та посилення різновекторності його розвитку» [12, с. 5].

Узагальнюючи фундаментальні тенденції економічної глобалізації (мова іде про транснаціоналізацію, постіндустріалізацію, лібералізацію системи міжнародних економічних відносин), можна навести переконливі аргументи, що саме ці чинники стали визначальними у формуванні трансмісійного механізму глобальної нерівності, оскільки:

- мобільний транснаціональний капітал переміщує робочі місця та виробництво до країн з низькою вартістю ро-

бочої сили, зумовлюючи диспропорційність глобального економічного розвитку та формуючи полюси зростання і периферійної відсталості;

- лібералізація міжнародної торгової політики інтенсифікує міжнародну конкурентну напругу і не завжди дає очікувані позитивні ефекти країнам, що розвиваються, оскільки їхні порівняльні переваги є застарілими і не відповідають сучасним вимогам інтенсивного економічного розвитку;

- фінансова глобалізація обмежує масштаби соціальної допомоги та стримує перерозподільні можливості держав і, цим самим, потенційно несе загрозу демонтажу всієї створеної протягом минулого сторіччя соціальної надбудови.

Таким чином, фундаментальні структурні зрушення у системі світового господарства, що спостерігаються останнім часом, спонукають наукове співтовариство до переосмислення концептуальних положень щодо нерівномірності економічного розвитку, що і є перспективним напрямом подальших наукових досліджень теоретико-методологічного характеру.

3.2. Передумови та прояви розвитку однополярної глобалізації в умовах сучасної світової економіки

Однополярний світ почав будуватися з Другої Світової війни. Якщо до початку війни мав місце приплив іноземних капіталів у США, то потім став переважати державний експорт капіталів у воюючі країни у вигляді допомоги, а загальна сума іноземних капіталів у США зменшилася. Експорт капіталів із США союзникам ґруntувався на принципі «cash and carry», тобто на основі попередньої оплати товарів до їх придбання покупцем, а пізніше до вересня 1945 р. – на основі принципу «lend and lease», тобто передачі матеріалів і озброєнь у позику, в оренду. Сума операцій по ленд-лізу склала 48 млрд. дол., а ввезення товарів з цих країн до США – 8 млрд. дол. [13]

За цей період промислове виробництво в США подвійлося, сільськогосподарське виробництво зросло на 20%, погодинна продуктивність праці – на 25%. Рівень доходів на душу населення зріс менше, ніж виробництво в цілому, оскільки темпи росту виробництва засобів виробництва були вище темпів зростання виробництва предметів споживання.

Нерівність США і європейських країн посилювалася у зв'язку із значним зменшенням золотих запасів європейських країн. Золотий запас США збільшився за роки війни в 1,5 рази і склав у 1949 р. понад 70% світових золотих запасів. У той час, коли європейські країни зазнавали труднощів з відновлення міжнародного обміну, частка США у міжнародному обміні зросла. У 1945 р. ціна золота залишалася фіксованою на рівні 35 доларів за тройську унцію, не зважаючи на те, що долар знецінився порівняно з доларом 1938 більш ніж на 1/3 у зв'язку з грошовою і кредитною експансією, що викликає зростання цін [4].

США стали безперечним політичним і економічним лідером у країнах з вільним підприємництвом, долар – провідною валутою, що використовується в якості міжнародних платіжних і резервних коштів. Суперництво США з іншого супердержавою – СРСР, лідером країн із централізованою економікою, стає головним протиріччям післявоєнної епохи.

Для завоювання світового панування не тільки в галузях, що знаходилися в авангарді розвитку, але й у народних господарствах цілих країн, стратегією США стає зростання експорту капіталу.

Під час холодної війни США залишалися головним інвестором економіки західноєвропейських країн і Японії, а також країн «третього світу». Оскільки холодна війна практично ліквідувала їх торгівлю з країнами з централізованою економікою, то основну роль у фінансуванні відновлення економіки цих країн відіграли США [7, с. 214].

Інтенсивний попит на долари, які повинні були забезпечувати придбання американських товарів, зберігався протягом всієї фази підйому.

Все це було вигідно США, інакше збудований за роки війни виробничий апарат виявився б надмірним, що викликало б кризу перевиробництва. За рахунок американських платників податків казначейство США передавало товари певній країні відповідно до встановленої конгресом США квоти в доларах. Країна, яка отримувала допомогу, перекладала суму, еквівалентну вартості товару, до спеціального фонду для організації громадських робіт і фінансування інших державних витрат, зокрема – військових з урахуванням запропонованих військово-політичних вимог США. Оскільки надання безкоштовних товарів та військових надлишків з оплатою в національній валюті не могли вирішити проблему доларового голоду, то США надавали європейським країнам державні і приватні позики.

Велика допомога була надана США за двосторонніми угодами з окремими країнами у формі допомоги за планом Маршалла (1948–1952 рр.), і пізніше у формі військової допомоги для створення союзників, конкурентоспроможних зі східноєвропейськими країнами і СРСР. За цими угодами країни, які отримали допомогу із США, зобов'язані були розвивати вільне підприємництво, створювати сприятливі умови для експорту товарів і приватних інвестицій з США з вільним доступом до джерел сировини, поставляти в США дефіцитні товари, співпрацювати у зниженні митних тарифів і забезпечені фінансової стабільності. Країни повинні були створювати спеціальні фонди у національній валюті, що вивільняється в результаті допомоги зі США, надавати інформацію щодо стану економіки і фінансів для контролю з боку США.

Після зміцнення економіки Західної Європи в центрі уваги опинилися США і МБРР, де США є головним пайовиком. Починає розвиватися кредитна експансія США в молоді держави, що розвиваються. У 50-х рр. приблизно 60% інвестицій США концентрувалися у сфері експлуатації природних ресурсів, з них 30% – у нафтovому бізнесі. Далі за наftовими монополіями слідували монополії кінематографічної, хімічної та автомобільної галузей.

Стратегічне завдання США полягало в збереженні зростання попиту на долари і після того, коли західноєвропейські країни і Японія будуть здатні конкурувати не тільки з союзниками СРСР, але і з самими США.

Враховуючи історичний досвід розвитку світової економіки, США потребували створення міжнародної фінансової системи, яка закріплює ключову роль долара в міжнародних розрахунках і тим самим зростаючий на них попит [3]. Вже в 1941 р. експерти країн США і Великобританії, зацікавлені у відновленні міжнародних економічних відносин, виробляли принципи нової міжнародної фінансової системи. При цьому відразу було відкинуто принципи золотого стандарту через його дефляційну тенденцію з падінням цін і зростанням безробіття. Для побудови однополярного світу з перспективою створення світового уряду вибір був зроблений на користь лібералізації міжнародних економічних відносин з поступовим витісненням золота з міжнародних розрахунків провідними валютами.

Повоєнна могутність США дозволяла зробити долар ключовою валютою нової міжнародної фінансової системи. Зростання дефіциту платіжного балансу США після Другої світової війни означало експорт у все більшій масі знецінених доларів в обмін на придбання реальних матеріальних благ.

Принципи нової міжнародної валютно-кредитної системи були закріплені 1 липня 1944 р. на Бреттон-Вудській конференції. Оскільки конференція проходила ще до закінчення війни, то на ній панували ідеї економістів США і Великобританії, які обґруntовували необхідність вільного руху товарів і капіталів для процвітання у світі, але вже не на базі автоматизму золотого стандарту, а з використанням більш гнучкої валютно-кредитної системи, що адаптується до змінних економічних умов. На конференції було представлено два плани: англійський, розроблений Кейнсом, та американський, розроблений Уайтом. В основі обох планів лежали принципи лібералізації руху товарів і капіталів, рівноваги платежів і стабільності валютних курсів, замі-

ни золотого стандарту золотовалютним стандартом. Передбачалося створення міжнародної валютої організації, що забезпечує контроль і реалізацію механізмів валютного співробітництва держав з різними системами взаємодопомоги, а в перспективі – світового уряду. Відмінності планів визначалися різними стартовими умовами і економічною практикою Англії і США.

Був обраний план Уайта, який виходив з американської практики та інтересів США, що володіли більше ніж 70% світових запасів золота. Цей план передбачав створення Міжнародного фонду стабілізації у вигляді загальної каси, куди всіма країнами-учасниками фонду вносяться певні внески, надані потім нужденним країнам в обмежених межах і на певних умовах. Міжнародної валуютою повинен був стати унітас, по відношенню до якого жорстко фіксувалися валютні паритети національних валют. Так як унітас, у свою чергу, жорстко фіксувався по відношенню до золота, а ціна золота в доларах фіксувалася казначейством США, то світовими грошима за цим планом ставав фактично долар. Країнам зі слабкою валуютою рекомендувалося не використовувати валютний контроль з перекладанням тягаря впорядкування на США, а вживати заходів у внутрішній економічній політиці. У країн з позитивним сальдо не було ніяких зобов'язань. План не допускав створення конкуруючого з США світового уряду.

Конференція в Бреттон-Вудсі, що спрямовувалася казначейством США, прийняла, по суті, план Уайта, незважаючи на жорсткий опір Кейнса. За угодами, підписаними державами, міжнародна валютна система стала регульованою.

Бреттон-Вудські угоди передбачали створення Міжнародного валютного фонду (МВФ) для контролю і забезпечення стабільного функціонування валютної системи, Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) для фінансування інвестицій в економіку європейських країн і колишніх колоній, а також Міжнародної торгової організації для нагляду за обмеженнями в торгівлі. Цілями

нової організації міжнародних економічних відносин були оголошенні: досягнення стабільності і багатосторонності в торгівлі для зростання реального доходу, розвитку виробничих ресурсів і підтримки підвищених рівнів зайнятості, забезпечення оборотності валют з поступовою відміною валютних обмежень і стійкості валютних курсів, запобігання девальвації з метою валютного демпінгу [15].

Згідно зі статтею 1 Статуту МВФ, кожна країна зобов'язана була встановити фіксований паритет валюти по відношенню до золота або по відношенню до долара США і гарантувати її конвертованість у золото за встановленим паритетом підтримкою максимального відхилення валютного паритету в 1% на валютному ринку. Оскільки валютні паритети були виражені в доларах, обмінюваних на золото за курсом 35 доларів за тройську унцію, і в золоті, то тим самим встановився золото-доларовий стандарт. Оскільки для країн Британської Співдружності в якості резервної валюти міг використовуватися фунт стерлінгів, а для держав зони французького франка – франк, то в цьому сенсі режим Бреттон-Вудської системи назвали золотовалютним.

Лише США, володіючи 70% світових золотих запасів, могли гарантувати конвертованість долара в золото, а інші держави дотримувалися конвертованості валюти шляхом створення валютних резервів в іноземних валютах. Золото залишалося лічильною основою і засобом створення резервів.

На практиці центральним банкам було вигідніше створювати резерви в доларах, оскільки загальний запас золота залежав від його світового виробництва і, крім того, зберігання доларів давало можливість отримувати відсотки. Тому режим золото-доларового стандарту поступово відхилився до доларового стандарту.

Вперше у міжнародній валютно-кредитній системі з'явився міжнародний депозитарій золота і девіз – МВФ, що є акціонерним товариством. Відтоді вага кожної країни у прийнятті рішень залежить від величини її участі в капіталі фонду. Для кожної країни визначена квота, яка фіксує

величину передплати у фонді і кількість наявних у ньому голосів. Вирішальна влада у МВФ належала США і Великобританії, квоти яких були визначені в розмірі 3175 млн. дол. і 1300 млн. дол. відповідно.

Завданнями МВФ стали контроль за стабільністю валютного обміну та економічною політикою країн-членів, надання фінансових ресурсів боржникам для відновлення рівноваги платежів за умови проведення ними рекомендованої економічної політики. У разі стійких і серйозних розбіжностей між рівнем внутрішніх і світових цін допускалася девальвація національної валюти. При зміні паритету не більше ніж на 10% достатньо було лише поінформувати Фонд. Якщо зміна була більше, то потрібно було отримати схвалення МВФ, який у разі грубих порушень рівноваги давав свою згоду на девальвацію [9].

Основною метою МБРР, який почав функціонувати в 1946 р., було акумулювання бюджетних коштів капіталістичних держав та залучених капіталів американських інвесторів для надання довгострокових позик і кредитів країнам-учасникам МВФ з гарантіями центральних банків країн, що робили борги, для приватних інвестицій. Тим самим він сприяв поширенню впливу американського капіталу там, куди направлялися його інвестиції. На перших порах МБРР повинен був стимулювати приватні інвестиції у відновлення економіки західноєвропейських держав.

У 1947 р. була підписана Генеральна угода з торгівлі і тарифів (ГАТТ) з цілями забезпечення вільного обміну товарами за допомогою зниження тарифних бар'єрів та скорочення практики контингентування. У ГАТТ було передбачено, що кожна країна надає митні пільги для країн, включених у спеціальні списки на принципах багатосторонності, як це відбувалося б на основі двосторонніх угод.

В умовах «холодної війни» починається конкуренція двох супердержав, їх економічних стратегій завоювання світового панування. Якщо стратегією США був експорт інвестицій в інші країни з побудовою однополярного світу за рахунок міжнародної фінансової системи, то СРСР пра-

нув стати загальносвітовою лідером у розвитку науки і техніки за рахунок централізованого розпорядження інвестиціями, що забезпечувало першочерговий розвиток галузей, які визначають науково-технічний прогрес.

З кінця 50-х рр. частка США у світовій економіці виявила тенденцію до падіння, оскільки підвищувалася конкурентоспроможність європейської та японської економік. Відновлення європейської промисловості скорочувало вивезення товарів з США, що компенсувалося зменшенням допомоги. Крім того, завищені ціни на сталь на внутрішньому ринку США зумовили перемикання галузей на імпорт іноземної сталі, а експорт продукції американських металообробних підприємств залишився на місці. Для США стали характерні низькі темпи економічного зростання, безробіття і високий рівень дефіциту платіжного балансу, що виріс з 1 млрд. дол. в середині 50-х рр. до 3 млрд. дол. в 1958 р. Все це підривало довіру до долара. Оскільки в рамках Бреттон-Вудської системи неможливо було відновити рівновагу платіжного балансу США через девальвацію долара, як це могли дозволити інші країни, то мав місце дефіцит платіжного балансу США. Він означав експорт прийнятих всюди знецінених доларів, що стали основою міжнародної грошової ліквідності.

Але головне, у зв'язку з досягненням повної оборотності західноєвропейських валют, лібералізації економічної політики в Європі і Японії, економічним зростанням у цих країнах, поряд з продовженням допомоги зі США, мав місце масовий вивіз приватних капіталів з країни. Цей процес заохочувався економічною політикою США, які встановили процентні ставки за депозитами значно нижчі відсоткових ставок за кредитами, яких потребували європейські країни, що стимулювало, перш за все, втечу короткострокових капіталів [10].

Витоки формування глобального американського імперіалізму дослідники і аналітики розпізнавали ще на рубежі 1960–1970-х років ХХ ст. Французькі експерти К. Гу та Ж.-Ф. Ландо в книзі «Американський капітал за кордо-

ном» відмітили появу, по-перше, феномену «імперіалізму долара», по-друге, виділили у складі платіжного балансу США підрозділ, що був названий ними «балансом імперіалізму», по-третє, висловили пропозицію кількісно оцінювати «ступінь залежності» кожної країни від «імперіалізму долара» стосовно інвестованого американського капіталу до ВВП (понад 30 % – колоніальна залежність, нижче – протекторат, кондомініум тощо). По-четверте, французькі вчені детально і ґрунтовно розібрали вимоги американського капіталу до залежних країн, що були розроблені Гарвардською монетаристською школою. Нарешті К. Гу та Ж.-Ф. Ландо встановили зв'язок монетарної і технологічної залежності. Єдиним питанням, що лишилося без відповіді, був факт активної купівлі американських цінних паперів європейськими інвесторами. Французькі експерти прокоментували його так: «Це явище, як і все, що стосується біржової торгівлі, важко пояснити чисто економічними причинами» [3, с. 23].

У серпні 1971 р. США оголосили про припинення розміну доларів на золото та введення «вільного плавання валют», що означало кінець золотого стандарту і можливість девальвації долара.

Експансія розвинених країн в країни, що розвиваються розгорнулася з 2-ї половини 60-х рр. Допомога США прямує, перш за все, туди, де існують їх особливі інтереси в галузі безпеки. Близько 2/3 коштів Управління міжнародного розвитку США призначалося Єгипту та Ізраїлю.

У той час, як США можуть мати дефіцит платіжного балансу, інші країни повинні вживати заходів до його відновлення за допомогою боротьби з інфляцією, скорочення імпорту та інвестицій за кордон, збільшення процентних ставок, девальвації національної валюти та інших заходів, рекомендованих МВФ і МБРР.

Після «нафтових шоків» головну роль у підтримці лідерства США, ТНК взяли на себе. Так як завдяки розвитку міжнародного ринку позичкових капіталів втрати від економічної кризи вдалося перенести на країни, що розвива-

ються, то першочерговим завданням ТНК стала фінансова стабілізація в світовій економіці. Тому вибір був зроблений на користь монетаризму, що відкидає державне регулювання економіки з запуском помірної інфляції [14].

Розуміючи під ринковою економікою саморегульовану систему з гнучкими товарними цінами і валютними курсами, що забезпечують економічну рівновагу, монетаристи визнають втручання держави в економіку головним чином в області грошово-кредитної політики та інституціональних перетворень для забезпечення дії ринкових сил. Приріст грошової маси в обігу залежить від приросту золотовалютних резервів держави. Враховуючи різке зростання заборгованості держав у результаті двох наftovих шоків від перспектив отримання позик за завищеними процентними ставками у міжнародних економічних організацій та на євроринку, діяльність держав стає залежною від інтересів ТНК. Тому практична реалізація рекомендацій монетаризму означає посилення влади ТНК в економіці всіх держав, включаючи США, і, отже, побудову однополярного світу [16].

США першими з країн вжили заходів до дерегулювання національного фінансового ринку, щоб зробити його конкурентоспроможним до євроринку. В кінці 70-х рр. поступово усуваються фіксованої стелі процентних ставок.

Починають розвиватися Чиказький і Нью-Йоркський ринки фінансових ф'ючерсів. У 1981 р. Нью-Йорк оголосив вільною банківською зоною, тобто центром «оффшора», у рамках якої для операцій, здійснюваних з іноземними нерезидентами, надані податкові пільги, здійснено звільнення від валютного контролю та інших обмежень, що діють на внутрішньому ринку капіталів. Це розширило ринок евровалют на США.

Так як долари служать заставою для численного випуску грошей в інших країнах, то для задоволення цих потреб збільшується емісія. Платіжний баланс США має дефіцит, і є джерелом інфляції. Така система, посилюючи розшарування на багатьох і більш у всіх країнах, відтворює і посилює роль США в організації світової економіки, підпоряд-

ковуючи її розвиток своїм національним інтересам, що, на думку багатьох, є несправедливим [8].

Вихід США з договору по протиракетній обороні (ПРО) для створення НПРО дозволив США стати абсолютним лідером у виробництві нових технологій з величезним відривом від інших країн. Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. Буш отримав потрібний кредит довіри від нації для схвалення військових програм. Зростання державних витрат на військові цілі не тільки витягає економіку з кризи, але і створює умови для значного технологічного відриву від інших країн. Вже в березні 2002 р. США вийшли з процесії (уповільнення темпів зростання) [6].

Сьогодні долар обслуговує близько половини світових розрахунків при частці США у світовому експорти в 15%. У рамках нинішньої стратегії циклічного розвитку світової економіки корекція його курсу для забезпечення економічного зростання США буде вести до «вибуху» сформованої міжнародної фінансової системи і, знову-таки, репатріації епіцентру глобальної кризи в США. Відтяжка кризи дає «згоду» інших держав продовжувати дефляцію, що буде означати застосування до них валютного демпінгу з боку США і не може тривати нескінченно. Для контролю над майбутніми нестабільними регіонами створюються нові військові бази США. Під час криз посилюється попит на долари США.

«Мирним» розв'язанням кризи для США стане трансформація корпоративної стратегії в соціально ефективну стратегію.

Отже, після другої світової війни США стають безперечним політичним і економічним лідером у країнах з вільним підприємництвом, а долар – провідною валютою, що використовується в якості міжнародних платіжних і резервних коштів. Найважливішими інструментами реалізації стратегії США стають міжнародні економічні організації, які беруть участь у формуванні золотовалютного стандарту, що поступово відхиляється у бік доларового стандарту, і світового ринку позичкових капіталів. Діяль-

ність МВФ, надає короткострокові кредити для стабільного функціонування валютної системи, і МБРР, що надає довгострокові позики і кредити країнам згідно з національними інтересами США, сприяє реалізації стратегічних планів США по лібералізації руху капіталів. Переход до лібералізації торгівлі товарами забезпечує ГАТТ.

У першу чергу допомогу і кредити з США спрямували на відновлення економіки і вільної оборотності валют своїх стратегічних союзників, майбутніх експортерів капіталів – країн Західної Європи і Японії. Далі починає розвиватися кредитна експансія США в держави, що розвиваються, для створення в них сприятливих умов підприємництва.

Отже, США має декілька суттєвих важелів для впливу на світову спільноту.

1. Міжнародні організації. В їхнє завдання входить прямий чи опосередкований вплив на ситуацію в світі. Більшість голосів в таких організаціях належить саме США.

2. Військова міць. США мають найбільшу військову силу сучасності, здійснюючи контроль (самостійно або через систему союзів) практично над усіма ключовими регіонами світу.

3. Політична стратегія. США традиційно вдаються до стратегії керованих, тліючих конфліктних зон для стимулювання основних регіональних конкурентів, і, таким чином, для утримання важелів управління глобальним світом у своїх руках. Такими зонами є Ірак і Палестина, Україна і Грузія, Середня Азія. Наявність такої зони в Афганістані дозволяє тримати в союзниках навіть Росію, яка страждає від контрабанди афганського геройну.

4. Географічне розташування. Ізольованість і периферійне положення по відношенню до Старого Світу сприяли становленню нації без негативного впливу із зовні. На американському континенті сусідні країни не загрожують безпеці та інтересам США. Велика і компактна територія з вільним доступом до двох океанів дозволили створити ефективний господарський каркас країни з двома комунікаційними полюсами економічного і технологічного зрос-

тання на Атлантичному та Тихоокеанському узбережжях, відкритих до зовнішнього світу і до внутрішніх районів країни.

5. Економічна перевага. Гегемонізм США заснований і на найпотужнішій економіці світу, що є також одним з факторів (економічний) міці. Ця світова економічна імперія володіє приблизно 35% світового сукупного багатства, здійснює вплив і контролює половину ділової активності на світових ринках. Абсолютно домінує в області інформаційних технологій, рекламі та маркетингу, на фондовому ринку. Сполучені Штати виграли економічне змагання з Західною Європою і Японією. Економіка країни стала однією з найбільш конкурентоспроможних у світі. Військово-промисловий комплекс США забезпечує не тільки внутрішні потреби, але і понад 50% світового експорту зброї. Найбільшими одержувачами озброєння є Туреччина, Ізраїль, Кувейт, Єгипет, Японія, Тайвань і Південна Корея.

6. Технологічний фактор. Америка перетворилась на світовий центр по обробці фінансової інформації та є генератором інноваційних технологій.

7. Культурний фактор. Американська гегемонія була збудована на рівних правах, плюралізмі та демократії, що є привабливим для більшості молодих людей.

3.3. Особливості відносин між полюсами світової економіки

У кінці двадцятого століття сформувалося три світових полюси економічного і технологічного розвитку – Північноамериканський (НАФТА), Західноєвропейський (ЄС) і Азіатсько-Тихоокеанський. Абсолютною економічною потужністю володіють Сполучені Штати, значно випереджають Японію, що займає друге місце в світі за макроекономічними показниками. У Західній Європі лідує Німеччина. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні динамічно розвивається Китай, який за прогнозами експертів у майбутньому стане другою світовою державою. За дани-

ми міжнародної статистики глобальна економіка вступила у третє тисячоліття з найбільшими центрами сили, на які припало понад половини світового ВВП, розрахованого на основі офіційних обмінних курсів і паритетів купівельної спроможності національних валют. Частка лідерів у світовому ВВП розподілилася таким чином: США – 21%, Західна Європа – 20%, Китай – 12% і Японія – 7,5%. Питома вага Китаю збільшилася у світовому валовому продукті за період 1980–2008 рр. в чотири рази.

Сполучені Штати Америки ХХ століття з повним правом називають американським. Сполучені Штати стрімко увійшли на початку сторіччя в число світових лідерів і з розпадом СРСР залишилися єдиною наддержавою. Політична, економічна і військова міць країни, розташованої в Західній півкулі, дозволяє говорити про геополітичне, економічне положення, в радіусі якого опинився весь світ. США відрізняються соціально-політичною і відносно економічною стабільністю. Після громадянської війни найсерйознішим випробуванням була економічна криза або Велика депресія 1929–1933 рр. Тоді як Європа стала епіцентром двох світових воєн, а багато країн пройшли через випробування революціями, переворотами, масовими заворушеннями з насильствами, Сполучені Штати продемонстрували можливість вирішувати складні соціально-економічні проблеми демократичним шляхом.

Географічний чинник справив сприятливий вплив на становлення американської могутності. Ізольованість і периферійне положення по відношенню до Старого Світу сприяли становленню нації без негативного впливу із зовні. І на американському континенті сусідні країни не загрожують безпеці та інтересам США. Велика і компактна територія з вільним доступом до двох океанів дозволили створити ефективний господарський каркас країни з двома комунікаційними полюсами економічного і технологічного зростання на Атлантичному та Тихоокеанському узбережжях, відкритих до зовнішнього світу і до внутрішніх районів країни.

Таке географічне положення «від моря до моря» має і Росія – найхолодніша, більша за площею і протяжна із заходу на схід країна світу. Але саме ця велич обмежує можливість створення ефективної комунікаційного каркасу та транспортної мережі для освоєння глибинних територій переважно з одного центру, розташованого в європейській частині.

Двополюсна система розміщення продуктивних сил створила унікальні геостратегічні, економічні перспективи. Каліфорнія і штати Атлантичного узбережжя США за своєю потужністю порівнянні з великими державами. У результаті Сполучені Штати можуть на рівних взаємодіяти з двома іншими світовими полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі і Східній Азії. Можна сказати, що без сучасної Каліфорнії, було б неможливо говорити про евразійської геостратегії США. Інша в недавньому минулому велика країна «від моря до моря» Російська імперія / СРСР не змогла створити аналогічний економічний і технологічний форпост на Далекому Сході. У результаті вона не тільки втратила геополітичну присутність в Азії, але й поставила під загрозу цілісність території країни.

Сполучені Штати поділяють із Бразилією світове лідерство за розміром ефективної території – найбільш приdatною для життя людей за винятком з екстремальними природними умовами (високогір'я і низьких середніх температур). Росія займає в цьому списку п'яте місце, поступаючись ще Австралії та Китаю. США розташовані в кліматичній зоні помірних широт з сприятливими умовами для сільськогосподарського виробництва. Надра країни багаті корисними копалинами, а економіка в меншому ступені, ніж в інших великих державах, залежить від експорту енергетичної сировини.

Особливо необхідно виділити положення Америки у світовому соціокультурному просторі. Сполучені Штати – країна на межі західноєвропейської цивілізації, країна емігрантів, що утворюють маргінальні субкультури з висо-

кою енергетикою ділової активності. Іммігранти взяли зі Старого Світу головне інтелектуальне багатство – Велику хартію і створили на американському континенті правову демократичну державу, де свобода підприємництва нічим не обмежена, крім закону. І сьогодні американська економіка є найліберальнішою в світі. Виконавча влада (уряд) не бере на себе функції організації або координації виробництва. Податкові ставки встановлюються не в інтересах поповнення державної скарбниці, а з метою економічного стимулювання виробника.

Країна класичної моделі вільного підприємництва є найбільш релігійною після Індії. На американському доларовому банкноті надруковано «Ми віримо в бога». Більшість американських мільярдерів сповідує баптизм – найбільш стійке і послідовно маргінальне вчення місцевого протестантизму. У 90-і роки середньорічні темпи зростання економіки США були вище, ніж у Японії, Німеччині, Франції і Великобританії. Особливо вражаючим є скорочення енергоємності виробництва за останні тридцять років на 33%. За півстоліття подвоїлося виробництво сільськогосподарської продукції, тоді як число зайнятих на фермах зменшилася на 70%.

Військово-промисловий комплекс США забезпечує не тільки внутрішні потреби, але і понад 50% світового експорту зброї. Найбільшими одержувачами озброєння є країни, розташовані вздовж зовнішнього євразійського поясу (Римленда) – Туреччина, Ізраїль, Кувейт, Єгипет, Японія, Тайвань, Південна Корея. Основа військової доктрини США – максимальна мобільність, оснащена сучасною технікою, нечисленна професійна армія.

Державний бюджет і податки є головним фундаментом взаємодії законодавчої і виконавчої влади. Бюджет і податки розглядаються не тільки як фіскальна проблема, але як найважливіше знаряддя регулювання економіки. У порівнянні з іншими великими країнами, Сполучені Штати збирають фантастичну суму податків – 75 млрд. долларів.

Америка випереджає своїх головних конкурентів у сфе-

рі високих технологій. Найбільш швидкозростаючим сегментом американської економіки стали інформатика та телекомунікації, банківський бізнес та мікробіологія.

Сполучені Штати є світовим лідером в області інформаційних технологій. Це робить неможливою серйозну конкуренцію з боку користувачів програмного забезпечення до розробників технологій, які завжди володіють первинною інформацією. Конкурентоспроможність все більше і більше визначається не фінансовими, а інтелектуальними ресурсами. А це в свою чергу дає принципову перевагу економіці США перед іншими країнами, які більшою мірою залежать від спекулятивного капіталу фондового ринку і, відповідно, від світових фінансових потрясінь. Прагнення США до світової гегемонії викликає неминучу зовнішню реакцію. Про яку справжню європейську безпеку можна говорити, якщо вона по колишньому забезпечується переважно в американських інтересах. США домінують в НАТО і ООН, намагаються диктувати свої правила при вирішенні конфліктів, що виникають у «євразійському будинку». Сполучені Штати Америки застосовують політику подвійних стандартів до країн колишнього «соціалістичного табору». В одній країні вони звинувачують президента в недотриманні «прав людини», в інших підтримують місцеву корумповану владу, яка сприяє реалізації американської євразійської геостратегії.

Об'єднана Європа. Після двох світових воєн Європа вибрала шлях до економічної та політичної інтеграції, що сприяє миру на континенті. У другій половині ХХ століття тут сформувався один з трьох світових полюсів економічного і технологічного розвитку. Загальноєвропейський дім створюється на основі принципів правового громадянського суспільства, політичного і валютно-економічного союзу. Європейський Союз (ЄС) і Рада Європи (РЄ) – найбільші самостійні регіональні організації, які є основою побудови «Загального дому» на континенті. Тільки члени РЄ можуть стати ділянками економічної інтеграції. Рада Європи – міжурядова організація, заснована в 1949 році десять-

ма західноєвропейськими країнами. Серед основних цілей РЄ: захист і зміцнення прав людини і плюралістичної демократії; пошук рішень проблем національних меншин, ксенофобії, охорони навколошнього середовища, СНІДу, наркоманії та ін; сприяння європейській культурній самобутності. Після падіння «залізної завіси» Рада Європи бере активну участь з надання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у справі проведення демократичних політичних, законодавчих і конституційних реформ. До складу РЄ входять усі країни ЄС і більшість інших держав континенту.

Європейський Союз суттєво відрізняється від Ради Європи за кількістю учасників, інституційною структурою і механізмами досягнення цілей. ЄС є інтеграційним об'єднанням, що ставить на меті формування економічного та валютного союзу, спільної зовнішньої політики і політики в галузі безпеки, а також співробітництва в сфері юстиції та внутрішніх справ. До 1968 року було завершено створення Митного союзу, а в наступні роки до Спітовориства вступають Великобританія, Ірландія, Данія, Греція, Іспанія і Португалія. У 1992 році 12 країн-членів підписали в Маастріхті Договір про Європейський Союз, що знаменує новий етап інтеграції з метою запровадження єдиної валюти, проведення спільної зовнішньої політики та забезпечення безпеки. У 90-ті роки було завершено створення єдиного ринку, що забезпечило вільне пересування всередині ЄС товарів, послуг, капіталів і громадян. Західноєвропейським народам, які мають багатовікову культуру вільного підприємництва та прав людини треба півстоліття, щоб поступово крок за кроком здійснити будівництво Загальноєвропейського дому. Європейська інтеграція зажадала тривалого часу, терпіння та наполегливості. Створення Європейського Союзу йшло через поступове утворення промислового і сільськогосподарського «спільнотного ринку», економічного і валютного союзу. Плавна трансформація потрібна для вироблення загальної згоди між країнами-членами з урахуванням їх особливих проблем. У своїй ді-

яльності Європейський Союз спирається одночасно на уряди країн-членів і на власну міцну організаційну структуру. Європейський Союз є правовим об'єднанням. Інститути ЄС наділені правом приймати європейські підзаконні акти – справжні європейські закони, що підлягають прямому застосуванню в усьому Союзі. Розробляє закони Рада міністрів, яка діє на підставі пропозицій Європейської Комісії спільно з Європарламентом. Таким чином, поступово складається європейське право, переважно торговельне, економічне, соціальне і в області регламентації конкуренції та охорони навколошнього середовища. Соціальна диференціація населення за розміром душових доходів між найбільш багатими і бідними в Західній Європі менш виражена, ніж у США.

Європейський Союз є солідарним об'єднанням, проводить політику скорочення відставання найменш благополучних країн і регіонів. Однак це не означає, що для прийняття країни до ЄС достатньо одного бажання або політичного рішення. Необхідний певний рівень макроекономічних показників, включаючи доходи населення. Потрібно здійснити заходи щодо реструктуризації господарства, реформування фінансової і податкової систем, забезпечення свободи преси і успішної боротьби з корупцією.

Азійсько-Тихоокеанський регіон. Азіатсько-Тихоокеанський регіон стає одним зі світових центрів економічної потужності. Тут розташовано більшість держав світу, що найбільш динамічно розвивалися до глобальної фінансової кризи кінця 90-х років. Серед провідних індустріально розвинених країн регіону виділяються Японія, Китай з Гонконгом, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Австралія і Нова Зеландія. За оцінками західних експертів Східноазіатський регіон збільшив свою частку в сумарному світовому валовому національному продукт з 4% в 1950 р. до 32% в 2008 р. і за прогнозами до 2025 р. цей показник може скласти 40–50%. Щоб подвоїти національний дохід на душу населення, США і Великобританії знадобилося 50–60 років, тоді як Китаю і Південній Кореї – 10 років.

Про формування Азійсько-Тихookeанського полюсу економічного і технологічного розвитку свідчать тенденції регіональної інтеграції, в якій активну участь беруть і Сполучені Штати Америки. Створені та функціонують Міжурядова конференція з Азійсько-Тихookeанського економічного співробітництва, Тихookeанська рада економічного співробітництва та інші. Успішно розвивається заснована в 1967 році субрегіональна політико-економічна організація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Широку популярність отримала ідея створення Великого Китаю чи світового спільнотного ринку під девізом китаєцентралізма «Китайці всіх країн і територій, об'єднуйтеся!». Регіональне співробітництво сприяє розширенню вільної торгівлі і шляхом зниження митних тарифів.

В Азії відсутня міждержавна структура типу ЄС як і стратегічна мета створення спільноазійського будинку. Для Східної і Південно-Східної Азії характерне розширення АСЕАН, але це об'єднання поки що не виправдало надії азійських країн стати регіональним епіцентром економічної інтеграції.

Світове споживання енергетичних ресурсів збільшиться за період 2000-2020 року приблизно в 1,5 рази. Найбільше високе зростання споживання буде мати місце в динамічно зростаючому Азійсько-Тихookeанському регіоні, що виклике додатковий геополітичний тиск на регіони видобутку вуглеводневої сировини. До таких регіонів належить Каспій, Центральна Азія, Сибір і Арктика.

Китай та інші східно-азійські країни мають нестачу запасів нафти, газу і вугілля для задоволення зростаючих потреб економіки. За прогнозами до 2012 року частка країн АТР у світовому споживанні енергоресурсів зросте до 30%, тоді як їх частка у світових запасах вуглеводневої сировини складе 6–9%. Тому актуальна кооперація з участию Росії щодо забезпечення азійської енергетичної безпеки. Для цього Росія повинна стати активним учасником регіональної інтеграції, в першу чергу в Північно-Східній Азії. Для цього саме і був створені БРИК.

Американці вважають своїм головним конкурентом в 21 столітті Китай. Китай займає друге місце в світі за обсягом ВВП. Американська економіка дуже залежить від Китаю, оскільки китайці – найбільші власники боргових зобов'язань США. Якби китайці захотіли, то долару як світовій валюті прийшов би кінець, але китайці самі бояться знецінення долара. Китай також фабрика товарів для США. Але залежність ця взаємна. Китай не може розвиватися без доступу на американські ринки. Головними протиріччями між США та Китаєм залишаються проблеми Тайваню, Тибету і заниженого, на думку американців, курсу юаня. США неодноразово критикували Китай за порушення прав людини. Китай постачає озброєння і технології в Іран і КНДР. США мають зобов'язання захисту Тайваню у разі агресії проти нього. Керівництво Китаю називає Тайвань частиною Китаю і його внутрішньою справою.

У більшості країн АТР економіка має експортну спеціалізацію і продуктивне сільськогосподарське виробництво. Тут створені винятково сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій, особливо у зв'язку з низькою орендною платою за землю і дешевою робочою силою. Орієнтована на малий і середній бізнес економіка найбільш пристосована для нововведень. У АТР сформувався один із світових фінансових центрів, де концентруються значні інвестиції і торговий капітал. На головних перехрестях цих потоків розташовані процвітаючі комунікаційні полюси з преференційним режимом – Гонконг і Сінгапур. При цьому особливих успіхів домоглися країни, що опинилися в політичній ізоляції (Тайвань) і повалена у Другій світовій війні Японія. Сполучені Штати виступають лідерами інтеграції в рамках трансконтинентального «рубіжного» об'єднання – Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС).

Японія традиційно насторожено сприймається на континенті в якості регіонального лідера. Після фінансової кризи Японія залишається найбільш високорозвиненою

країною Східної Азії. Вона займає друге місце за обсягом прямих іноземних інвестицій в країни регіону після Європейського Союзу. Тому східноазійські держави зацікавлені в стабільній японській економіці, яка є локомотивом АТР. Японія є поки єдиною в АТР економічною наддержавою, першою увійшла в епоху високих технологій. Країна, що володіє обмеженими енергетичними та іншими природними ресурсами, продемонструвала у другій половині ХХ століття зразок працьовитості і високих темпів розвитку.

У кінці ХХ століття Японія залишається другою економічною наддержавою. Частка Японії у світовому виробництві становить більше 10%, а за валютними запасами (понад 200 млрд. доларів) займає перше місце у світі, випереджаючи Китай (100 млрд. доларів) і Німеччину (90 млрд. доларів).

Китай, здавалося б, відчужено дивиться на свою роль в економіці АТР. Багато аналітиків роблять поспішні висновки про неготовність китайської влади виступити лідером азійського регіоналізму. Але хто помітив активність Китаю добиватися свого законного місця в «Великій сімці» найбільших країн світу? Відповідно до китайської традиції не можна поспішати, неявне поступово перейде у свою протилежність і стане дійсністю. Час покаже [5, с. 234-237].

Нові індустріальні країни АТР (Південна Корея, Таївань, колишній Гонконг, Сінгапур, Малайзія, Таїланд) стрімко увірвалися на світові ринки. Спочатку НІК зайняли звільнену Японією нішу трудомістких і ресурсномістких виробництв в економічному просторі АТР, а потім зробили скачок до високих технологій. Нові індустріальні країни регіону із загальним населенням понад 75 млн. чоловік збільшили свою частку в світовій торгівлі промисловими товарами з 15% в 90-х р. до 20% в 2008 р. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі (перевищення експорту над імпортом) склало 50 млрд. доларів і наблизилося до аналогічних показників ЄС.

Основу конкурентоспроможності НІК складає вміння виробляти високоякісні товари при низькій їх собівартості.

ті, висока дисципліна і продуктивність праці. Економічному зростанню сприяє організація співпраці з іноземним капіталом, включаючи створення спільних підприємств, експортно-промислових зон і технопарків, орієнтованих на високі технології, в першу чергу в галузі електроніки. Зарубіжних інвесторів особливо приваблює дешева і надзвичайно сумлінна, кваліфікована праця робітників й інженерів. Найбільших успіхів добилися країни, де виділялися пріоритетні галузі при державному кредитуванні. У Південній Кореї та Тайвані будь-який виробник отримував пільгові кредити пропорційно обсягу експорту. Особливо вражають феноменальні успіхи Тайваню.

Відмінна особливість економічних перетворень на Тайвані полягала в орієнтації на малий «сімейний» бізнес, який забезпечив високий рівень конкуренції всередині країни. На 8 млн працездатних громадян припадає 700 тисяч малих і середніх приватних фірм. Державний сектор представлений невеликою кількістю великих корпорацій. Щорічне позитивне сальдо зовнішньої торгівлі перевищує 20 млрд. доларів.

Успішно застосовується тактика спільногоЯ інвестування в пріоритетні галузі державного і приватного капіталу та створення змішаних підприємств. Держава відіграє активну роль у регулюванні та заохочення приватної ініціативи у трьох основних формах – фінансами, податковими пільгами і землею. Широке поширення отримали експортно-промислові зони та науково-технічні парки. Опіка і оренда землі надається тільки компаніям, що працюють на реалізацію довгострокової економічної стратегії. Тайванська економіка відрізняється пропорційністю і здатністю пережити кон'юнктурні потрясіння світового ринку. Це «заслуга» багаторічної політичної ізоляції острова, коли доводиться сподіватися тільки на себе.

Кожен із трьох полюсів економічного і технологічного розвитку має різну ідеологію формування. Північноамериканський полюс (перш за все Сполучені Штати) є зразком вільного підприємництва, Західноєвропейський

(Об'єднана Європа) – прикладом економічної інтеграції в межах єдиної цивілізації, а Азіатсько-Тихоокеанський, – демонструє вміле використання західних технологій у поєднанні з місцевими соціокультурними традиціями.

Сполучені Штати є найбільшою економікою світу. Однак питома вага американського ВВП у валовому світовому продукті знизилась за період 1950–2009 рр. з 27% до 21% і стала порівнянною з ЄС (20%). США поступилися світовим лідерством за обсягом експорту товарів і послуг Європейського Союзу (14% від світового обсягу експорту в 2009 році проти 36% ЄС). В Сполучених Штатах у Каліфорнії розташований світової полюс високих технологій. Федеральний штат Каліфорнія за обсягом ВВП займає 6 місце в світі серед високорозвинених держав, випереджаючи Канаду, Італію та Росію.

На думку академіка Нодар Симонія «будівельний матеріал» майбутнього багатополярного світу почав накопичуватися ще в період протистояння двох наддержав. Процес цей відрізняється нерівномірністю. Нові світові полюси відрізняються темпами розвитку та нерівномірністю досягнення соціально-економічних, військово-політичних, демографічних та інших елементів. Сильно просунутий в економічному плані ЄС відстає у військово-політичному відношенні. Японія стала другою державою світу тільки в рамках індустріальної парадигми. Майбутній світової полюс, Китай, вже є великою державою з своїми географічними і демографічними параметрами й важливим регіональним центром впливу. Нарощування економічної потужності здійснюється не тільки за рахунок внутрішніх ресурсів, але і шляхом формування «Великого Китаю». Сянган і Аомінь вже возз'єдналися з Китаєм, а Тайвань став одним з головних інвесторів і торгових партнерів. Істотну роль у формуванні «Великого Китаю» грає китайська діаспора (хуацяо), що контролює багато фінансових і торговельних процесів у Південно-Східній Азії. Китай вийшов на четверте місце в світі по витратах на оборону після США, Росії та Японії. У віддаленій перспективі на

роль значних полюсів світоустрою можуть претендувати Індія і Бразилія.

Геоекономічні полюси не завжди збігаються з геополітичними. У військово-політичному відношенні Західна Європа не є світовим полюсом (90% потужності НАТО доводиться на США), в той же час Росія зберігає позиції другої світової ядерної держави. Між геоекономічними полюсами йде постійний цивілізаційний діалог. У якості його матеріальних трансляторів виступають транспортні комунікації і вільні економічні зони. Поляризація характерна для світового фінансового простору. Близько половини обсягу капіталізації світового фондового ринку припадає на частку 25 великих міст. Більше половини світових валютних операцій здійснюється в Лондоні, Нью-Йорку і Токіо.

Антіподами світовим полюсів економічного і технологічного розвитку служать Великі економічні пустелі. Ці геоекономічні простори світової периферії характеризуються занепадом ділової активності, скороченням виробництва, руйнуванням соціально-виробничої інфраструктури та демографічної депопуляцією. Тут часто виникають полюса кримінальної економіки і корупції. Економічні пустелі утворюються в результаті військових конфліктів, введення ембарго, трансформації економічних відносин. Велика економічна пустеля утворилася на Північному сході Росії після переходу від використання рабської праці ув'язнених до імітації ринкових відносин. Великі економічні пустелі утворилися на Балканах і Афганістані після «гуманітарної» інтервенції Заходу і США. Після розпаду Радянського Союзу в економічні пустелі трансформується більшість нових незалежних держав. Як, правило, у Великих економічних пустелях формуються полюси (території) кримінальної економіки, не контролювані суверенними державами. «Золотий трикутник» в Азії; колумбійські території, контролювані Медельінським наркокартелем, Північний Афганістан, південь Анголи ін.

Глобалізація світової економіки свідчить про суперечливі процеси, що відбуваються в світі. Прихильники неолі-

беральної глобалізації, здавалося б, в кінці 20 століття вже побачили контури всесвітньої економічної гармонії, досягнутої завдяки дотриманню прав людини і високої ефективності ринкових відносин. Фінансова криза в Азіатсько-Тихookeанському регіоні показала, що ще рано говорити про інтегровану економіку, коли одні країни програють, а інші завдяки кризи відчувають економічний бум. У результаті азійської кризи відбувся масовий відтік капіталу з АТР у Сполучені Штати. Над американською економікою, що знаходиться на підйомі, знову з'явився привид вічного процвітання. Ale новий світовий економічний порядок, заснований на принципах дотримання прав людини та ліберальної економіки, поки не відбувся. Глобальна десинхронізація призвела до пошуків противаг і спроб створення геополітичної рівноваги за допомогою регіональних угруповань. Виявляються реальні тенденції соціальної та економічної маргіналізації в різних регіонах Землі. Сучасний світ не обмежується реальним географічним простором, він став багатовимірним.

З економічною глобалізацією йде паралельно регіоналізація міжнародних економічних відносин. Це наочно проявляється на прикладах Західної Європи та Східної Азії. Між геоекономічними полюсами йде постійний цивілізаційний діалог. У якості його матеріальних трансляторів виступають вільні економічні зони і міжнародні транспортні коридори.

Літературні джерела

1. Альошенкова І.В. Роль ТНК в світовій економіці / І.В. Альошенкова, С.М. Січко. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Economics/16_102216.doc.htm
2. Бауман Э. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2004. – 188 с.
3. Бердсoll Н. Усиление неравенства в новой глобальной экономике / Н. Бердсoll // Вопросы экономики. – 2006. – № 4. – С. 84-89.
4. Ведута Е.Н. Державні економічні стратегії. М.: РЕА ім. Г.В. Плеханова, 1998. – 276 с.

5. Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації: Матеріали Другої Всесвітньої конференції: Київ, 23 травня 2003 р./ МАУП, МКА. – К., 2003. – 375 с., с. 234-237.
6. Кульман А. Економічні механізми. М.: Видавнича група Прогрес Універс., 1993. – 264 с.
7. Міжнародна економіка: підручник / Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Столлярчук Я. М. – К. : КНЕУ, 2014.
8. Міжнародні валютно-кредитні та фінансові відносини / За ред. Л. Н. Красавиной. М.: Фінанси і статистика, 1994. – 372 с.
9. Міжнародний Валютний Фонд. Статті угоди Міжнародного Валютного Фонду. Вашингтон, округ Колумбія. США, 1994.
10. Леонтьєв В. Економічні есе. Теорії, дослідження, факти і політика. М.: Видавництво політичної літератури, 1990. – 378 с.
11. Паньков В. С. Глобализация экономики: сущность, реалии, виды на будущее / В. С. Паньков // Международная экономика. – 2009. – № 6. – С. 4-23.
12. Столлярчук Я. М. Глобальні асиметрії економічного розвитку: монографія / Я. М. Столлярчук. – К.: КНЕУ, 2009. – 302 с.
13. Фомушкін В. Німеччина. Національна економіка після другої світової війни. // Оглядач-Observer. 1996, № 3.
14. Фомушкін В. Подолання кризи (досвід США часів «Великої депресії») // Оглядач-Observer. 1995. № 9.
15. Шлезінгер А. Цикли американської історії. М.: Прогрес. 1992. – 294 с.
16. Gilbody J. The UK Monetary & Financial System. London and New York, Routledge, 1988. – 308 р.
17. The World Bank. The World Development Report 2009. Washington. 2009. Р. 290 р.
18. <http://comtrade.un.org/> – офіційна статистична база ООН.
19. <http://www.ukrstat.gov.ua/> – офіційний сайт Державного комітету статистики України.
20. <http://www.wto.org> – Офіційний сайт Світової організації торгівлі.

Розділ 4

Глобальні системні ефекти та механізми протидії економічним шокам

4.1. Поняття глобальних системних ефектів

Члени Римського клубу, в основу тематики якого покладено проблему меж економічного зростання, пізніше, працюючи в різних міжнаціональних організаціях, зіткнулися із загальними труднощами в реалізації проектів із запобігання негативним наслідкам глобальних проблем. Пізніше їх оцінили як безрезультатні й труднощі стали усвідомлюватись як системні глобальні ефекти. Перевірка гіпотези про дисфункціональність глобальної системи виявила межі економічної та демографічної експансії.

Інститут всесвітніх спостережень під керівництвом Л.Р. Брауна, визнавши висновок про планетарні межі економічного зростання, висунув твердження про те, що критичну межу стійкості суспільство уже переступило і становить функціонування світової економіки уже неможливе. Тому необхідно шукати нові шляхи еволюційних змін і з цією метою висунув програму стійкого розвитку.

Під керівництвом російського вченого М.М. Моїсеєва у 70-ті роки ХХ-го століття була розроблена парадигма універсального еволюціонізму, яка відкидала концепцію стійкого розвитку як одну із найнебезпечніших оманливих ілюзій, як таку, що ігнорує можливі трагедії планетарного масштабу. Була запропонована соціологія компромісу, згідно принципів якої можуть бути досягнені угоди коо-

перативного типу, які об'єднують зусилля і ресурси суверенних суб'єктів для вирішення спільних задач. Глобальні інститути згоди дозволяють досягти стійких та ефективних компромісів, що дасть можливість стимулювати ряд позитивних біогеоценозів, цілеспрямованість яких сформує необхідну ноосферу (за Вернадським).

У Франції та поза її межами відомий інститут екотехніки, яким запропонована парадигма мітозу біосфер. Згідно їй Космос може стати місцем створення штучних біосфер, що будуть між собою конкурувати у створенні позитивних характеристик природи та стануть фактором еволюції Всесвіту.

Концепція «глобального розвитку» глобальні проблеми оцінює як «поточну напругу», що має своїм джерелом нерівномірність соціально-економічного та політичного розвитку різних регіонів світу у індустріальну епоху. Перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства є шляхом розв'язання глобальних проблем. Але при цьому слід більше уваги звертати на галузеві підходи.

Парадигма світ-системного аналізу, що розроблена під керівництвом І. Уоллерстейна в Центрі Фернана Броделя з вивчення економік, історії систем і цивілізацій при університеті штату Нью-Йорк, розглядає кінець ХХ сторіччя як точку біfurкації чи кризу переходу від капіталістичної світ-системи або першої історичної форми глобальної системи до нової світ-системи, яка повинна покласти край внутрішнім межам людства –egoцентризму, опортунізму, хаотичній суверенності багатьох локальних суб'єктів світової спільноти, закритості спільнот та нерозвиненості традиційних суспільств.

Як видно, різні точки зору претендують на багатозначність і роблять спробу показати взаємну пов'язаність на основі базового для себе, але особливого для інших, концепту (думки). Звичайно, ця обставина веде до інтерпарадигмальної рефлексії та неможливості пошуку наукового і практичного компромісу. На узбіччі залишається і галузеві

вий підхід. Викликають, також, занепокоєння інституціональні заходи з регулювання міжнародних відносин. Так, основні принципи західно-європейської інституціоналізації, що сьогодні домінують у світовій практиці, в умовах глобалізації еволюціонують в бік підтримки егоцентрично та опортуністично мотивованих правил співіснування спільнот [8, с. 694–695].

Глобалізація світогосподарських зв'язків загострює глобальні проблеми людства, які можна визначити як комплекс зв'язків і відносин між державами і соціальними системами, суспільством і природою в загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів всіх країн світу і можуть бути вирішенні лише в результаті їх взаємодії. Передусім, як визначалося, слід відмітити наступні глобальні проблеми [9]:

1. Політичні проблеми (недопущення світової ядерної війни і забезпечення стабільного миру, роззброєння, військові та регіональні конфлікти).

2. Природно-екологічні проблеми (енергетична, сировинна, продовольча, кліматична, необхідність ефективної і комплексної охорони навколошнього середовища, боротьба з хворобами, проблеми світового океану тощо).

3. Соціально-економічні проблеми (стабільність розвитку світового співтовариства, ліквідація відсталості країн, що розвиваються, проблема розвитку людини, злочинність, стихійні лиха, біженці, безробіття, бідність та ін.).

4. Наукові проблеми (освоєння космічного простору, довгострокове прогнозування тощо).

Кожна з названих глобальних проблем породжена специфічними причинами, які зумовлені, з одного боку, особливостями розвитку продуктивних сил, географічним положенням країн, рівнем прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, тобто матеріальним змістом суспільного способу виробництва, а з іншого боку, – специфічною суспільною формою, особливостями розвитку відносин власності. При численності глобальних проблем їм притаманні причинно-наслідкові зв'язки, які визначають розви-

ток технологічного способу виробництва. При певних умовах дисфункціональності будь-яка з проблем може виступати в якості системного глобального ефекту.

На сьогодні найбільш характерним прикладом проявів системних глобальних ефектів є паливно-енергетичний комплекс [9]. Останнє десятиріччя характеризується хитким становищем на світових енергетичних ринках, яке посилюється істотним збільшенням залежності промислового розвинених країн і інших основних споживачів енергетичних ресурсів від їхнього імпорту, що веде до нарощання конкуренції. Усе більш актуальною стає проблема забезпечення енергетичної безпеки і стабільності на світових енергетичних ринках. Однак, на різних етапах історичного процесу йшла жорстока боротьба за володіння мінерально-сировинними джерелами. Протягом часу мінялися тільки форми цієї боротьби.

Сьогодні ми стаємо свідками фундаментальних змін на світовому ринку – закінчення ери низьких цін і переходу до епохи глобального енергетичного дефіциту. Стан світового ринку енергоносіїв в останній час такий, що «нафта стала новою валютою зовнішньої політики».

Водночас розвиваються процеси глобалізації світових енергетичних ринків. Ринки енергоресурсів, які раніше були локальними, еволюціонували до регіональних та глобальних (світових) ринків окремих енергоресурсів (наприклад, світовий нафтovий ринок) та регіональних ринків (наприклад, європейський ринок електроенергії та газу).

Відбулась колосальна дерегуляція фінансової сфери, що є також прикладом проявів системних глобальних ефектів. Це дало можливість уникати правил і обмежень, що раніше існували. Це також викликало до життя до цього часу невідомі явища з характерними ознаками транснаціоналізації [11].

Вільне, неконтрольоване переміщення великих грошових мас через національні кордони викликало формування фінансових центрів, тобто регіональних інституційно-фінансових утворень, які здійснюють експансіоністську

політику щодо експорту капіталів. В організаційному пла-ні вони являють собою консолідовані об'єднання на чолі з могутніми холдинговими компаніями при широкому використанні взаємного володіння акціями. За різними оцінками сьогодні можна виділити відносно невелику кількість ведучих фінансових угрупувань у рамках країн їх базування – в США, Японії, Великобританії, Бразилії, Мексиці, Франції, Німеччині, Італії, Сінгапурі, Гонконзі. Вони є по-люсами могутнього глобального ринку, операції на якому ідуть безперервно 24 години на добу. В результаті із рук в руки щоденно переходят ліквідні ресурси обсягом від 1,3 до 1,5 трлн. дол. Гроші стали товаром самі – спекуляція на курсі валют стає доходною операцією. На цій хвилі нового розмаху досягли операції на ринках євро валют, тобто іно-земних валют по відношенню до країни базування банку, що здійснює операції в євро валютах. З середини 60-х років ХХ століття до початку 90-х років масштаби міжнародного ринку євро валют виросли в 300 разів. До середини мину-лого десятиліття на кожний долар, витрачений на купів-лю іноземних товарів, приходилося 7-8 дол. міжнародних трансфертів, непов'язаних з продажем товарів [13].

Фактори протидії системним глобальним ефектам во-чевидь знаходяться в інноваційній сфери. Та глобальний ринок інновацій ще поки що в зародку, щоб протидіяти системним ефектам. Хоча для цього є достатні передумо-ви, в тому числі і інституційні. Так, прийняття Всесвіт-ньою Конференцією науки «Наука для ХХІ століття» (Будапешт, 1999 р., червень) Декларації про науку та ви-користання наукових знань висуває нові зобов'язання країн щодо піднесення ролі науки у сталому розвитку. У глобальному інформаційному середовищі наукові ідеї ма-ють можливості миттєво розповсюджуватись. І ця висока мобільність є дуже сприятливою умовою для реалізації мо-титвів отримання квазіренти. Науковим ідеям символічна форма виразу притаманна первісно, а розповсюдження їх при допомозі мереж не викликає будь-яких проблем. Але специфіка тут така, що швидкість розповсюдження ідей

до певної міри обмежується необхідністю затрати часу на їх засвоєння. Крім того, в науковій сфері ускладні негативні ланцюжкові реакції. І все ж наукові ідеї майже необмежені, а достовірність їх аргументується гіпотезами, які можуть генеруватись на будь-якому рівні. До цього слід додати, що наукове відкриття не вичерpuється і при неодноразовому його використанні.

4.2. Стан паливно-енергетичного комплексу як найбільш характерний приклад прояву системних глобальних ефектів

Останні десятиріччя характеризуються хитким становищем на світових енергетичних ринках, яке посилюється істотним збільшенням залежності промислового розвинених країн і інших основних споживачів енергетичних ресурсів від їхнього імпорту, що веде до наростання конкуренції. Усе більш актуальною стає проблема забезпечення енергетичної безпеки і стабільноті на світових енергетичних ринках.

Однак, на різних етапах історичного процесу йшла жорстока боротьба за володіння мінерально-сировинними джерелами. Протягом часу мінялися тільки форми цієї боротьби. Спочатку були загарбницькі колоніальні війни, які потім змінилися економіко-політичними методами володіння мінеральними багатствами.

Паливні корисні копалини складають основу світового паливно-енергетичного комплексу. Нафтові та газові провінції вкрай нерівномірно розподілені на нашій планеті. Головними виробниками їх є країни Перської затоки (30% світового видобутку) і Північної Америки (20%). На частку інших регіонів, де знаходяться такі країни, як Росія, Іран, Китай, Норвегія, Мексика, Венесуела, Англія, приходиться по 5–12%. При цьому переважна більшість країн світу: Австралія, Індія, Південна Африка і багато інших, позбавлені суттєвих резервів нафти й газу. Частково ця прогалина компенсується більш рівномірним розподілом

вугілля. Говорячи про вугільні родовища, варто відзначити, що немає жодного континенту, де б не були великі родовища вугілля. Але і цей вид сировини утворює аномальні скupчення в Китаї, США, Росії, Австралії, Індії, Польщі та Південній Америці. Більш 50% видобутку вугілля припадає на частку США й Китаю. У країнах, позбавлених нафті й газу, вугілля широко використовується в якості основної енергетичної сировини, що характерно для Європи, Індії, Австралії й Південної Африки.

Однак досвід розвитку світової економіки за останні 200 років, особливо за другу половину ХХ століття, показав, що для більшості видів сировини мова йде не про виснаження запасів, а про їхню якісну зміну. Для багатьох видів (мідь, свинець, цинк, олово, платиноїди, залізо) існує залежність між вмістом корисного компонента і загальним обсягом рудної маси.

Інший шлях припускає заміну одного виду сировини іншим. Найбільш типовим прикладом можуть служити паливні корисні копалини: нафта, газ, вугілля, горючі сланці. Сучасна світова енергетична інфраструктура базується головним чином на нафті. В 2008 році її споживання досягло майже 4 млрд. т у рік. У найближчі 15–20 років передбачається збільшувати цю цифру щорічно на 2,0–2,5%. Якщо врахувати країни, що бурхливо розвиваються, такі, як Китай, Індія, Бразилія, які в останнє десятиліття різко збільшили свої потреби в енергоносіях, інтенсивність видобутку нафти буде зростати в ще більшому ступені. Однак цьому росту є природна межа. З потенційних наftovих ресурсів світу (246,5 млрд. т) уже добуто 110 млрд. т. Щорічний приріст запасів не заповнює зменшення від відпрацювання. Фінал ясний. І сучасна тенденція до зростання цін на нафту буде тривати й далі. Вихід тільки один – протягом першої половини ХХІ століття поступово замінити нафту на альтернативні джерела енергії.

Третій варіант забезпечення світового співовариства окремими видами сировини обумовлений виниклими в ХХ столітті екологічними проблемами. Добування великих

мас гірських порід і руд з надр Землі суттєво погіршує екологічну обстановку. Це стосується, насамперед, відкритих розробок – кар’єрів, у яких добувається більша частина залізних, мідних і інших типів руд. Тут існує два варіанти.

Перший передбачає скорочення масштабів відкритих розробок за рахунок збільшення підземного видобутку. І другий шлях – часткова заміна подібних видів корисних копалин штучними матеріалами, зокрема пластмасами. Для деяких елементів (U, Hg, Pb), що негативно впливають на екологію навколошнього середовища, посилюються заходи контролю при відпрацьовуванні їхніх родовищ. Створюються спеціальні технології, що обмежують попадання даних елементів у навколошні рудні об’єкти землі і водойми. В обох способах розв’язання проблеми охорони навколошнього середовища при гірничо-геологічних розробках стимуляторами і обмежувачами масштабів видобутку забруднюючих природу видів корисних копалин є все зростаючі потреби промислового виробництва в даних типах сировини й постійно зростаючі у вартості заходи щодо комплексної охорони навколошнього середовища. Розумна комбінація цих двох головних тенденцій можлива тільки шляхом установлення світового регулюючого механізму в розвитку мінерально-сировинної бази.

Зовнішня політика в енергетичній сфері все більше фокусується на питаннях забезпечення національної безпеки. Так, крайнами «вісімки» в енергетичній сфері проголошенні наступні основні принципи:

- доступ до безпечних, економічних і надійних джерел постачання енергії є необхідною умовою прогресу;
- здійснення заходів по запобіганню різких коливань цін на нафту і зміцненню енергетичної безпеки шляхом більш широкого використання ринкових механізмів, диверсифікованості постачань енергії, підвищення енергоефективності, удосконалення інформаційного обміну, а також розвитку глобального енергетичного діалогу;
- спрямованість зусиль світового співтовариства на забезпечення стабільності і надійності у функціонуванні сві-

тової системи постачання енергетичних ресурсів, у тому числі на розвиток і підвищення надійності транспортної інфраструктури.

- розвиток процесів глобалізації світових енергетичних ринків. Ринки енергоресурсів, які були локальними, еволюціонували до регіональних та глобальних (світових) ринків окремих енергоресурсів (наприклад, світовий нафтovий ринок) та регіональних ринків (наприклад, європейський ринок електроенергії та газу).

Разом з тим провідні держави світу усвідомлюють небезпеку занурення в анархію конкурентної боротьби в умовах глобалізації. Проявляється готовність до взаємодії, пошуку колективних відповідей на виклики в енергетичній сфері. Поступово формується двостороння і багатостороння енергетична дипломатія. Її мета – знаходити баланс інтересів різних країн, домагатися подальшого розвитку виробництва енергоресурсів, створення надійних сучасних систем їхнього транспортування при дотриманні екологічних стандартів.

Особливо проблематичним для ЄС з точки зору ризиків енергозалежності є високий рівень залежності від імпорту нафти з країн-членів ОПЕК (51% в структурі імпорту нафти, яка, у свою чергу, займає 43% в структурі споживання первинної енергії в ЄС-15 [14], які проводять погоджену політику скорочення постачання нафти на світовий ринок в цілях утримання високих цін на нафту. Оскільки прогнозується збільшення частки імпортної нафти в структурі її споживання до 90% (проти сьогоднішніх 76%) до 2020 р., значення цієї проблеми для ЄС істотно зростає.

Ще одним, швидко зростаючим енергетичним ринком для ЄС, повинен стати ринок природного газу, споживання якого повинно зрости, насамперед внаслідок росту його споживання в електроенергетиці, виробництві тепла і домогосподарствах. Прогнозується зростання споживання газу майже на 30% вже до 2010 р. і збільшення імпортного газу до 70% до 2020-2030 рр.

За оцінкою експертів ЄС, вугілля європейського похо-

дження, не слід порівнювати з вугіллям, що імпортується. Складніші геологічні умови його видобутку і правила соціального захисту Євросоюзу обумовлюють 3-4 кратне перевищення вартості видобутку вугілля в ЄС проти світової ціни на вугілля (150 дол. за тонну проти 40 дол.). Сьогодні ЄС імпортує більше 50% вугілля для власного споживання, і, незважаючи, на зниження абсолютноого попиту на вугілля і майже подвоєння власного видобутку в результаті розширення в сценарії ЄС-30, ЄС прогнозує зростання залежності від імпорту до 70% до 2020 р. (а по оцінках деяких аналітиків, і до 100%, оскільки власне виробництво вугілля в ЄС підтримується в основному за рахунок субсидій).

Запаси природного урану в ЄС обмежені (приблизно 2% світового об'єму), і ЄС чекає закриття уранових шахт в основному у зв'язку з виробітком запасів і економічними причинами (надмірно високою вартістю власного видобутку урану в порівнянні зі світовими цінами). Станом на 2009 рік залежність країн ЄС склала 95% від імпорту урану, при цьому за прогнозами фахівців (*або у відповідності до «Зеленої книги»*) залежність збільшуватиметься. Разом із цим, енергетичною стратегією ЄС визначено атомну енергію в числі «небажаних» джерел енергії, в основному у зв'язку з можливим впливом радіації на здоров'я громадян і проблемою ядерних відходів. Так, частка атомної генерації в загальній структурі виробництва електроенергії складає 35% – хоча загальна частка атомної енергії в структурі споживання первинної енергії в ЄС буде, за прогнозами, знижуватися з нинішніх 15% до 8,1% до 2020 р., а найближчими роками (за винятком, можливо, Фінляндії) не очікується будівництва нових АЕС.

В кінці 2007 року Європейським Парламентом ЄС були схвалені нові директиви, що стосуються енергетичної сфери. У чому ж суть нової газово-імпортної політики Євросоюзу?

По-перше, країни (в тому числі транзитні) і компанії зможуть перепродувати газ в будь-яких об'ємах і за будь-якими розцінками. Щоб пояснити характер цього заходу, нагадаємо, що з різними країнами угоди про постачання

газу укладалися експортерами в різний час при різних рівнях цін. Крім того, виходячи з політичних преференцій, деякі країни мають можливість отримувати газ за пільговими цінами. Відтак, вільно перепродуючи той же російський газ, країни-споживачі об'єктивно сприятимуть зниженню цін на нього.

По-друге, залежність країн – членів ЄС і асоційованих з Євросоюзом країн від імпорту газу з одного регіону не повинна буде тепер перевищувати 30%. Інакше ЄС може директивно обмежити такий імпорт. Обмеження, що діють, станом на 2009 рік не настільки жорсткі. Наприклад, гранічна доля однієї країни-постачальника поки не може перевищувати 60-відсотковий рівень.

По-третє, максимальний термін контрактів на постачання газу не повинен перевищувати шести років (відзначимо, що зараз близько 75% контрактів, що діють, на постачання газу – 15–25-річні). Сенс нового обмеження ЄС – створення газового ринку «спот», що повинно серйозно погіршити переговорні позиції постачальників при укладанні контрактів.

За задумом Єврокомісії, План дій ЄС по енергетичній безпеці і солідарності повинен стати програмним документом для досягнення амбітної мети «20–20–20». Розшифровка цієї мети «Нової енергетичної політики» означає: зниження до 2020 року на 20% викидів вуглевислого газу, зменшення питомого попиту на енергоресурси на тих же 20% і збільшення частки відновлювальних джерел енергії у загальному паливному балансі до 20%.

4.3. Деформація фінансової сфери в сучасних умовах як прояв дії глобальних системних ефектів

Найбільш просуненою в плані глобалізації виявилась фінансова сфера. Причин цьому є, як мінімум, три. По-перше, зміна умов діяльності національних фінансових інституцій після краху Бреттонвудської системи в 1971 р.

Тоді були відмінені режими фіксованих валютних курсів і введені режими гнучких та напівкерованих валютних курсів. На цій основі почалось стимулювання експансії іноземного капіталу на національних фінансових ринках і розширення меж національних фінансових секторів. По-друге, відкриття міжнародного простору для діяльності національних банківських структур призвело до зростання конкуренції, зниження рентабельності банківських операцій та зменшення маржі, що спонукало більшість розвинених країн піти на дерегуляцію сфери фінансової діяльності. Були зняті обмеження на рівень процентних ставок, знизились податки і комісійні стягнення з фінансових трансакцій, відкрився доступ на внутрішні фінансові ринки іноземним банкам, розширилась приватизація і сек'юритизація активів, урівнялись в конкурентних правах банки та інші фінансові заклади. По-третє, розвиток інформаційних технологій, супутникового і оптико-волоконного зв'язку, а на цій основі створення системи електронних рахунків і кредитних карт, дозволили практично миттєво передавати фінансову інформацію, укладати угоди, переказувати кошти тощо незалежно від наявних державних кордонів та відстаней.

Інтернаціоналізація фінансової сфери розгортається по трьох основних напрямках:

1) інтернаціоналізація фінансових послуг з проникненням в економіку країн, що розвиваються, іноземних банків та інших фінансових установ;

2) зростання міжнародних потоків акціонерного капіталу, враховуючи прямі іноземні інвестиції, обсяг яких останнім часом був більше, аніж потоки боргових зобов'язань;

3) посилення потоків боргових зобов'язань, головними індикаторами яких є рівні процентних ставок і валютні курси.

Отже, найактивніше відбувається фінансова глобалізація, що проявляється у вільному переливанні фінансового капіталу між національними та регіональними ринками капіталу, що призведе до того, що великі потоки іноземного капіталу опиняться на вітчизняному фінансовому рин-

ку. А це може мати неоднозначний вплив на внутрішній фінансовий ринок. Саме тому сьогодні науковці, банкіри, політики все більше уваги приділяють такому явищу як фінансова глобалізація, шукають нові шляхи організації фінансової системи України та надають рекомендації щодо її вдосконалення [13].

Стрімкому розвитку глобальної фінансової системи сприяли:

- міжкраїнна інтернаціоналізація фінансової сфери, породжена виходом за національні кордони виробництва та обігу і як наслідок, зміни фінансово-перерозподільчих відносин;

- зростання відкритості національних економік як стосовно транскордонного руху товарів, факторів виробництва, так і фінансових потоків;

- лібералізація транскордонного переміщення капіталу, зумовлена пом'якшенням регулювання фінансових потоків на рівні окремих країн та міжнародних фінансових організацій.

Фінансова глобалізація проявляється у стрімкому зростанні фінансових ринків, випереджальному розвитку фінансової сфери порівняно з реальним сектором світової економіки.

Вимірювання рівня глобалізованості фінансових ринків, фінансових систем окремих країн та світового господарства в цілому спирається на два підходи: по-перше, фінансова глобалізація є складовою загального глобалізаційного процесу і для її вимірювання використовується індекс глобалізації; по-друге, використовуються специфічні показники глобалізованості фінансової сфери.

Серед спеціальних вимірювачів фінансової глобалізації можна виділити показники, які характеризують ступінь відкритості національних фінансових ринків з різних позицій:

- показники *de jure* фінансової інтеграції, тобто показники ступеня формальних обмежень на фінансові угоди, укладені іноземними компаніями на території країни;

– показники *de facto* фінансової інтеграції, тобто показники фактичної інтеграції фінансової системи країни у світову.

Однак слід зазначити, що вимірювачі *de jure* фінансової інтеграції не дають точного уявлення про реальні масштаби інтеграції фінансової системи країни у світову. Значною мірою це пояснюється труднощами вимірювання ефекту цілого ряду бар'єрів, які прямо не підпадають під визначення «формальних» обмежень у вигляді законів і правил, що регулюють фінансові угоди між резидентами і нерезидентами країни. До них можна віднести, наприклад, різноманітні компенсаційні схеми, обмежений доступ до джерел інформації тощо. Саме з цієї причини результати *de jure* фінансової інтеграції найчастіше не збігаються з результатами її вимірювання *de facto*, хоча і ті й інші покликані охарактеризувати ступінь відкритості фінансової системи країни.

Фінансова глобалізація також призводить до зниження залежності національних економік від безпосередніх результатів виробництва, про що свідчить зниження кореляції між темпами зростання, наприклад, виробництва і споживання. У сучасних умовах спад виробництва в тій чи іншій країні, а також породжений ним дефіцит бюджету можуть бути пом'якшені за рахунок зовнішніх ресурсів [13, с.49].

Глобалізація у фінансовій сфері має об'єктивний характер, спирається на інтернаціоналізацію виробництва й обігу в сучасному світовому господарстві і виступає у різних формах, зокрема:

- збільшення обсягів міжнародних фінансових потоків у вигляді міжнародних розрахунків, платежів, трансфертів, міграції капіталу;

- зростання мобільності міжнародних капіталів через лібералізацію умов їх транскордонного переміщення;

- міжнародна експансія транснаціональних банків та інших фінансових інституцій;

- підвищення ролі міжнародних фінансових організа-

цій у формуванні та регулюванні глобального фінансового устрою;

- стандартизація національної фінансової звітності на засадах міжнародно визнаних вимог.

Фінансова глобалізація справляє істотний вплив на сучасні новації в монетарно-банківській сфері. Під її дією відбувається інституційно-функціональне зближення монетарних стратегій різних країн світу, уніфікується підхід до вибору пріоритетних завдань та методів їх досягнення центральними банками, посилюється роль наднаціонального регулювання глобального грошово-кредитного ринку з боку міжнародних валютно-фінансових інституцій.

Глобальні фінанси стають відокремленим сектором світової економіки, що має більшу доходність порівняно з реальним сектором, відволікає частину виробничого капіталу, створює віртуальні гроші та кредитні обов'язки [1].

Отже, гроші набувають певного символічного значення, вони стають не стільки багатством або засобом платежу, скільки символом статусу та інструментом керування світом. В таких умовах господарська діяльність (реальний сектор економіки) починають відігравати другорядну роль.

В. Бузгалін та А. Колганов визнають, що для капіталізму кінця ХХ – початку ХXI століття характерно домінування тих сфер в економіці, в яких капітал виробляє сам себе (гроші) із самого себе (із грошей) і обслуговує ці процеси (управління, захист і специфікація прав власності тощо) [2]. Прогрес такого капіталу співпадає з процесами глобалізації, які супроводжуються розвитком інформаційних мереж та технологій, що в свою чергу стимулює віртуалізацію фінансового капіталу (існування його в комп’ютерних мережах) [2]. Віртуальний фінансовий капітал відріваний від матеріального виробництва, існує в сфері трансакцій, має свій особливий зміст, а саме: є принципово мобільнішим в часі та просторі порівняно з іншими формами капіталу; має зв’язок з конкретним суб’єктом, з конкретним станом в соціальному просторі-часі лише за формулою власності та

може змінювати свого власника швидко і часто, що й здійснюється постійно на фінансових ринках.

Постійне збільшення швидкості фінансових потоків внаслідок розвитку систем електронних трансакцій, наявність у розвинених країнах світу значного фіктивного капіталу у вигляді цінних паперів, які не мають реального забезпечення, уможливлюють значні «приливи» та «відливі» спекулятивних капіталів та дають підстави й надалі очікувати посилення загроз економічній безпеці держави внаслідок дії цього чинника.

Таким чином, хоча віртуальний капітал-гроші як світова супермережа може бути приватизований обмеженим колом приватних осіб, він цілком не може бути контролюваний ними, що обумовлено неорганізованістю та наявністю протиріч в колі власників корпоративно-мережевого ринку.

Отже, відбувається заміна принципу класичної економіки «гроші-товар-гроші» віртуальною формулою «гроші-гроші», що забезпечує виникнення феномену фінансоміки.

Особливе значення для фінансової глобалізації має переміщення грошового капіталу із країни в країну. Вивезення капіталу за межі національних кордонів є найпотужнішим фактором поглиблення фінансової глобалізації, зближення рівнів розвитку різних країн, створення атмосфери взаємної довіри і поваги інтересів у міжнародному середовищі. Слід зазначити, що експорт капіталу можливий лише за наявності в господарстві країни-експортера значних грошових заощаджень (нагромаджень), які здатні трансформуватися в капітал як для внутрішніх, так і для зовнішніх інвестицій. Без створення солідних вільних фінансових ресурсів у певному колі країн фінансова глобалізація розвиватися не може [7].

Міграція фінансового капіталу між країнами великою мірою здійснюється завдяки задіянню перерозподільного механізму світового ринку позичкових капіталів, функціонуванню інвестицій світового фінансового ринку та власне фінансових ринків. Стан таких ринків визначає рух гро-

шової маси, який диктують вузлові центри глобальної фінансової системи. В той же час виникає глобальний фінансовий дисбаланс – у світовій фінансовій системі домінує США [10, с. 76].

Отже, проникнення до національної економіки іноземного капіталу може спричинити неоднозначні наслідки, створюючи низку загроз національній економічній безпеці країни-реципієнта. Слід особливо наголосити на тому, що в переважній більшості випадків ці загрози не є умисними, а витікають з реалізації основної цільової функції іноземних інвестицій – забезпечення максимальної прибутковості використання активів. Загрози обумовлені і особливістю інвестицій.

4.4. Значення інноваційної сфери для подолання ресурсних та інституційних обмежень глобалізації

Попередній аналіз існуючих і світовій економіці явищ, показав, що процес глобалізації наштовхується на перепони як ресурсного, соціального, інституційного, так і культурного походження. Зауважимо, що тут ми зовсім не торкалися проблем природного середовища. В цілому ж людство вперше звернуло увагу на дані проблеми у кінці 1960 рр., коли Римський клуб почав друкувати свої доповіді. Але тоді задача була іншою – знайти межі економічного зростання у зв'язку з швидкими темпами науково-технічного прогресу. У нашій роботі передбачається інша мета – показати природу, рушійні сили, межі та наслідки глобалізації. Природа цього явища описується тезою К. Юнга про головний мотив будь-якої людської діяльності, який полягає у завоюванні і підкоренні простої природи [12, с. 522]. І це підкорення на меті має задоволення людських потреб. Останні не завжди адекватні результатам існуючого виробництва, наявним ресурсам і технологічним можливостям. Пошук рівноваги між потребами і умовами їх задоволення є тою рушійною силою, яка прагне розширити межі і

поліпшити можливості необхідної збалансованості. Але як ми бачили, при цьому виникають перепони, пов'язані з речовими і неречовими факторами розвитку. Структура останніх складна, але очевидно, найбільш значними є культурні, інституціональні та людські фактори.

Щодо цих факторів, то слід зважити на наступне. Аналізуючи конкурентоспроможність країн, їхній добробут, а також ефективність корпорацій в глобальному бізнесі Ф. Фукуяма приходить до висновку, що найбільш успішними із них є ті, де домінуючою універсальною культурною характеристикою виступає рівень довіри. Формою її виразу виступає спонтанна соціалізованість. Вона дозволяє різним учасникам бізнесу об'єднувати свої ресурси, можливості та знання, концентруючи їх у необхідному напрямку діяльності.

Походження таких об'єднань, а в економіці це є передусім корпоративні об'єднання з професійним (відокремленим від власності) управлінням, різне, але наслідок один – де є найвищий рівень спонтанної соціалізованості, там найвища ефективність діяльності. Такими є добровільні асоціації неродинного типу Японії, США і Німеччини, де базовою формою соціалізованості є комунальна солідарність. І, навпаки, там, де соціалізованість базується на сімейних відносинах, бізнес має невеликий міжнародний успіх. У фамілістичних суспільствах (Китай, Італія, Тайвань, та інших) мало великих корпорацій, а малі фірми є слабкими для транснаціональної експансії, їхні можливості обмежені у виборі сфери діяльності на глобальному ринку.

Малоуспішними є економічні структури з авторитарною культурою (Франція) та державною формою соціалізації (Росія). Довіра тут замінюється законами і владним втручанням, що потребує додаткових трансакційних витрат. Наведене дозволяє зробити висновок, що суспільство у глобальному масштабі ще не досягло необхідної соціалізованості і культурного феномену довіри та є дуже диференційованим в цьому відношенні. То чи не є інноваційний розвиток шляхом, який дозволить усунути ресурсні,

інституційні, а в більш широкому розумінні, культурні обмеження глобалізації? Чи не можуть бути наукові ідеї особливим засобом і полем для створення нової загально-людської культури?

Американське суспільство, яке раніше за всіх зреагувало на вичерпання ресурсів біосфери та можливостей екстенсивного зростання в рамках «речової» форми цивілізації створило передумови для переходу до використання неречових факторів розвитку. Це означає, що, по-перше, в якості джерела економічного розвитку перевага надається творчому людському ресурсу (а не природі) і, по-друге, стимулюється реальна економічна діяльність. Економіка, як ми бачили, є складовою частиною людського світу, передусім, психосоціальною константою його буття, яка забезпечує привласнення матеріальних і духовних благ з метою його життєствердження та життезабезпечення. Людина є особливим елементом, генератором перетворення психічного в економічне шляхом його соціалізації та персоніфікації. Це щодо творення економічних форм. З іншого боку, людина стає рушієм інноваційного процесу в кожній сфері своєї діяльності.

Щодо першої особливості людини, то вона корениться в людині як споживачеві. А відносно другої, то тут людину слід розглядати як виробника. Сучасні інструментальні технології та інформаційні мережі, маючи універсальний характер, надають і процесу єдності споживання та виробництва, по-перше, віртуального, а по-друге, глобального характеру. Тепер по-іншому сприймається їх єдність. Людина є активним творцем духовного багатства. Щоденний продукт її діяльності – інноваційне рішення – створює животворну сутність будь-якого інноваційного товару чи послуги.

У економічній літературі уже сформувалась точка зору про невідворотність переходу на нову, більш прогресивну модель розвитку, що базується на економному використанні ресурсів, на задоволенні в основному нематеріальних потреб людей (творчому самовиразі, дозвіллі, опануванні

знань і культури тощо), а головне – на наукових нововведеннях. Така економіка отримала називу інноваційної. Щоб дати хоч би загальні контури моделі інноваційного розвитку, звернемося до теорії розвитку М. Портера, в якій він виділяє чотири стадії конкурентного зростання країн. На інноваційній стадії зростання, а вона має третій порядковий номер, у країни є повний «конкурентний ромб» в усіх галузях. Всі детермінанти носять сприятливий характер, а їх взаємодія максимальна. Згідно даної моделі, повинен бути створений повний цикл руху інтелектуальної новинки. Все починається від формування витонченого попиту і його розширення та поглиблення. В результаті повинен з'явитись стабільний споживач.

Сучасна історія знає випадки підготовки суспільства до сприйняття ним продукту, якого ще не існує в масовому виробництві, наприклад, формування у американців ментальності просуненої інформаційної нації через рекламні засоби. Суспільство до появи відповідного продукту (комп'ютерів, інтернет-послуг тощо) уже було готовим до відповідних особистих фінансових витрат. І ця проблема не тільки світоглядна але й культурна. Друге, на що слід звернути увагу, – на отримання необхідного інтелектуального ресурсу, який би можна було використати для технологічних, технічних, організаційних та інших удосконалень. І тут, звичайно, постає проблема джерела цього ресурсу. Зрозуміло, що цим джерелом є творчі людські здібності.

Зі зростанням ролі творчої особистості у суспільстві ускладнюються зв'язки між сферами підготовки кадрів і виробництва у широкому розумінні. Виявлення механізмів цих зв'язків і оцінка ролі людського капіталу в умовах інноваційного розвитку викликали до життя моделі, які досліджують уже нові джерела економічного зростання. Особливу увагу на себе звертають моделі ендогенного зростання П. Ромера і Р. Лукаса.

У моделі П. Ромера розглядається можливість генерування внутрішніх резервів технічного прогресу в рамках

національної економічної системи в результаті нагромадження людського капіталу, якщо навіть співвідношення затрат на традиційні фактори виробництва, працю і капітал, – залишається незмінним. Р. Лукас в якості основного джерела економічного зростання бачить відтворення людського капіталу, показує його вплив на майбутнє виробництво кінцевої продукції. Їого модель є двосекторною моделлю, яка розглядає відтворення людського капіталу як проміжне виробництво. Відповідно Р. Лукас виділяє дві сторони виробничих витрат на освіту: внутрішню і зовнішню. Внутрішні витрати забезпечують нагромадження знань, досвіду тощо. Зовнішні витрати пов'язані з випуском кінцевої продукції. Отже, ця модель враховує нелінійні залежності між якістю праці і фізичним капіталом, продуктивність яких зростає зі зростанням людського капіталу. Крім того, вона дозволяє знайти траекторію рівноважного зростання яке максимізує корисність затрат на освіту для індивіда, а також визначає траекторію оптимального зростання, що максимізує корисність затрат на освіту для суспільства.

Наступний момент пов'язаний з продукуванням самої наукової ідеї і впровадженням її у виробництво, створення передових технологій і спеціалізованих факторів. З врахуванням цих моментів виникає ціла система формування споживача, інтелектуала і кваліфікованого працівника.

Щоб приймати рішення в сфері творення потреб та на виробництві, треба самостійно розпоряджатись своєю робочою силою та всією пов'язаною з нею сферою особистого споживання знань, товарів і послуг. Це повинна бути творча особистість. І така особистість повинна формуватись повсякчас. Творчі елементи, риси і якість самої людини виробника і споживача повинні створюватись у спеціально передбаченому комплексі суспільства. До нього входять галузі виховання, освіти, науки. Ці галузі впливають на формування робочої сили і споживчої сили людини, як умов розвитку його особистості. Ядро цього блоку складають галузі програмної освіти: школи, дошкільні заклади

і післяшкільні організації, коледжі, інститути, університети, розгалужена мережа професійної підготовки міст і підприємств, система заочного та дистанційного навчання з допомогою радіо, телебачення, електронних систем, Internet тощо. Повинні бути також розгорнені наукові центри, гуртки, курси культури і мистецтва.

Навчання тут може бути трирівневим: формування простої робочої сили, створення складної робочої сили, підготовка професіоналів творчо-дослідницького рівня. В сучасних розвинених країнах на формування робочої сили витрачаються значні кошти і вони переважають інвестиції в матеріально-речовий капітал. Якщо на початку минулого століття в найбільш розвинених країнах основні фонди у вартісній оцінці більш ніж вдвічі перевищували розміри нагромаджених інвестицій в людину, то сьогодні співвідношення відмічених компонент сукупного капіталу якісно інше. В цілому у вартісній оцінці основні фонди тепер у два рази менше від загального неречового людського капіталу. Однаке у різних країнах це співвідношення досить диференційоване. Якщо на порубіжжі ХХ і ХХІ століть в Японії і ведучих країнах Західної Європи розміри останнього перевищували обсяги основного капіталу приблизно у 1,5 разу, то в США перша компонента була більше від другої уже у 2,4–2,6 рази [6, с.4].

Звичайно, необхідність підготовки кваліфікованої робочої сили усвідомлюється як належне і не підлягає сумніву, а от підготовка споживача такою поки що не сприймається. Та сьогодні про все це мова іде уже частіше [3]. Тут теж виділяється три рівні: формування масового навченого споживача (ліквідація споживацького інфантилізму), підготовка культурного споживача (ствердження шляхетності у споживанні), створення універсального споживача (ствердження унікальності, інтелектуальних цінностей, неординарності). Масове функціонування складної робочої сили і культурного споживача – це процес життєдіяльності соціально розвиненої особистості, що сформувала великі масиви сімейної власності суспільства масового споживання

50–70-х років ХХ століття. Поєднання науково-технічної робочої і універсальної споживчої сили характеризує уже виробничо-розвинену особистість, яка здатна на найскладніші інноваційні рішення і є повноправним учасником інноваційного процесу.

Інноваційний процес, на думку американського економіста Джеймса Брайта, об'єднує науку, техніку, економіку, підприємництво і управління. Це є поглибленим розуміння інноваційної стадії розвитку, яку запропонував М. Портер. Саме в цьому об'єднанні полягає його унікальність. Він починається з виникнення нової ідеї і закінчується її комерційною реалізацією. В його рамках створюються контури нової технологічної стадії, яка викличе до життя нові суспільні форми. Більшість учених пов'язують майбутні зрушення у суспільстві з підсиленням соціально-економічної та гуманної спрямованості нових технологій. У процесі зміни технологічних укладів у межах окремих країн формуються і еволюціонують національні інноваційні системи. Російська дослідниця Н. Іванова вважає виникнення у національних господарствах принципово нового організму – інноваційних систем – головним підсумком розвитку інноваційної сфери у ХХ столітті [4]. Вони являють собою сукупність структур та інституцій з продукування, правового і фінансового супроводу та комерційної реалізації наукових знань і технологій в межах національних кордонів (див. рис. 4.1).

Концепція НІС займає все більш значне місце в сучасній економічній науці. В основу концепції покладено відмову від спрощеної моделі зв'язків між інтелектуальним потенціалом суспільства й його реалізацією з метою соціально-економічного розвитку. НІС допускає найбезпосереднішу взаємодію суспільних і державних інститутів, освітніх установ і бізнес-спітовариства в проведенні загальної довгострокової стратегії розвитку. Вирішальна роль у формуванні такої стратегії і забезпеченні необхідних інституційних умов для її проведення належить державі.

Інноваційні системи формуються під впливом множини

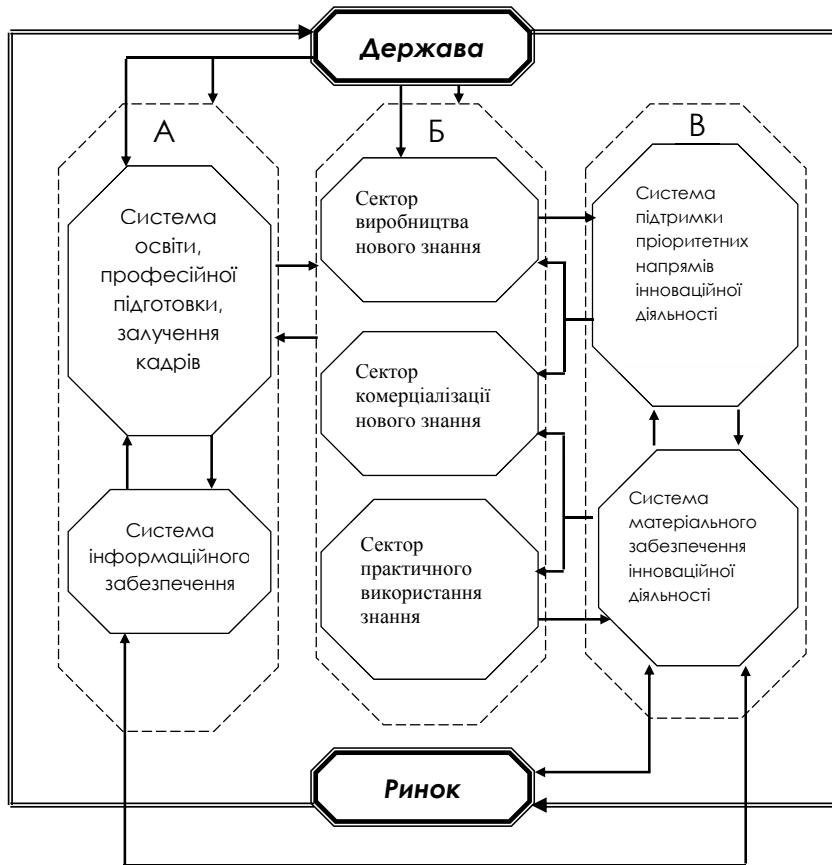

Рис. 4.1. Структура базової моделі національної інноваційної системи [4, с. 50]

об'єктивних для кожної країни факторів: розмірів країни, географічного положення, клімату, наявності природних ресурсів, особливостей історичного розвитку інституцій держави і форм підприємницької діяльності. Крім того, кожна інноваційна система характеризується певною структурою і ступенем організованості, що забезпечує достатню стабільність інституційної взаємодії: національні основи інноваційної діяльності при наявності існуючого на початку поточного століття глобального переливу виробничих, трудових і фінансових ресурсів суттєво модифікуються.

Глобалізація в інноваційній сфері проявляється насамперед у зростаючій частці зарубіжного фінансування наукових досліджень у більшості розвинених і нових індустриальних країн, у створенні все більшої кількості науково-дослідних підрозділів ТНК у сприятливих для такої діяльності регіонах. У середньому, наприклад, у розвинених країнах доля зарубіжного фінансування наукових досліджень і розробок у кінці 90-х років минулоліття складала приблизно 10%.Хоча в окремих країнах ці показники дуже відрізняються. Так, в Японії частка зарубіжного фінансування дослідницьких робіт складає всього 0,3%, а у Великобританії – 15% [4, с.29].

В науковій літературі [5, с.50] підкреслюється важливість міжсуб'єктних інформаційних зв'язків як особливого компонента НІС, що значною мірою визначає швидкість перетворення нових знань в технології та їх дифузію в економіці. Логічним наслідком підвищеної уваги до цього аспекту є достатньо розроблений методичний апарат вимірювання і оцінки потоків знань та інформації як індикатора динаміки процесів, що протікають у межах національних інноваційних систем. У практиці розвинених країн систематично обстежуються такі потоки знань та інформації (OECD, 1947): а) взаємодія між підприємствами у сфері інноваційної діяльності; дані для аналізу отримуються шляхом дослідження фірм із літературних джерел (огляди статей, спеціалізованих видань, щорічних звітів корпорацій); б) взаємодія між підприємствами, університетами та державними науковими установами; для отримання даних в національних інноваційних дослідженнях переважно використовується такий інструментарій: індикатори спільної дослідницької діяльності, спільні патенти та публікації, аналіз цитування, дослідження фірм; в) поширення технологій, переважно у вигляді нових машин та обладнання; дані для аналізу отримують у процесі дослідження фірм та замірювання міжфірмових потоків НДДКР через придбання машин та обладнання; г) дифузія «неявних нових знань» внаслідок мобільності робочої

сили; аналіз здійснюється на підставі даних статистики ринку праці, зокрема, за показниками динаміки персоналу з певними навичками всередині та між галузями виробництва, між виробничим сектором, дослідницьким сектором, сектором вищої освіти.

Глобальний ринок інновацій ще поки є в зародку. Хоча для цього є достатні передумови, в тому числі і інституційні. Так, прийняття Всесвітньою Конференцією науки «Наука для ХХІ століття» (Будапешт, 1999 р., червень) Декларації про науку та використання наукових знань висуває нові зобов'язання країн щодо піднесення ролі науки у сталому розвитку. У глобальному інформаційному середовищі наукові ідеї мають можливості миттєво розповсюджуватись. І ця висока мобільність є дуже сприятливою умовою для реалізації мотивів отримання квазіренти. Науковим ідеям символічна форма виразу притаманна первісно, а розповсюдження їх при допомозі мереж не викликає будь-яких проблем. Але специфіка тут така, що швидкість розповсюдження ідей до певної міри обмежується необхідністю затрати часу на їх засвоєння. Крім того, в науковій сфері ускладнені негативні ланцюжкові реакції. І все ж наукові ідеї майже необмежені, а досвірність їх аргументується гіпотезами, які можуть генеруватись на будь-якому рівні. До цього слід додати, що наукове відкриття не вичерpuється і при неодноразовому його використанні.

Все це відноситься до формування глобального ринку інновацій. На практиці ж сьогодні елементи ринку застосовуються здебільшого в галузі фінансування науки. Інформаційні мережі використовуються для обміну науковими ідеями, але не стали основою формування вільного наукового ринку. Питання про створення глобального ринку науки, заснованого на принципах попиту і пропозиції з врахуванням якості конкретного проекту, ще є предметом обговорення. І є деякі сумніви, що саме ринок стане рушієм розвитку фундаментальної науки в довгостроковій перспективі.

Звичайно, ідеологією відкритого суспільства передбачається наявність вільного ринку і розвиток такого ринку буде залежати виключно від можливостей інформаційного суспільства. Інформаційно-комунікаційні мережі є універсальним засобом, але використання їх в різних сферах суспільного життя має свою специфіку. Якщо в торгівлі і фінансах вони дають можливість створення глобального вільного ринку, але з різними ступенями мобільності і доступності, то, напевне, і в науці такий ринок можливий. Але специфіка його не може не враховувати специфіку особливого товару – інновацій, які мають бути орієнтовані на довгострокові цілі. По-суті, науково-академічна і підприємницька культура, етика і мотивація дуже різні, а інколи протилежні. Сполучення наукової творчості і підприємництва не завжди успішне. Та практика останніх років показує, що наукове підприємництво на індивідуальній основі стає все більш динамічним сегментом і рушійною силою сучасної науки.

Важливою складовою інституційного середовища інноваційної сфери в розвинених країнах, як відмічається в літературі [5, с. 82-85], є науково-виробничі агломерації і комплекси у вигляді «наукових парків» (як у США) або «технополісів» (як в Японії), інноваційних банків, інвестиційних компаній венчурного фінансування, некомерційних організацій по координації інноваційних проектів і програм. Так, в США виділяються три типи «наукових парків»: «наукові парки», що охоплюють весь цикл науково-дослідних, експериментальних і технологічних розробок з їх впровадженням у виробництво; «дослідницькі парки», які відрізняються від перших тим, що нові розробки доводять тільки до стадії технічного проекту; «інкубатори» (технічні фірми), в рамках яких університети, компанії або державні установи за невелику орендну плату надають земельну ділянку, приміщення, право на амортизацію лабораторного обладнання та інші послуги.

«Інкубатори» фірм і організацій значно полегшують складний і трудомісткий процес формування нових інсти-

туційних одиниць в інноваційній сфері, і цей процес в економічно розвинених країнах зростає високими темпами. «Інкубатори», як правило, орієнтуються на наданні певного набору технічних послуг, але є й універсальні, спеціалізовані за галузями, або в галузі високих технологій, де інноваційні підприємства отримують консультації з питань менеджменту, управління, маркетингу, фінансування та ін. З цією метою залишаються висококваліфіковані спеціалісти навчальних центрів, промислових корпорацій, банків, що забезпечує високу ефективність функціонування технічних фірм. Для зниження ризикованості венчурного бізнесу технічні фірми протягом першого року діяльності нового підприємства контролюють до 80% його капіталу, а управління забезпечується менеджерами технічної фірми, проводиться прискіпливий та обґрутований відбір інноваційних проектів, чітке регулювання фінансової допомоги.

Типовими і найбільш відомими «науковими парками» в США є Стенфордський, створений 50 років тому при Стенфордському університеті в Каліфорнії; «парк-трикутник» в Північній Кароліні на базі трьох великих і ряду дрібних університетів і коледжей, що включають близько 40 дослідницьких центрів – приватних, університетських, державних інноваційних компаній, 30 банківських і комерційних організацій, більше 20 тис. зайнятих; «науковий парк» при Філадельфійському університеті, заснований 40 років тому, де розміщено більше 65 інноваційних компаній, підприємств та організацій чисельністю 4,5 тис. чол. Прикладом функціонування регіонального інституційного середовища може бути інноваційна зона «Сіліконової долини» штату Каліфорнія, яка включає міста з населенням 3 млн. чол. Тут сконцентровано до 40% дослідницьких лабораторій та підприємств ключових галузей промисловості штату, які виробляють 50% продукції всієї американської електроніки. В цілому в США налічується близько 100 великих університетських центрів фундаментальних та прикладних досліджень. Вважається, що од-

нією із основних умов ефективності національної системи досліджень в США є масштаби дослідницької діяльності, загальна організація систем і її мобільність, що покладено в основу Концепції «Національна інноваційна спроможність».

Інша інноваційна модель економічного розвитку була запроваджена Японією, яка, не маючи своєї фундаментальної науки після 70-х років випередила США за темпами освоєння та виходу на ринки різних країн нових видів продукції. Японія, на відміну від американського досвіду, здійснює будівництво нових міст, так званих «технополісів», в яких зосереджуються НДДКР та наукомістке промислове виробництво. Цей напрям є одним із головних стратегічних завдань шестицільової програми японського уряду щодо завоювання позицій світового технологічного лідера в ХХІ столітті, перетворення Японії із «імітатора» і «раціоналізатора» в творця новітніх технологій. Прикладом такої моделі може бути «технополіс» в місті Цукубі, побудований в 1981 р. в 35 милях від Токіо. В цьому «місті мізків» проживає близько 12 тис. працюючих, функціонує 50 державних дослідницьких інститутів і два університети, де знаходяться 30 із 98 провідних державних дослідницьких лабораторій Японії.

Особливостями японської інноваційної моделі є висока інформатизація науково-виробничих процесів, сучасні пошукові системи технічних ідей та темпи їх максимального впровадження у вітчизняному виробництві, неперевершеності в націленості і агресивності, з якою підприємці перетворюють технічні ідеї на комерційно значимі товари та послуги, що мають попит на світових ринках. Багато уваги приділяється не розробці нових видів продукції чи технологій протягом всього науково-виробничого циклу, а доведенню технічної розробки, ідеї до її комерційного вигляду, починаючи з кожного проміжного етапу створення нововведення, що надає велику економію часу і прискорює темпи технологічного розвитку. Слід враховувати також активність японських корпорацій, які в умовах глобаліза-

ції світової економіки для створення нових ринків та посилення своєї конкурентоспроможності практично щомісячно відкривають нові науково-дослідні центри в різних країнах світу.

Широкого розповсюдження набули технологічні парки і в Західній Європі. Так, в Англії налічується 35 технопарків, в Німеччині функціонує близько 60 науково-технічних парків і кількість їх зростає, у Франції функціонують 11 технопарків. У Росії технопарки або наукові парки, що створюються при університетах, фактично виконують функції «бізнес-інкубаторів», які сприяють комерційній реалізації наукових розробок. Створюються й інші технопаркові структури, зокрема інноваційно-технологічні центри (ІТЦ), які охоплюють інноваційні фірми та сервісні підприємства. Як показує світова практика радикальним інституційним інструментом прискорення науково-технічного та економічного розвитку в окремих регіонах країни зарекомендували себе вільні та спеціальні економічні зони. Вражаючих позитивних результатів із застосуванням цього економіко-правового механізму досяг Китай в роки відродження своєї економіки.

Інноваційні банки в розвинутих країнах світу фінансують і кредитують весь цикл створення та тиражування науково-технічної продукції, сприяють селекції найбільш ефективних розробок, реалізують процес їх масового розповсюдження. Інноваційний банк за свої кошти проводить комплексну експертизу інновацій із залученням спеціалістів високої кваліфікації для оцінки наукової та техніко-економічної значимості проектів. Інноваційний банк стає співвласником наукової розробки і повернення своїх витрат забезпечує через прибуток від реалізації інновацій, що спонукає банк підходити досить відповідально до експертизи інноваційних проектів та їх фінансування.

Інвестиційні компанії венчурного фінансування здійснюють ризикований кредитування та фінансування малих інноваційних підприємств, що розробляють нові технології. Джерела венчурного капіталу можуть бути різні в кож-

ній країні: наприклад, благодійні фонди, державні субсидії, фонди спеціальних інвестиційних компаній та ін. Для зменшення ризику венчурне фінансування передбачає виділення коштів не на весь проект одночасно, а поетапно: перший етап – фінансування формування колективу виконавців, другий етап – фінансування створення технологічного зразка або прототипу продукції, третій етап – фінансування тиражування нової продукції із «неризикових фондів», вихід на фондову біржу.

Некомерційні організації щодо координації інноваційних проектів і програм надають послуги з питань управління та адміністрування великих державних програм. У більшості розвинених країн регулювання інноваційної діяльності здійснюється через патентне законодавство, авторське право та інші аспекти інтелектуальної власності.

Сьогодні найбільш значимим і найбільш популярним шляхом, який втягує всіх учасників економічних процесів в розширеній диапозон мотивацій, є кластерізація, в тому числі і інноваційна. Інноваційні кластери концентрують інновації там, де висока щільність спеціалізованих ресурсів для інноваційного розвитку, висококваліфікованих ученіх, інженерів, техніків, наявна близькість університетів та інших дослідницьких інституцій, а також, що важливіше, інших інноваційних фірм. Інноваційні кластери в ході свого розвитку переростають межі окремих країн і стають центрами тяжіння як для прямих іноземних інвестицій, так і для іноземних вчених та спеціалістів. Таких прикладів достатньо: крім Silicon Valley у Каліфорнії слід назвати Silicon Fen у Кембриджі, Wireless Valley під Стокгольмом, Bangalor (Бангалор) в Індії та інші. Створення та розвиток інноваційних кластерів неможливо без тісного співробітництва корпорацій і держави при проведенні довгострокової науково-технічної політики. Важливим її елементом є збільшення фінансування НДР. Зростання асигнувань на НДР може дати імпульс інноваційному розвитку тієї або іншої країни перш за все в рамках певної національної інноваційної системи.

Літературні джерела

1. Анилионис Г.П., Зотова Н.А. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации. М.: Междунар. отношения, 2005. – 6 с. 76.
2. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Глобальный капитал. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2007. – 512 с.
3. Васильчук Ю. Постиндустриальная экономика и развитие человека // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – №9. – С.74-86.
4. Иванова Н. Инновационная сфера: итоги столетия // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №8. – С. 22-34.
5. Інноваційний розвиток економіки: модель, системи управління, державна політика // За ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І. Федулової. – К.: «Основа», 2005. – 552 с.
6. Информационные технологии как фактор экономического роста в развитых странах. Реферат // Экономика и управление в зарубежных странах. Информационный бюллетень. – М.: ВИНИТИ, 2001.– №7. – С.3-11.
7. Луцишин З. Асиметрія фінансової глобалізації // Економічний Часопис–XXI. – 2006. – № 7-8
8. Міжнародна економіка: підручник / Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Столлярчук Я. М. – К. : КНЕУ, 2014.
9. Одягайло Б.М. Національні стратегії протидії глобальним системним ефектам у світовому паливно-енергетичному комплексі / Б. М. Одягайло // Вчені записки університету «КРОК». Ун-т економіки і права «КРОК.» – Вип. 1(1997). – Вип. 32. – Т. 2. – К., 2012. – С. 194–201.
10. Рокоча В. В. Трансформація системи національної економічної безпеки в умовах глобалізації світової економіки/ В. В. Рокоча // Вчені записки університету «КРОК», 2014. – № 36. – С. 71–77.
11. Шелудько Н.М. Сучасні тенденції фінансової глобалізації та їх вплив на розвиток банківського сектору України // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №2. – С. 85-92.
12. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
13. Яремко Л.А. Фінансова глобалізація і національна економіка // Фінанси України. – 2012. – №10. – С. 45-55.

14. BP Statistical Review of World Energy. [Електронний ресурс] / British Petroleum. – 2009. – Режим доступу: http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2008/STAGING/local_assets/2009_downloads/statistical_review_of_world_energy_full_report_2009.pdf
15. <http://comtrade.un.org/> – офіційна статистична база ООН.
16. <http://www.ukrstat.gov.ua/> – офіційний сайт Державного комітету статистики України.
17. <http://www.wto.org> – Офіційний сайт Світової організації торгівлі.

Розділ 5

Необхідність побудови нового міжнародного економічного порядку

5.1. Глобальна економіка як «прогностична реальність»

Прогностична реальність як економічне поняття – система наукових передбачень, напрямів і тенденцій майбутнього стану економічної системи. Розробка економічного прогнозування здійснюється за допомогою комплексних методів обробки інформації про стан економічної системи, умови функціонування і закономірності розвитку. Отримання інформації, що описуватиме ситуацію, в якій відбудуватиметься розвиток за оптимальною траекторією, забезпечують лише методи економічного прогнозування. Економічне прогнозування тісно пов’язане з теорією систем і системним аналізом, бо потребує побудови системи методів і алгоритмів для опису розвитку економічного об’єкта або виробничого процесу та формування альтернатив траєкторій цього розвитку. Воно також пов’язане з психологією експертів, покликаних працювати з формалізованими моделями майбутнього розвитку для вироблення прогнозу і прийняття управлінського рішення [7].

В умовах глобалізації країни-лідери глобалізму роблять все можливе для неухильного зниження ролі держав-націй, як єдиного механізму організації життєдіяльності людини. Ведеться послідовна політика заміни державноцентристської системи міжнародних відносин міжна-

родною системою недержавних корпоративних та інших об'єднань. Соціально-культурні особливості країн, рівень конкурентоспроможності і духовної консолідації визначають здатність націй ефективно боротись з негативним впливом глобалізму. Силова, чи насильницька глобалізація як загроза національному суверенітету збільшує роль національної держави як механізму захисту проти агресивного силового глобалізму. Тільки держава може стати на перешкоді перетворення своїх громадян в масу «глобальних людей». В умовах неухильного нарощування масштабів і сили глобалізму головне завдання націй-держав полягає в тому, щоб посилювати внутрішню економічну і соціальну інтеграцію, яка повинна бути сильнішою за зовнішні впливи і руйнуючі удари глобалізації. Сподіватись на те, що внутрішні господарські зв'язки, незважаючи на процеси глобалізації, є сильнішими за зовнішні впливи, безперспективно [11].

Таким чином необхідно більш стабілізувати розподіл негативів та позитивів глобалізації між всіма учасниками процесу глобалізації, щоб він був рівномірним для того щоб дати більше можливостей для розвитку країнам, які глобалізують, та послабити вплив могутніх глобальних корпорацій, тому що в деякій мірі вони відіграють більшу роль в економіці держави, аніж сама держава, що є недопустимим для стабільного розвитку економіки, адже діяльність корпорації частіше направлена на досягнення власної користі, аніж благ та розвитку для суспільства та держав в яких вона працює. Також виникає економічна залежність держав, які глобалізуються, від глобалізаторів, що не є допустимим, хоча в своїх державах країни глобалізатори цього не застосовують, побоюючись дестабілізації економіки. Необхідно підняти роль держави-нації в житті та розвитку людини.

Нації-держави можуть протиставити руйнівній глобалізації головний фактор сучасної технотронної економіки – інтелектуалізацію і соціалізацію розвитку. Майбутня ноосферна економіка, економіка людського розуму – чи не

єдина позитивна альтернатива злоякісній економічній глобалізації і глобалізму. Людство стоїть перед вибором: або воно стане єдиною світовою ноосферною сім'єю, або воно загине. Ці слова М.Тойнбі важко спростувати. Досить навести дані ООН про те, що світова глобальна злочинність зростає темпом 5 % на рік, а населення зростає на 1 % на рік. Організована злочинність, наркобізнес і глобальний тероризм стали реальною загрозою для всього людства і навіть для наймогутніших країн. Глобалізація злочинності і тероризму поставила міжнародну безпеку і систему міжнародної економічної безпеки на грань розпаду. Під загрозою опинилася цивілізація і культура.

Одним з важливих негативних результатів глобалізації є формування феномена «нової глобальної економічної культури і цивілізації». Як космополітична культура вона агресивно протистоїть національним економічним традиціям. Наприклад, глобальна еліта вимагає від України вільного продажу землі іноземцям. Внутрішні космополітичні сили заклали таку можливість в недавно прийнятий Земельний кодекс України. Тут, як бачимо, мова вже йде не лише про власність на землю, а і про національний економічний суверенітет націй-держав. Протиріччя розвитку економічної глобалізації полягають і в тому, що паралельно з процесами глобальної економічної інтеграції відбуваються процеси дезінтеграції і фрагментації економічного розвитку. Це викликає серйозну проблему адаптації країн до процесів глобалізації. Ця адаптація здійснюється, в основному, в формі лібералізації національного економічного життя, розширення відкритості економік і попередження або усунення негативних наслідків глобалізації.

Сьогодні в світі зіткнулися три сили: ТНК та держави-глобалізатори «золотого мільярда» – держави-нації, що прагнуть захистити свій суверенітет – рух антиглобалістів. Зростає роль глобальної людини відповідно до відомого «парадоксу Нейсбітта» – чим вище рівень глобалізації економіки, тим сильнішими стають її найдрібніші учасники. Цивілізація глобальних корпорацій – зростаюча загроза

людству. Людство повинно якнайшвидше знайти розв'язку цієї складної проблеми.

Так як існує загроза розпаду національних суспільств, необхідно вирівняти протиріччя, а саме конфлікт інтересів. Тому необхідно розвинути загальнолюдські цінності, в яких буде відсутнійegoїзм та інші дискримінаційні прояві. Однаково негативно впливає й інший чинник – феномен «нової глобальної економічної культури і цивілізації», який зосереджений на глобальних інтересах, нехтуючи інтересами країн та їхнього внутрішньо-державного устрою. В даному випадку необхідно враховувати інтереси держав, які глобалізуються для того, щоб в подальшому їх розвиток не був під загрозою. Тому був би доцільний розвиток інститутів і органів контролю та впровадження глобалізації для швидкого й дієвого реагування на всі прояви глобалізації. Отже для зменшення негативного впливу глобалізації необхідно спрогнозувати варіанти її розвитку, щоб мати можливість вчасно та результативно реагувати на її вплив.

Наразі великий інтерес викликають сценарії подальшого розвитку процесу глобалізації, над якими працюють відповідні наукові школи і організовані наукові колективи. Перший сценарій не виключає, що слідом за Китаєм і Індією новими економічними гігантами стануть Бразилія й Індонезія. Фінансовий центр світу зміщується в Азію, де до 2020 р. буде проживати 56% населення планети. Все це, у свою чергу, фактично руйнує той світовий порядок, що склався після другої світової війни. Це вимагає іншого, набагато більш високого, ніж сьогодні, рівня керування політичними й економічними процесами.

За другим сценарієм, Америка залишається стрижнем світової політики, багато в чому завдяки відновленню єдності з Європою, але й ця єдність забезпечується міццю НАТО, оскільки Євросоюз, що розширився за рахунок Туреччини, вийшов у такий спосіб на загальні кордони із Близьким Сходом, що дозволяє підтримувати відносну стабільність у регіоні, звідки Сполучені Штати одержують нафту. При цьому Сполучені Штати очікує постійне супер-

ництво з Китаєм, а також зростання антиамериканізму у бідних і країнах, що розвиваються, тягар відповідальності за міжнародну безпеку, що може гарантувати тільки НАТО. Центр науково-технічних революцій усе більше переміщається в Бангалор, Індію, Південно-Східну Азію.

Третій сценарій є сценарієм, яким повинні турбуватися не тільки західні країни, не тільки ЦРУ, а й російські спецслужби і політичне керівництво. Терористична погроза й внутрішні конфлікти підривають процес глобалізації, значно підвищують вартість заходів щодо забезпечення безпеки, що вимагає серйозного посилення прикордонного контролю, а також контролю за торгівельними й фінансовими операціями. Одночасно зростає загроза поширення зброї масового знищенння. Більше того, відсутність механізмів для вирішення кризових ситуацій, підйом націоналізму й жорстокості можуть породити навіть конфлікт між великими державами, чому сприяє криза міжнародних інститутів [6, с. 181]. Варто враховувати й ті погрози, які виходять не винятково з конкретно ісламських країн, а від нових поколінь ісламістів, які не можуть адаптуватися або до російських умов, або до Європи.

Самий несприятливий сценарій відповідно до якого всі нитки світової політики виявляться в руках у торговців зброяєю, які діють не стільки заради прибутку, скільки в інтересах певних ідейних установок – це четвертий сценарій [6, с. 182]. Як наслідок, вся світова економіка знаходиться у застої. Міжнародна система торгівлі скована заходами щодо забезпечення безпеки, внаслідок чого підприємці й вчені в пошуках нових джерел доходів все частіше погоджуються на незаконні операції й діяльність.

Сценарій, який розробляється й американськими, і британськими інститутами, містить трохи іншу ієрархію погроз. Перша, погроза – це держави, які не відбулися, просто слабкі держави, які не втримують під контролем власне населення, і в яких можливий розвиток терористичних мереж. Друге – це тероризм нового покоління, насамперед, біотероризм, кібернетичний тероризм, безглузді небезпеч-

ні експерименти з людською психікою, з людським тілом, людським мозком, тонування, експерименти зі стовбуровими клітинами, так би мовити, створення нового типу мозкової діяльності. Більше того, виник зараз термін «нова нормальність». Нова нормальність припускає те, що старі війни віджили, наступає епоха зовсім іншого типу: війн без правил і тероризму без правил.

Сучасні умови господарювання та функціонування світової економіки пов'язані з масою небачених рішень ряду проблем, зокрема таких як, політичного, соціального, екологічного і головне економічного характеру. Виходячи з наведених вище сценаріїв можна зробити висновок, що глобалізація може бути, як рушійною так і вбивчою силою. Тому необхідно чітко регулювати політичні, економічні та соціальні відносини між всіма країнами світу. Помилки можуть коштувати життям суспільству.

З позицій об'єктивного політекономічного аналізу глобалізація – це не тільки об'єктивний продукт технологічної ери, наслідок технологічного і техніко-економічного розвитку на певному етапі розвитку інтегрованих продуктивних сил світу. Це, одночасно, ще і міжнародна стратегія і політика. Сьогодні ні нові технології, ні бізнес (корпорацій) самі по собі не могли розвинути глобальну економіку. Головними агентами у встановленні глобальної економіки були уряди країн «великої сімки» і контролювані ними міжнародні організації – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ), Світова організація торгівлі (СОТ). Основи глобалізації і системи глобалізму були послідовно закладені стратегією і політикою цих урядів і міжнародних організацій в своїх довгострокових інтересах і в дусі вимог так званого Вашингтонського консенсусу, тобто політики дерегуляції, лібералізації та приватизації. Причина полягає в тому, що вищезгаданим урядам і їх корпоративним структурам став потрібним весь глобальний ринок світу, включаючи космічний простір. Країни «золотого мільярда» і їх корпорації, перш за все фінансові, інвестиційні, банківські, страхові, свідомо і послідовно

підривають конкурентоспроможність інших країн шляхом руйнування реального сектору економіки і створення віртуальних глобальних фінансових систем, базованих на спекулятивному капіталі. Якщо не зупинити такий її розвиток, неминучим є глобальний світовий кризовий цикл, який охопить все ХХІ ст. [6, с. 166].

Багато сучасних авторів дійшли висновку відносно «провальної» суті ідеї глобалізації світової економічної системи. За деякими даними, в ХХІ ст. для функціонування світової економіки буде достатньо 20% населення світу. Решта – 80% стане непотрібною за умов глобальної конкуренції без кордонів. Один з результатів цього – зникнення середнього класу – основи соціальної стабільності. Існують і розповсюджуються чисельні нові антиглобалістські теорії.

Криза корпорацій і корпоративного глобалізму поглибується, бо вона відображає конфлікт інтересів корпорацій і суспільства, корпорацій і націй-держав. Недарма сьогодні світ поділяється на прибічників глобалізму і прихильників антиглобалізму незалежно від партійно-політичної орієнтації. Об'єктивна оцінка наслідків, загроз і перспектив глобалізму є дуже ускладненою, бо існує глобальний позиційний і ідеологічний розрив між дослідниками, політиками і керівниками корпорацій.

Розроблена ООН за останнє десятиріччя концепція стального розвитку суспільства і економіки, в основі якої лежить глобальний гуманізм і справедливий розподіл і передрозділ світових ресурсів і капіталів, відома як концепція третього шляху соціально-економічного розвитку, вільна від ідеологізмів і штампів. Незважаючи на привабливість моделі третього шляху виникають великі сумніви відносно можливості її успішної реалізації в умовах глобалізації, регіональної, міжрегіональної і глобальної інтеграції. Інтеграція «передових країн» в економічні союзи і блоки (НАТО, ЄС, ОЕСР) викликає глибокі протиріччя між цими блоками і іншими країнами світу. Ці протиріччя і конфлікти породжують безробіття, бідність і несправедливість.

Держава повинна залишатися центральною фігурою міжнародної геополітики і геоекономіки. Всі корисливо зацікавлені висловлювання про відмірання держав в умовах глобалізації повинні залишатися в минулому. В той же час по-новому стоять питання про солідарність держав у розумінні їх глобальної відповідальності за вирішення невідкладних глобальних проблем людства.

Стійкість долар-центричного світу ґрунтуються на політиці бреттон-вудських інститутів – МВФ і Світового банку (МБРР), що направляють масштабні валютні потоки в той чи інший регіон, провокуючи зростання зовнішньої заборгованості держав, що, в кінцевому рахунку, змушує їх проводити проамериканську зовнішню політику на шкоду власним національним інтересам [8, с. 439–440]. Приміром, під впливом МВФ і МБРР країни Латинської Америки збільшили зовнішні запозичення в чотири рази – з 75 до 315 млрд. дол. за період з 1975 по 1982 р. Поставивши «весь континент на межу банкрутства», фінансові поліцейські (МВФ та МБРР) запропонували для боржників програму, згодом названу «Вашингтонським консенсусом». Першим у списку стояла вимога дотримання бюджетної дисципліни (для зниження дефіциту). Податкова база повинна була бути розширенна, а податки знижені. Обмінний курс і процентні ставки віддавалися на відкуп ринку. Межі відкривалися і, що особливо важливо, для іноземного капіталу. «Гарячі гроші», що були майже під забороною при Бреттон-Вудській системі, повернулися до життя [4]. Таким чином, американські корпорації зміцнювали становище ФРС США і отримували широкий доступ до ресурсів латиноамериканських держав, нав'язуючи їм неоліберальні правила гри.

У міжнародній торгівлі у разі криз проблеми вирішувалися за рахунок країн, що розвиваються і накачування економік держкредитами. Після значного зростання процентних ставок на ресурси в 80-і роки почався процес винесення виробництв з країн Заходу переважно до Азії. З кінця 80-х почалося активне інвестування в Китай. За

рахунок цього і розвалу соцблока, тобто отримання нового ринку збути товарів, вдалося забезпечити розвиток економіки країн Західу ще десь на 10 років. З кінця 90-х років замість політики збалансованості доходів/витрат почалася політика вирішення поточних проблем з перекладанням їх рішень на майбутнє. Наприклад, в цей час почалося активне впровадження КДС (кредитні дефолтні свопи), які являлися основним джерелом кризи 2008-09 років (вона почалася в США). Після спрощення вимог з надання кредиту їх сума зросла в рази, створивши додаткові проблеми (нестійкість) на фінансових ринках. Якщо раніше кредитор оцінював здатність позичальника погасити борг повністю (сума кредиту плюс відсотки), то з моменту переведення економіки на надприбутки (у 80-ті роки) оцінюватися стала можливість позичальника оплачувати тільки відсотки (обслуговування кредиту), відповідно і почалося винесення виробництва в країни, що розвиваються (витрати на обслуговування кредитів в цьому випадку виявляються меншими, ніж якщо б виробництво залишилося б на місці) [28].

Причина нинішньої кризи закладена в сьогоднішній моделі світової економіки: забезпечення зростання економіки за рахунок грошових вливань у вигляді держзапозичень, при цьому основний прибуток від цього отримують великі корпорації. А так як вони вже практично пішли від національної ідентифікації і перейшли на транснаціональний рівень, то зростання суверенних боргів стає майбутньою проблемою держав, тобто населення, а не корпорацій.

Важливою особливістю сучасних глобальних трансформацій є те, що вони відбивають новий етап цивілізаційного розвитку людства, який характеризується поліцентричним, нелінійним рухом складної конфігурації, у рамках якого взаємодіючі елементи (окрімі держави, спільноти та цивілізації) розглядаються як системи, що розвиваються на принципах коеволюції (термін, який використовується сучасною науковою для позначення механізму взаємообумовлених змін елементів, складових цілісної системи,

що розвивається), в контексті поглиблення процесів взаємозалежності, як результат поєднання тих чи інших системних факторів (соціальної, економічної, політичної та культурно-духовної підсистем). Асиметричність глобального розвитку як прояв неоднорідності людського соціуму підсилюється дією цих міжсистемних трансформацій і потребує усвідомлення (з позицій методології індивідуалізму) гетерогенності взаємозв'язків і конфлікту інтересів, що виникають у результаті ірраціональності в поведінці окремих індивідів чи соціальних груп та мультиваріантності в прийнятті ними різного роду рішень.

З урахуванням вищезазначених трансформацій та з огляду на зміну стратегічної спрямованості загального вектора глобальної еволюції очевидно, що геопростір у перспективі втрачатиме ознаки вертикальної уніфікованості, а домінантним началом сучасного глобального розвитку ставатимуть процеси диференціації та нарastaючої гетерогенізації глобального простору, що потребують подальших ґрунтовних, логічно завершених наукових досліджень.

5.2. Вимоги до нового міжнародного економічного порядку

Процес глобалізації, що відбувається в наш час, складається із множини глибинних трансформацій, які задівають різні сфери людської діяльності. Взаємодіючи, вони створюють нову якість. До такої якісної зміни слід віднести появу неоекономіки. На сьогодні панує думка, що у формуванні останньої необхідно виділити два етапи. Перший – пов’язаний з виникненням інформаційної економіки (постіндустріальної), де інформація, як і традиційні фактори виробництва, поки-що залишається об’єктами власності. Для другого етапу характерною є економіка знань, для якої притаманний перехід від базування традиційної індустріальної економіки на основі об’єктів власності до об’єктів володіння.

Обидва етапи відображають значну трансформацію еко-

номічних процесів. Але якщо другий етап є дещо віддаленим майбутнім, то перший – для багатьох країн світу є реальністю. Для України нагальність побудови інформаційного суспільства не викликає сумнівів, але для неї, як для країни, що рухається навзгодін, не залишається остроронь і проблема створення економіки знань. Вона в значній мірі актуалізується посиленням асиметрії світового економічного розвитку, негативним впливам якої, як показує досвід багатьох країн, можна запобігти створенням підвалин для економіки знань. Напевне, що наступним етапом у розвитку суспільства буде інноваційний.

Проблема впливу інформації на суспільне життя завжди хвилювала людей. Особливогозвучання вона набула починаючи з середини ХХ сторіччя. Так Н. Вінер, ще в 1947 році звертав увагу на те, що друга промислова революція (або інформаційна) буде мати сильний вплив як на індивіда, так і на суспільство. Вона знецінить мозок середньої людини у товарному світі. Тоді необхідна побудова суспільства, заснованого на людських цінностях.

Більш оптимістичний погляд на майбутнє суспільство у А. Тофлера. Він говорив, що там буде домінувати інформація і уява, а центральною інституційною одиницею суспільства стане сімейне господарство. Але саме суспільство, напевне, буде побудовано не по типу ієрархії інститутів, а по типу мережі [27, с. 93].

Відомий вчений М. Кастельс, дає більш розгорнуту характеристику інформаційному суспільству, яке він називає «інформаціоналізмом». Під ним він мав на увазі спосіб розвитку з використанням оптимізуючих спільноту співвідношень факторів виробництва, інформації і знань. І він теж стверджував, що зростання інформаціоналізму невіддільно від нової специфічної соціальної структури – мереежевого суспільства [5, с. 42-43].

Концепція інформаційного суспільства, як і постіндустріальна доктрина, лежить у руслі того напрямку європейської філософії, в якому еволюцію людства прийнято розглядати крізь призму прогресу знання. Пік її популярності

прийшовся на початок 70-х років, коли багато економістів погодилися з висновком, що в нових умовах «культура, психологія, соціальне життя й економіка формуються під впливом техніки й електроніки, особливо комп’ютерів і комунікацій, а виробничий процес більше не є основним вирішальним фактором змін, що впливають на вдачу, соціальний лад і цінності суспільства» [12, р. 9]. У ті ж роки стала стверджуватися думка, відповідно до якої знання, як у марксистській теорії праця, здатні забезпечувати створення і самозростання вартості. Внаслідок того, що інформатизація, за словами П. Дракера, є не чим іншим, як швидким заміщенням праці знаннями [15, р. 236], термін «інформаційне суспільство» здавався багатьом адекватним позначенням нового ладу, що формується.

Сам термін «інформаційне суспільство» був введений у науковий обіг на початку 60-х років фактично одночасно у США і Японії Ф. Махлупом і Т. Умесао, авторами, які одержали широку популярність своїми дослідженнями динаміки розвитку наукомістких виробництв. У 70-і і 80-і роки найбільший внесок у розвиток даної концепції внесли І. Масуда, Т. Стоун’єр, Р. Катц і М. Порат [23, 24]. Розглядаючи виникнення і розвиток теорії інформаційного суспільства, не можна не відзначити двох обставин. З одного боку, дана концепція одержала найбільше визнання в 70-і і 80-і роки, у період, що характеризувався швидким поширенням технологічних досягнень і значних успіхів країн, що не тільки робили, але і засвоювали нову інформацію і знання. Ідея інформаційного суспільства ставала в такому контексті інструментом обґрунтування можливості прискореного розвитку на основі заміщення зростаючим потоком інформації творчих можливостей особистості. З іншого боку, у жодному іншому напрямку сучасної футурології не помітно настільки сильного впливу японських дослідників: уведений Т. Умесао термін «інформаційне суспільство» одержав всесвітнє визнання після виходу книги І. Масуди [21] і набув новогозвучання в роботах Т. Сакайї [25].

Вперше чітке визначення нового суспільного ладу та принципи його побудови були викладені у Декларації принципів «Побудови інформаційного суспільства як головної задачі в новому тисячолітті» прийнятій 12 грудня 2003 року у Женеві на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства [1]. У документі відмічено, що інформаційне суспільство – це суспільство, у якому кожен міг би створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватись і обмінюватись ними, з тим щоб дати окремим людям, спільнотам та народам можливість в повній мірі реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму стійкому розвитку і підвищенню якості свого життя. Тут же відмічено, що необхідною умовою створення подібного суспільства є засвоєння відповідних знань. Але, як виявилось, особливої гостроти проблема набуває у країнах, що розвиваються, та у перехідних економіках, де немає необхідної техніко-технологічної бази і кваліфікованих фахівців для створення інформаційної галузі. Починають точитись дискусії відносно подолання цієї асиметрії у світовому розвитку, які згодом переносяться і на теоретичний рівень. За результатами дебатів у ході засідання 8-го Бюро міжурядової ради Програми ЮНЕСКО «Інформація для усіх» 5 квітня 2005 року в Парижі була розглянута та підтримана позиція щодо переходу від інформаційного суспільства до суспільства знань. Як показує досвід побудови цих суспільств, інформаційно-технологічні проблеми не віддільні від інноваційних. Крім того, до них приєднуються питання налагодження соціально-економічних, інституційних, культурних, морально-етичних та психологічних стосунків.

Таким чином, коло проблем розповсюджується на всі сектори соціуму і на всю глобальну спільноту. Звідси відно, що нове суспільство поглинає й інформаційну, й інноваційну, й соціально-економічну та інші складові, але не в ієрархічному порядку, а в мереженому. Такому суспільству найбільш підходить інтерпретація кастельськівської науки сучасного суспільства «інформаціоналізм» в дусі фор-

маційного підходу, а саме – «інформаціоналістичне суспільство». До характерних рис та ознак інформаціоналістичноного суспільства, на наш погляд, необхідно віднести:

- формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору національних держав як частини світового інформаційного простору та повноправну участь цих країн в процесах інформаційної, інноваційної та економічної інтеграції світової спільноти;

- становлення та в майбутньому домінування в економіці технологічних укладів, що базуються на широкому використанні передових інформаційних технологій, телекомунікацій та засобів обчислювальної техніки, перехід інформаційних ресурсів у реальні ресурси соціально-економічного розвитку;

- створення і розвиток ринку інформації та знань, повне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах;

- зростання ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва, державного та громадського управління;

- науково-технічний і культурний розвиток суспільства за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, регіональному і національному рівнях і, відповідно, підвищення ролі освіти, професіоналізму, кваліфікації та здібностей до творчості як основоположних характеристик праці;

- формування ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне отримання, розповсюдження і використання інформації як найважливішої умови демократичного розвитку.

Термін «інформаційне суспільство» також зайняв провідне місце в лексиконі закордонних політичних діячів різного рівня на початку 90-х років минулого століття. Саме з ним пов'язали майбутнє своїх країн багато керівників. Найбільше чітко це виявилося в діяльності адміністрації Президента США (національна інформаційна інфраструктура), Ради Європи (інформаційне суспільство), Канади,

Великобританії (інформаційна магістраль). Не відстають у розробці відповідних програм і концепцій розвитку інформаційних і телекомунікаційних технологій (ІТГ) інші держави – Європейське співтовариство, азіатські країни.

5.3. Розбудова нового економічного порядку та його психологична індентифікація

Глобальна економіка потребує зміни сформованого порядку у відносинах між державами, щоб уникнути небезпечного розростання властивих їй протистоянь та конфліктів. Це центральна політична і ідеологічна проблема, породжувана глобалізацією. Можна сказати, що світ переживає переходний час, який рано чи пізно призведе до змін у змісті, формах і механізмах міжнародних економічних відносин.

У науковій літературі, та й у документах міжнародних організацій не розкривається зміст поняття «міжнародний економічний порядок». Він сприймається як даність. Ті, хто не вважає його справедливим, вкладають у це поняття окремі питання економічного світоустрою чи перебудови, які в даний момент їх хвилюють. Але нині, в умовах наростання антиглобалістського руху, потрібно більш повне і чітке уявлення про те, що критики і протестуючі вважають об'єктом перебудови.

Очевидно, що міжнародний економічний порядок повинен включати загальновизнані і закріплені у загально-прийнятих документах норми та правила міжнародних економічних відносин і конкуренції на світовому ринку.

Крім того, його характеризує те, наскільки справедливо і взаємовигідно поділена праця між країнами і як відрізняються рівні їх розвитку. Цей порядок немислимий сьогодні без діяльності міжнародних організацій, від прийняття рішень яких багато що залежить. Нарешті, архітектуру міжнародного економічного порядку визначають інтеграційні обсяги об'єднань та союзів, мережа найбільших транснаціональних корпорацій, які сильно впливають на географічні та економічні процеси.

фію та умови торгових й інших відносин. Всі ці елементи світового порядку поставлені перед викликом глобалізації та повинні бути приведені у відповідність з її природою, щоб її хід не народжував односторонніх переваг у одних країнах на шкоду іншим і не викликав конфліктів.

Новий міжнародний порядок – концепція, покладена в основу руху країн, що розвиваються за демократичну пе-ребудову міжнародних економічних відносин, ліквідацію нерівноправного становища країн на світовому ринку. В основі руху лежить ідея створення міждержавного меха-нізму регулювання зовнішньоекономічних зв'язків.

На початку нинішнього десятиріччя посилилася тен-денція до поліцентризму. Випереджаючими темпами роз-вивалися Китай, Індія, Бразилія. Вийшла з кризи Росія. У той же час по ряду питань виникли розбіжності між США та іншими розвинутими країнами Заходу. Відносини між США і Європейським Союзом прийняли неоднозначний ха-рактер, що, зокрема, було пов'язано із зміненням позицій євро. Значний збиток єдності Заходу завдали односторонні військово-силові дії адміністрації Дж. Буша, перш за все – війна в Іраку. Зайшли в глухий кут спроби довести до кінця лібералізацію міжнародної торгівлі під егідою СОТ. Затягнуті на багато років в іракську війну, США почали втрачати контроль над розвитком подій у світі.

Поки можна говорити тільки про контури нової багато-полярності, які формують нові центри сили. Яке положен-ня вони зайдуть у світі і яким цей світ стане, покаже час. Проте вже зараз принципово важливо усвідомити: багато-полярність ХХІ ст. якісно відрізняється від тієї, що була колись.

Вперше глобальна система формується не на основі єди-ної, європейської або християнської, цивілізації, а на осно-ві мультицівілізації. Це принципово нова ситуація, якої ра-ніше ніколи не було.

Друга принципова відмінність – практично всі центри сили в новій системі володіють ядерною зброєю. Що стало-ся б у 1914 р. або 1939 р., якщо б існували тоді центри сили,

які б володіли ядерною зброєю? Не варто навіть намагатися відповісти на це питання.

Третя відмінність. У нову фазу світ вступає в умовах, коли відсутні спільні «правила гри», а багатосторонні інститути (Рада Безпеки ООН, Світовий банк, МВФ, СОТ та ін) багато в чому втратили ефективність. І на цьому тлі відбувається розвал системи контролю над озброєннями – основи міжнародної стабільності в останні десятиліття.

Звідси висновок: багатополярність ХХІ ст. не в змозі сама по собі вирішувати проблеми, які виникають в ході свого природного становлення. Історично підтримання рівноваги багатополярної системи виявлялося недовговічним. Тому, коли баланс сил порушувався, регулярно відбувалися війни. У нинішніх умовах військовий конфлікт між найбільшими центрами сили мав би катастрофічні наслідки.

У світі на межі століття знову почалася гонка озброєнь. На відміну від періоду «холодної війни» вона має багатосторонній характер і поширюється на такі сфери, як протиракетна оборона, космос, панування в інформаційній сфері. Все це істотно ускладнює підтримання рівноваги в новому багатополярному світі. Необхідно якнайшвидше створення нового міжнародного порядку, що відповідає вимогам ХХІ ст. Завдання полягає в тому, щоб швидко й усвідомлено вибудовувати нові механізми, здатні регулювати вкрай суперечливі ситуації, які спонтанно складаються в міжнародних відносинах, геополітиці і геоекономіці, екології та інших сферах.

Світовий баланс сил. Розглянемо питому вагу провідних країн у світових економічних, фінансових та військових показниках на початку ХХІ ст. Ще зовсім недавно тон у світовій економіці задавала «Велика сімка». Сьогодні до неї впевнено приєдналися ще й країни БРИКС. А оськільки Росія входить в обидві групи, то всього входить 11 держав, які, власне, і визначають глобальну економічну ситуацію.

Розглянемо позиції, які ці країни займали до початку нинішнього року у світовій економіці.

Валовий внутрішній продукт США продовжує поступо-

во відступати, а Китай швидко зростає. Росія свої позиції зміцнює і, згідно з даними Світового банку, на одну соту відсотка вже випереджає Францію. Доцільно звернути увагу на дві обставини. Питома вага держав у світовому ВВП, розрахованому за обмінним курсом, істотно відрізняється від ВВП, розрахованого за паритетом купівельної спроможності (ПКС). Так, частка КНР у розрахунку за ПКС приблизно в два рази більше, ніж за розрахунковим курсом. У свою чергу, частка США та інших провідних розвинених держав – приблизно на третину менше. В результаті світова ієрархія виглядає залежно від способу розрахунку. Китай у розрахунку за ПКС впевнено посідає друге місце, обходячи за величиною ВВП Японію. Індія в розрахунку за ПКС вийшла на четверте місце, а за обмінним курсом не входить в першу десятку найбільших економік світу.

Що стосується Росії, то за обмінним курсом вона займає лише десяте місце у світі, а в розрахунку за ПКС – сьоме, незначно відстаючи від Великобританії. Низькою залишається частка Росії в світовому промисловому виробництві (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Частка провідних країн у світовій економіці в 2014 р. [31]

Країни	Населення, млн. чол. ¹	ВВП за ПКС, млрд.\$ ¹	ВВП за обмінним курсом, млрд.\$ ²	Валове виробництво, млрд. \$ ²
США	322,58	17 418,9	17 420,0	17527,0
Китай	1 393,78	17 617,3	18 030,0	10 067,0
Японія	127,00	4 750,7	4 770,0	4 587,0
Індія	1 267,40	7 375,8	7 345,0	7 393,0
Німеччина	82,65	3 721,5	3 820,0	3 852,0
Великобританія	63,48	2 548,8	2 848,0	2 950,0
Франція	64,64	2 580,7	2 902,0	2 849,0
Росія	142,46	3 564,5	2 057,0	1 865,0
Італія	61,07	2 127,7	2 129,0	2 157,0
Бразилія	202,03	3 263,8	3 124,0	2 200,0
Канада	35,52	1 591,5	1 794,0	1 787,0
СВІТ	7 243,78	107 921,3	89 041,0	77 451,0

Міжнародна торгівля. В останні роки Китай (з урахуванням Гонконгу) вийшов на перше місце в світовому експорті товарів, обігнавши Німеччину, що лідурувала багато років та США (табл. 5.2). Виходить, що сьогодні Китай обійшов з експорту високих технологій США.Хоча відомо, що китайський експорт високих технологій – це те, що збирається з імпортних деталей у Китаї. США відкотилися на друге місце в світі, що відображає орієнтацію американського виробника, насамперед, на величезний внутрішній ринок.

У міжнародній торгівлі роль Сполучених Штатів визначається головним чином за рахунок гіганського імпорту товарів, що робить Америку головним локомотивом світової економіки. В експорті послуг лідируючі позиції все ще залишаються у США. У цілому ж перевищення імпорту над експортом США створює один з головних дисбалансів сучасної економіки, оскільки в результаті Сполучені Штати споживають товарів і послуг майже на 1,5% світового

Таблиця 5.2
**Частка провідних країн у світовій в світовій торгівлі
у 2014 [29]**

Країна	Експорт товарів, млн.\$	Імпорт товарів, млн.\$	Експорт послуг, млн.\$	Імпорт послуг, млн.\$
Китай	2 342,34	1 958,02	280,47	452,83
США	1 619,74	2 410,85	710,56	477,42
Німеччина	1 498,15	1214, 95	277,73	330,75
Японія	690,21	812,18	163,07	192,14
Франція	566,65	659,87	275,94	252,28
Італія	529,52	474,08	115,06	115,80
Великобританія	511,14	694,34	365,45	217,21
Канада	473,55	463,03	86,55	107,72
РФ	497,83	286,65	65,74	121,02
Бразилія	225,09	229,06	39,96	88,07
Індія	317,54	459,37	156,25	127,66
СВІТ	18 866,32	18 914,69	5 122,28	5 008,07

ВВП більше, ніж виробляють. Ця ситуація означає, що фактично інший світ «безкоштовно» працює на Америку, яка використовує таким чином емісію долара для оплати цього дефіциту.

Енергетика. Для багатьох може здатися незвичайним, що Китай – найбільша енергетична держава. Не слід, однак, забувати, що китайська економіка працює на вугіллі, а видобувається його величезна кількість. На частку КНР припадає понад 40% світового видобутку вугілля (на частку США – близько 20%, Індія і Росія – приблизно по 5%).

Позиції США (8% з видобутку нафти) і Китаю (менше 5% з видобутку нафти) виглядають слабо, якщо врахувати, що на їх частку доводиться відповідно майже 24% і більше 9% світового споживання нафти. Росія – у лідерах з виробництва газу (більше 20%) та видобутку нафти (12%). У цілому на частку США припадає понад 21, а Китаю – 16% світового енергоспоживання; частка Росії – приблизно 6, Індії – менше 4%. Ця обставина в доступному для огляду майбутньому буде мати серйозні політичні наслідки, особливо для США і в ще більшому ступені для швидко зростаючих економік КНР та Індії.

НДДКР і високі технології. Лідерами у цій сфері є США та Західна Європа, на частку яких припадає понад половини світових витрат на НДДКР. На жаль, тут немає приводів для оптимізму. Витрати на НДДКР Китаю – вже досягли половини американських. І ключовий момент – по експорту високих технологій Китай обійшов США.

Військова міць. На Сполучені Штати як і раніше доводиться приблизно половина світових військових витрат. Це дозволяє США зберігати військову перевагу над будь-яким іншим державою. За чисельністю збройних сил попереду всіх Китай і Індія. Але найбільш, мабуть, важливий показник – виробництво світового військово-промислового комплексу. Тут на частку США припадає дві третини, а з військових НДДКР – 80%. Вашингтон робить ставку на військово-силовий підхід. Це позначається і на експорті оборонної продукції, однак позиція Росії в цій області виглядає значною.

Фінанси. Якщо поступове зменшення частки США в світовому ВВП стало звичайним трендом, то останні роки виявили нову тенденцію: з капіталізації світового ринку, інвестицій, міжнародних цінних паперів – Сполучені Штати почали втрачати домінуючу роль. За прямими іноземними інвестиціями частка США відносно невелика. У цій сфері кидається в очі помітна роль Великої Британії (у три рази вище, ніж за показниками ВВП). Лондон залишається одним з головних світових фінансових центрів. У той же час все більш переконливо виглядає питома вага Китаю.Хоча в останні роки стали зростати показники Росії, в цілому вони свідчать про слабкість російського фінансового ринку. Безсумнівно, Китай серйозно поступається за капіталізацією Сполученим Штатам, але по ряду інших фінансових показників, включаючи інвестиції та випуск міжнародних цінних паперів, роль Китаю останнім часом надзвичайно зросла. Проте можна констатувати, що світова фінансова система стала багатополярною – з трьома головними центрами в Північній Америці, Європі та Східній Азії. У Китаї на кінець 2008 р. знаходиться приблизно 30% світових золотовалютних резервів, а якщо до Китаю приплюсувати Тайвань, Гонконг, Сінгапур, то третина золотовалютних резервів знаходиться у «китайському світі».

Зростаюча економічна міць країн, що нещодавно зайняли місце в ряду провідних, не відповідає їх положенню в міжнародних інститутах – частка в бюджеті ООН, кількість голосів у Міжнародному валютному фонді. США і країни ЄС, як і раніше повністю панують в МВФ і Світовому банку. Одна з причин неефективності цих інститутів – їх невідповідність новій конфігурації світових фінансів і світової економіки.

Розглядати нову багатополярність, поліцентричну систему міжнародних відносин у ХХІ ст. необхідно не тільки з урахуванням позицій провідних держав, але і з урахуванням регіональних економічних блоків. В кінці минулого століття такі блоки стали складатися в Європі (Європейський союз), Північній Америці (НАФТА) та Східній Азії

(АСЕАН +3). На рубежі століть між ними установилася зразкова рівновага. Питома вага кожного з трьох блоків становила приблизно 25-30% світового ВВП за ПКС. Однак через два десятиліття на частку Азії знову буде припадати половина світового ВВП.

В основних потоках світової торгівлі провідну роль відіграє Європейський союз – 3651 млрд. дол. (31,4%), далі йдуть Східна Азія (АСЕАН +3) – 1638 млрд. (14,1%) і Північна Америка (НАФТА) – 905 млрд. дол. (7,8%).

Відбувається ще й поступова втрата доларом ролі єдиної світової валюти. Наприклад, візьмемо такий показник, як банкноти, що перебувають в обігу. Ще в 2003 р. в обігу перебувало в 2 рази більше доларів, ніж євро. У 2006 р. євро обійшли долари.

Отже можна вже стверджувати що, у глобальній ієархії почалися фундаментальні зрушенння. Хоча США як і раніше залишаються державою «номер один», на друге місце впевнено вийшов Китай. що, означає великі зміни у розбудові НМП [10, с. 356].

5.4. Роль держави у створенні нового міжнародного економічного порядку

В умовах глобалізації та панування неоліберальної доктрини, яка передбачає відсторонення держави від втручання в економіку та нарощування капіталу шляхом фінансових угод, тобто нарощування фіктивного капіталу, де наростання нерівномірності економічного розвитку країн неминуче, якраз роль національної держави повинна зростати. Великомасштабні перетворення, що відбуваються, пов'язані із впровадженням ІТТ практично в усі сфери життя, повинні контролюватися й направлятися в інтересах усього суспільства. Держава це може зробити в союзі з усіма зацікавленими сторонами, насамперед приватним сектором. Україна в данному процесі значно відстала, але є можливість на прикладі інших країн зрозуміти роль державного впливу на цілеспрямоване формування основ ін-

формаціоналістичного суспільства. Як правило, причина невдач у реалізації проектів впровадження ІТТ як на рівні підприємств, так і держави, криється у невмінні сполучати технологічні інновації з організаційними. Якою ж повинна бути роль держави у формуванні інформаціоналістичного суспільства?

Бурхливий розвиток ІТТ, конвергенція комп'ютерних систем, комунікацій різних видів, індустрії розваг, виробництва побутової електроніки приводять до необхідності переглянути уявлення про інформаційну індустрію, її роль й місце в суспільстві. Багато країн зараз приймають нові закони, перебудовують діяльність державних органів відповідальних за формування й проведення інформаційної телекомуникаційної політики.

Під державною інформаційною політикою мається на увазі регулююча діяльність державних органів, спрямована на розвиток інформаційної сфери суспільства, що охоплює не тільки телекомуникації, інформаційні системи або засоби масової інформації, а всю сукупність виробництва і відносин, пов'язаних зі створенням, зберіганням, обробкою, демонстрацією, передачею інформації у всіх її видах – діловій, розважальній, науково-освітній, новинній і т.п. Таке розширювальне трактування інформаційної політики представляється сьогодні обґрунтованим, тому що цифрове кодування інформації і новітні телекомуникаційні комп'ютерні технології інтенсивно розмивають бар'єри між різними секторами інформаційної індустрії.

Комплексний розгляд процесів, що відбуваються в інформаційній сфері суспільства, сучасних методів її державного регулювання досить актуальний для України, тому що в цій області держава не повністю визначилася.

Наявні спроби написання концепцій інформаційного простору лише частково вирішують проблему, тому що сам простір формується вже не стільки державою, скільки ринком і новими комерційними структурами. Історія українського комп'ютерного ринку є цьому підтвердженням.

Аналіз закордонної практики регулювання інформацій-

ної сфери суспільства дозволяє виділити ряд напрямків, до числа яких відносяться:

- заохочення конкуренції, боротьба з монополізмом (контроль за концентрацією власності в засобах масової інформації (ЗМІ), видача дозволів на злиття компаній, рішення по дезінтеграції великих компаній-монополістів);

- забезпечення права й технічних можливостей на доступ до інформації й інформаційних ресурсів для всього населення;

- дотримання свободи слова;

- захист інтересів національних меншин та покоління, що підростає, в інформаційній сфері;

- захист національної культурної спадщини, мови, пристояння культурній експансії інших країн;

- забезпечення інформаційної безпеки;

- охорона інтелектуальної власності, боротьба з піратством;

- боротьба з комп'ютерними й високотехнологічними злочинами;

- контроль за використанням інформаційних і телекомунікаційних технологій у державних установах;

- цензура в глобальних комп'ютерних мережах.

До числа найбільш значимих тенденцій інституціоналізації у закордонній інформаційній індустрії останніх років можна віднести перегляд установленіх раніше правил її регулювання: дерегуляцію ринку телекомуникацій, що дозволяє кабельним, телефонним, стільниковим, супутниковим і іншим компаніям конкурувати на ринку один з одним; послаблення контролю за концентрацією власності в різних засобах масової інформації. У результаті відбувається як вертикальна, так і горизонтальна інтеграція ринків інформації й засобів її передачі.

У даний момент за кордоном іде хвиля злиття найбільших інформаційних компаній світу у великі об'єднання, які будуть контролювати ринок створення й поширення масової інформації в найближчий час. Ці перетворення є відповідю провідних інформаційних компаній на можли-

вості, що створенні новими технологіями й змінами в системі регулювання інформаційної індустрії. Оскільки цей процес надзвичайно динамічний, України має зовсім мало часу для того, щоб зайняти гідне місце в системі міжнародних інформаційних відносин.

Збереження конкуренції, боротьба з монополізмом окремих виробників або фірм, що надають послуги є на ріжним каменем держрегулювання. В області телекомуникацій об'єднання різних компаній на національному й міждержавному рівнях відбуваються обов'язково з дозволу відповідних органів, у США це Федеральна комісія по зв'язку й Міністерство юстиції, які визначають чи не призведе об'єднання двох або більше компаній до виникнення монополії, що усуне конкуренцію і як наслідок – із часом знищити якість і розмаїтість послуг, надаваних діловому світу й населенню, призведе до зростання цін. Всі великі американські компанії, такі як AT&T, Майкрософт, ІБМ, телевізійні компанії, які зараз шукають партнерів на своїх і чужих ринках, перебувають під пильною увагою цих органів.

Європейське спітовариство з 1994 року поставило завдання побудови «інформаційного суспільства» в число найбільш пріоритетних. Досягнуто значного успіху в реалізації Плану дій [16], що визначив стратегію руху Європи до «інформаційного суспільства»:

- успішно здійснена лібералізація телекомуникаційного сектора;
- вжито заходів для забезпечення соціальної орієнтації інформаційного суспільства, підтримки регіональних ініціатив для досягнення погодженого розвитку;
- сформульований і реалізується план дій у галузі освіти;
- зроблена підтримка європейської індустрії виробництва інформаційного змісту, що, як очікується, створить додатково мільйони робочих місць протягом наступних 10 років;
- успішно втілені програми наукових розробок;
- Європейська Комісія стала важливим інструментом вироблення загальних правил, які необхідні для переходу до глобального інформаційного суспільства.

З врахуванням вже досягнутого, перед європейськими країнами ставляться нові завдання:

1. Поліпшити умови для бізнесу за допомогою ефективної й погодженої лібералізації телекомунікацій, створити необхідні умови для розвитку електронної торгівлі.

2. Здійснити перехід до навчання протягом всього життя. У цьому напрямку працює ініціатива «Навчання в інформаційному суспільстві».

3. Помістити людину у центр перетворень що відбуваються. Значні наслідки інформаційного суспільства для конкретної людини спонукали дискусію. За результатами обговорення вийшла Зелена книга «Життя й робота в інформаційному суспільстві: спочатку люди» [19]. Мова в ній іде про створення нових робочих місць, охорону прав і свобод громадян, насамперед недоторканності особистого життя.

4. Встановити правила створення інформаційного суспільства. Сьогодні в цьому напрямку очевидна важливість глобального співробітництва. Ці правила зачіпають права на інтелектуальну власність, захист даних і таємницю особистого життя, поширення шкідливого й незаконного змісту, проблеми оподаткування, інформаційну безпеку, використання частот, стандартів. Для встановлення загальних правил у цих областях необхідні багатосторонні угоди в рамках Всесвітньої торгової Організації [17]

Європейська комісія ще в лютому 1995 р. заснувала Форум для обговорення загальних проблем становлення інформаційного суспільства. Його члени представляли користувачів нових технологій, різні соціальні групи, постачальників змісту й послуг, мережевих операторів, державні й міжнародні інститути.

Мета роботи Форуму – відслідковувати процес становлення інформаційного суспільства в шести областях:

- вплив на економіку й зайнятість;
- основні соціальні й демократичні цінності у «віртуальному співтоваристві»;
- вплив на суспільні та державні служби;

- утворення, перекваліфікація й навчання в інформаційному суспільстві;
- культурний вимір і майбутнє ЗМІ;
- стійкий розвиток, технологія й інфраструктура.

Тут постійно підкresлювалося, що якщо Європа не зможе швидко й ефективно адаптуватися, її чекає не тільки втрата конкурентоздатності відносно США й азійських економік, але й зростання соціального відчуження усередині європейських країн. У комплексному вигляді проблеми розвитку інформаційного суспільства представлені в Першій щорічній доповіді Форуму «Мережі для людей і співтовариств» [22].

Метою іншої ініціативи є прискорення входу шкіл в інформаційне суспільство за допомогою надання їм нових засобів спілкування, заохочення широкого поширення мультимедії в педагогічній практиці, формування критичної маси користувачів, послуг з виробництва мультимедійних продуктів і послуг, підсилення європейської освіти засобами, що властиві інформаційному суспільству, розширення культурної й лінгвістичної розмаїтості [20].

Для досягнення цих цілей пропонувалося заохочення взаємоз'язків регіональних і національних мереж шкіл на рівні Співтовариства, стимулювання розвитку і поширення освітнього європейського матеріалу, забезпечення навчання й перепідготовки для вчителів, інформування про освітні можливості, які дають аудіовізуальне устаткування й мультимедійні продукти.

Важливим є також не допустити ситуації, коли діти тільки привілейованих верств суспільства можуть розраховувати на мультимедійну освіту.

Більшість європейських країн прийняли відповідні ініціативи. Наприклад, з 1995 р. введені в дію наступні проекти: у Великобританії «Супермагістралі в освіті – шлях уперед», у США – «Виклик технологічній грамотності», у Німеччині – «Школи в мережі».

В 1993 р. уряд США опублікував доповідь з планами розвитку національної інформаційної інфраструктури (НІІ)

(Agenda for Action). Для вивчення проблем, пов'язаних з побудовою НІ, була створена Робоча група по Інформаційній Інфраструктурі (Information Infrastructure Task Force).

Було запропоновано 9 провідних принципів:

- заохочення приватних інвестицій;
- концепція універсального доступу;
- допомога в технологічних інноваціях;
- забезпечення інтерактивного доступу;
- захист особистого життя, безпеки й надійності мереж;
- поліпшене керування спектром радіочастот;
- захист прав інтелектуальної власності;
- координація державних зусиль;
- забезпечення доступу до державної інформації [18].

Уряд США визначив розвиток НІ та глобальної інформаційної інфраструктури (ГІ) пріоритетами своєї політики.

Як головне джерело капіталу й експертів, приватний сектор повинен, у відповідь на запити ринку визначити, які технології розвивати, установити стандарти, розвивати нові послуги й продукти. Держава, зі своєї сторони, може полегшити ці процеси шляхом прийняття відповідних законів й адміністративного регулювання. Держава також може забезпечити лідерство в цих областях за допомогою підтримки випробувань нових технологій, сприяючи перенесенню технологій у приватний сектор, шляхом створення й розвитку додатків, які підтримують операції держави й поширяють державну інформацію. Державі рекомендувалося діяти у наступних напрямках [26]:

1. Заохочення приватних інвестицій:

- усування бар'єрів на шляху приватних інвестицій, дотримання політики, що сприяє інвестиційним ініціативам у телекомуникаційному й інформаційному ринках;
- застосування законів й правил регулювання, що повинні бути доступними, розумними й не дискримінаційними;

- взаємодія з міжнародними фінансовими інститутами, зокрема Всесвітнім банком і регіональними банками розвитку для залучення приватного й державного капіталу.

2. Визнання того факту, що конкуренція приводить до позитивних результатів: мережі постійно впроваджують нові технології, користувачі мають більший вибір послугу й більш низькі ціни, постачальники послуг більш уважно ставляться до потреб клієнтів, низькі ціни стимулюють використання телекомунікацій.

Правда, в області звичайної телефонії як конкуренція, так і іноземні інвестиції традиційно обмежуються. Однак конкуренція все-таки зростає на багатьох ринках, особливо в таких країнах, як Австралія, Канада, Чилі, Японія, Великобританія й США. Все частіше країни, що володіють монополією на ринку комунікацій, задаються питанням, чи можуть вони конкурувати на міжнародному ринку. При цьому такі держави рекомендують наступне:

- збільшення конкуренції на місцевому, національному й міжнародному рівнях;
- оцінка заходів з лібералізації ринку й конкуренції в інших країнах;
- постійна робота з усунення бар'єрів на шляху розвитку конкуренції;
- заохочення новаків на ринку шляхом боротьби з антиконкурентним поводженням з боку фірм, які домінують на ринках.

3. Досягнення цілей глобального інформаційного ринку, що жадає від уряду дій по забезпеченням всім постачальникам інформаційних послуг доступу до устаткування, мереж і мережевих послуг на недискримінаційній основі й за низьку ціну. За допомогою забезпечення доступу до мереж держава забезпечує конкуренцію й у результаті істотно збільшується число інформаційних послуг, доступних споживачам.

У співробітництві із приватним сектором держава може поліпшити можливості доступу до мереж і забезпечити широкий вибір різних послуг. При цьому процес встановлення єдиних стандартів повинен бути відкритим і відбуватися за участю більших груп зацікавлених виробників.

4. Оптимізація адміністративного й законодавчого регулювання, що повинне:

- визначити мету й завдання, які здатні регулюватися законом, включаючи забезпечення конкуренції;
- бути досить гнучким, щоб дозволити впровадити нові послуги й технології без внесення додаткових виправлень у законодавство;
- делегувати широкі повноваження органу регулювання, незалежному від національного оператора;
- встановити відкритий процес участі зацікавлених сторін у написанні правил регулювання;
- направляти створення вільного ринкового доступу, заснованого на недискримінаційних принципах.

Незалежно від моделі регулювання в правилах повинні бути чітко прописані права старих і нових операторів. Новаки повинні бути захищені від того, щоб домінуючі на ринку оператори заважали розвитку вільної конкуренції.

В 1994 р. міністерство промисловості Канади випустило доповідь «Побудова більш інноваційної економіки» («Building a more innovative Economy»), у якому обговорювалися способи та ті інформаційні технології, які держава використовує, щоб досягти економічних і соціальних цілей. У розвитку закладених у доповіді ідей були реалізовані дві програми. Був розроблений план дій, у який були залучені більше 30 державних органів [13]. Пропонувалось здійснити перехід до інформаційного суспільства й економіки знань за допомогою Канадської інформаційної магістралі. Для досягнення цієї мети були скоординовані дії держави, приватного сектора й суспільних установ. Встановлено 4 мети:

- побудувати Канадську інформаційну магістраль за допомогою створення умов для конкуренції й такого регулювання, що відповідало б суспільним інтересам, сприяло б інноваціям, інвестиціям, розвитку нових послуг;
- поглибити канадський зміст, розгорнути національний діалог, створити нові робочі місця, дати новий імпульс економічному розвитку;

- реалізувати економічні й соціальні переваги для всіх канадців, що дозволить їм особисто брати участь у формуванні інформаційного суспільства;

- зробити державу більш доступною і відповідальною.

На сьогодні у Канаді створена одна з найсучасніших телекомунікаційних і відкритих систем. Вона стала результатом скоординованих дій, спрямованих на подолання відстаней і географічних умов, які роз'єднують канадців.

Робота з боку держави почалася ще у 1994 р., коли була заснована Консультативна Рада по Інформаційній магістралі для підготовки пропозицій уряду. Діяльність ради була спрямована на: 1) створення робочих місць за допомогою інновацій й інвестицій; 2) посилення суверенітету Канади й культурної ідентичності; 3) забезпечення універсального доступу за прийнятними цінами. Робота ради будується, виходячи з 5 принципів: взаємодія й взаємозв'язок мереж, співробітництво в області розвитку державного й приватного секторів, захист особистого життя, безпека мережі, навчання протягом життя. Були визначені основні напрямки діяльності ради:

- взаємозалежні й взаємодіючі мережі;

- співробітництво суспільного й приватного секторів, держави й приватного бізнесу;

- захист таємниці особистого життя й безпека мереж;

- конкуренція у виробництві устаткування, продуктів і послуг;

- навчання протягом всього життя.

У вересні 1995 р. Рада опублікувала остаточну доповідь «З'єднання, Співтовариство, Зміст: Виклик інформаційної магістралі», у якому містилося більше 300 конкретних пропозицій для дій уряду [14].

Завдання уряду авторами доповіді бачилося у створенні конкурентного оточення, у якому канадські фірми створювали б національне багатство. Федеральний уряд повинен забезпечити таку політику, щоб Інформаційна магістраль створювала робочі місця, сприяла економічному зростанню в кожному секторі економіки. Там, де ринкові чинники

не в змозі надати рівний доступ або створити для нього передумови, там повинен виступити уряд. Була запропонована національна стратегія для надання доступу до основних послуг шляхом законодавчої регламентації доступу до інформації всіх канадців.

У новій інформаційній економіці успіх буде визначатися ринком, а не державою. Отже, основна роль держави повинна зводитися до встановлення правил, а також діяти у вигляді моделі. Самі державні органи також повинні пройти етап реінжинірингу.

Особливої уваги канадський уряд приділяє своїй культурі й інформатизації культурної спадщини. Мається на увазі підтримка власного виробництва масової інформації. Прагнення зберегти свою культурну самобутність, підтримка власних ЗМІ, дозволило Канаді за кілька років перетворитися у великого експортера кіно – й відеопродукції, відстояти свої позиції на американському ринку.

Стратегія доступу до послуг і змісту будувалась на основі 4-х принципів:універсальний, спрощений і рівний доступ, орієнтація на споживача й розмаїтість інформації, компетентність й участь громадян, відкриті й інтерактивні мережі. Рада рекомендувала щоб уряд, проводячи лібералізацію правил регулювання телекомунікацій, прагнув усунути застарілі й не потрібні бар'єри на шляху конкуренції й впровадити захист проти антиконкурентної практики. Крім того, держава сама стала лідером у впровадженні й використанні електронної інформації й комунікаційних систем, що дозволило всім канадцям мати можливість зв'язуватися й взаємодіяти з урядовими департаментами й відомствами при допомозі електронних засобів.

Роль держави полягає у знаходженні балансу між конкуренцією й регулюванням, свободою користуватися шифруванням для захисту особистого життя й персональних комунікацій, захисті суспільних інтересів від терористів, захисті свободи слова і волевиявлення та захисті моральності й інтересів неповнолітніх. Цей баланс повинна встановлювати й переглядати сама держава, тому що ринкові

чинники цього зробити не можуть. Сюди ж відноситься освіта, телемедицина, ідея універсального доступу до мережевих послуг й інформації, доступ до урядової інформації. Становлять інтерес рекомендації державі:

1. Уряд повинен визнати гостру необхідність зайнятися нормами регулювання й усунути бар'єри на шляху конкуренції.

2. Магістральні мережі й нова інфраструктура повинні створюватися приватним сектором, а ризики і винагороди повинні лягти на власників акцій.

3. Магістраль повинна «просуватися» по країні відповідно до вимог ринку.

4. Розвиток інформаційної магістралі повинен бути «технологічно нейтральним». Мається на увазі, що держава не повинна підтримувати ні одну з технологій.

5. Роль держави потрібно розглядати в контексті ролі приватного сектора, що вкладає інвестиції й несе фінансовий ризик. Її політика повинна бути спрямована на створення робочих місць і національного багатства, стимулювання конкуренції, досліджень і розробок. Її метою є участь у розробці стандартів, забезпечені взаємодії, стимуляції конкуренції, прискоренні створення нових технологій і захисті споживачів.

Моделі інформатизації країн Азії будуються на запереченні західних норм та ствердженні власних ціннісних орієнтацій. Філософські принципи співіснування і співпроцвітання, розділеної всіма радості зростання, поряд зі здатністю уряду сприяти інституціоналізації цих принципів на рівні окремої організації, це є, на думку азійської еліти, основою успіху. Основними пріоритетами стають, власне, створення нових знань, нових технологій, нових продуктів, також нові підходи у застосуванні відомих інновацій і технологій. В центр уваги поставлені нові ідеї, точки зору і оригінальність, різноманітність та відмінність від інших. Ці якості ставляться вище типовості і конформізму. Триває пошук інституціонального способу заохочення такого роду діяльності. Особлива увага звертається на людей піонерної

та підприємницької схильності. Роль держави зводиться до підтримки інтелектуальної діяльності та створення сприятливих умов для творчості у сфері інформаційного розвитку.

Розвиток інформаційної індустрії й нових інформаційних відносин в Україні багато в чому стимульований світовими процесами в цій області – dereguliacією ринку телекомунікацій, приватизацією державних операторів зв'язку, створенням нових інформаційних конгломератів, що включають як кошти доставки інформації (кабельні й телефонні мережі, супутники, комп'ютерні системи й т.п.), так і виробників змісту – телевізійні й кіностудії, видавничі будинки, інформаційні агентства.

Просуненні у відношенні інформатизації суспільства держави, прийняли програми або ж реалізували, або ж розвивають їх і продовжують нарощувати нову якість національних суспільств. Для українського суспільства їхній досвід є неоціненим і навіть у початковій своїй стадії має неабияку актуальність: з чого починати? як мотивувати зацікавлені сторони? як здійснювати конкретні кроки?

Але в українському інформаційному законодавстві є значні прогалини – не прийняті закони про право на інформацію, про охорону персональних даних, про телебачення. Вимагають доповнень закони про охорону авторських і суміжних прав, про засоби масової інформації, про участь у міжнародному інформаційному обміні.

Однак до старих невирішених проблем додаються нові. На порядку денного стоїть регулювання процесу концентрації власності вітчизняних засобів масової інформації, злиття газет, об'єднання їх з телеканалами, інформаційними агентствами, фінансовими групами. Немає документів, що регламентують порядок формування й підтримки відомих інформаційних ресурсів, доступу до них громадян. Не встановлені правила придбання й експлуатації інформаційних і телекомунікаційних технологій у державних установах, що приводить до безконтрольної й безвідповідальної витрати значних сум, комп'ютерні й інформаційні

системи не вносять очікуваного внеску в підвищення ефективності діяльності держорганів. Необхідно розвивати свій «власний» Інтернет на основі української інформації. Досить актуальною є розробка нормативних документів, що регламентують продаж інформаційних ресурсів, створюваних державними органами. Ресурси, які не підлягають роздержавленню, типу статистичної інформації, повинні бути чітко перераховані. Нарешті, необхідно визначитися, яким є місце й роль України в міжнародних програмах, типу «Глобальної інформаційної інфраструктури».

Для розробки цих документів необхідний міждисциплінарний і міжвідомчий підхід. У принципі в країні є досить фахівців для підготовки документа, у якому жанрі «білої книги» держава визначила б свої пріоритети й основні напрямки в області інформаційної політики, сформувала б завдання для побудови української інформаційної інфраструктури на найближчу перспективу.

Важливість Указу Президента України «Про першочергові завдання по впровадженню новітніх інформаційних технологій» [3] очевидна: уперше за роки незалежності керівництво країни зацікавилося проблемами побудови інформатизованого суспільства. До цього часу розвинені держави вже більше десяти років реалізували концепцію інформаційного суспільства – на міжнародних зустрічах глави держав обговорювали, не як розвивати, а як одержати найбільший ефект від формування інформаційного суспільства. Для керівництва України ця концепція була новинкою.

В Указі Президента в основному говорилось не про інформатизоване суспільство, а про такий його аспект, як технічна інформатизація. Тобто мова йшла про закупівлю техніки й програмного забезпечення для державних органів з держбюджету. Без сумніву, держава повинне забезпечити ефективну роботу органів влади, у тому числі через Інтернет. В Указі передбачалися дії по створенню «Електронного уряду» (надання громадянам й організаціям державних послуг через Інтернет, наприклад, податкових звітів або

різних довідок. – «Експерт»). Однак технічна інформатизація – важливий, але далеко не єдиний аспект розвитку інформатизованого суспільства, вона завжди розглядалася як окрема галузь або сфера. Ця тема повинна зачіпати всі міністерства: розвиток інформатизованого суспільства важливий і для освіти, і для науки, і для культури, і для промисловості.

Для створення інформаціоналістичної системи в Україні повинно бути соціальне замовлення на ті зміни, які ведуть до розвитку суспільства. І таке соціальне замовлення вже сформувалося.

Справа в тому, що громадські організації й представники бізнесу, що працюють у галузі зв'язку і секторі інформаційних технологій, змогли об'єднатися й ініціювати суспільну дискусію. Вони розробили доповідь «Про негайні заходи по розвитку інформаційного суспільства в Україні», у якому перелічили конкретні дії, необхідні для розвитку економічних аспектів інформаційного суспільства. Однак не менш важливими є соціальні або культурні аспекти.

Ми слабко використовуємо наші можливості культурно-інформаційної експансії. У світі в певній мірі зберігається інтерес до України. Наші кінематограф і музика можуть задовольнити цей інтерес. Головне, нам є що запропонувати світу.

Переваги місця розташування України не в тім, що по нашій землі проходить трубопровід, чи її геополітичне положення, а в тім, що ми перебуваємо між двома цивілізаціями. Багато хто говорить про розкол, що поглибується, між Заходом і Сходом. Україна може стати ініціатором діалогу. Ми повинні стати площацкою для проведення форумів між цивілізаціями, між культурами й народами.

В Україні поки що не функціонує інноваційна система. Зв'язок наука-технологія-виробництво в нас не працює. У результаті ідеї наших учених і конструкторів не доходять до практичного застосування. Тому для нас важливо створення кластерів, у яких в одну екосистему були б об'єднані освіта, наука й бізнес. У світі існує близько 250 таких клас-

терів, найбільш відомий з них – так називана «Силіконова долина» на заході США. В Україні таких прикладів поки що немає.

Створення цих екосистем може кардинально поліпшити імідж України, у тому числі й інвестиційний. Державна політика повинна бути спрямована на допомогу компаніям, що створюють такі кластери. В Указі Президента було доручено уряду сприяти створенню бізнес-інкубаторів і технополісів, у їхньому розвитку ми поки відстаємо навіть від Росії й Китаю.

Ще в 1967 році в СРСР обговорювалася ідея об'єднати в єдину інформаційну мережу підприємства, інститути й органи влади. Якби тоді вдалося це зробити, то в Україні повсюдно були б Інтернет, і економіка, заснована на знаннях. Тоді шанс був упущеній. Сьогодні є можливості й перспективи вирішити таке завдання, але для цього треба консолідувати політичні сили, оскільки інформаціоналістичне суспільство – це й ринкова економіка, і соціальний захист людей.

У тій системі взаємин, що була в нашій країні ще зовсім недавно, громадянське суспільство й інформаціоналістичне суспільство були неможливі. Нам необхідно створювати нову систему взаємин, засновану на інформатизованому суспільстві. Але схоже, що політична влада в Україні слабо мотивована щодо інформатизації як суспільства в цілому, так і економіки. Шостого лютого 2007 року набув чинності Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [2]. Він визначає, що, між іншим, основними напрямами розвитку інформаційного суспільства в нашій країні є забезпечення участі громадськості в побудові інформаційного суспільства, забезпечення конституційних прав людини, суспільства та держави в інформаційній сфері, а також законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства. Тут, зокрема ставиться задача створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства, та здій-

снити кодифікацію інформаційного законодавства шляхом прийняття інформаційного кодексу України. Експерти оцінюють закон як такий, що містить дуже багато декларативних положень, але в ньому не передбачено конкретних кроків для впровадження стратегії інформатизації в життя [9]. Але як раз в цьому напрямку робиться досить мало.

Взявши за основу розвиток інформаційного суспільства, країни Західної Європи, Північної Америки, деякі держави Азії стали світовими лідерами. Фраза «Хто володіє інформацією – володіє світом» зараз актуальна як ніколи. Конкуренція між державами ведеться за керування свідомістю людей. Україна повинна включитися в цю боротьбу і може увійти до числа лідерів. Експерти вважають, що сьогодні створені всі передумови для реалізації української моделі розвитку інформатизованого суспільства. Але на заваді стоїть відсутність відповідної інституційної системи.

Літературні джерела

1. Декларация принципов «Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии» / Документ WSIS–03/GENEVA/DOC/4-R. 12 декабря 2003 года. Оригинал: английский
2. Закон У країни 9 січня 2007 року № 537-V Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, N 12, ст.102) або <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>
3. Указ президента України №1497 від 20 жовтня 2005 року «Про першочергові завдання по впровадженню новітніх інформаційних технологій» www.president.gov.ua
4. Довбенко М. Економічна теорія початку ХХІ століття: криза чи розвиток? // Журнал європейської економіки. 2010.
5. Кастельсь М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ. / Под научн. ред. О.И. Шкарата. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 42-43.
6. Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.

7. Линник О. О. Світова фінансова криза та глобальні дисбаланси / О. О. Линник // Економічний часопис – XXI. – 2011. – № 3-4. – С. 20-24.
8. Міжнародна економіка: підручник/ Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Столлярчук Я. М. – К. : КНЕУ, 2014.
9. Розкладай І., Серова М. Інформаційне суспільство затиснули в рамки закону // Телекритика, – 20.02.2007 http://www.telekritika.kiev.ua/articles/140/018659/medialaw_informsusp/
10. Рогов С. США и эволюция международной финансовой системы. – М. : НП «Вопросы экономики», 2002. – 424 с.
11. Рокоча В. В. Економічні інтереси та цінності як системоутворюючий елемент національної економічної безпеки / В. В. Рокоча. // Вчені записки університету «КРОК», 2014. – № 36.
12. Brzezinski Zh. Between Two Ages. N.Y., 1970. P. 9.
13. Building the Information Society: Moving Canada into the 21st Century. Ministry of Supply and Services, Canada, 1996.
14. Connection, Community, Content: The Challenge of the Information Highway. Final Report of the Information Highway Advisory Council
15. Drucker P.F. The Educational Revolution // Etzioni–Halevy E. Etzioni L. (Eds) Social Change: Sources, Patterns, and Consequence: Sources, Patterns, and Consequences. N.Y., 1973. P. 236.
16. Europe and the global information society. Recommendations to the European Council, May 1994
17. Europe at the Forefront of the Global Information Society: Rolling Action Plan». Communication from the European Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee, and the Committee of the Regions, 1996.
18. Information Superhighway: An Overview of Technology Challenges, Report to the USA Congress, 1995.
19. Green Paper. Living and Working in the Information Society: People First. European Commission, Belgium, 1996.
20. Learning in the Information Society. Action Plan for European education initiative (1996-1998).
21. Masuda Y. The Industrial Society as Post-Industrial Society. Wash., 1981.
22. Networks for People and their Communities. Making the Most of the Information Society in the European Union. First Annual Report to the European Commission from the Information Society Forum. June 1996.

23. Porat M., Rubin M. The Information Society: Development and Measurement. Wast, 1978.
24. Stonier T. The Wealth of Information. L., 1983.
25. Sakaiya T. The Knowledge–Value Revolution, or A History of the Future. Tokyo – N. Y., 1991.
26. The Global Information Infrastructure: Agenda for Cooperation. R. Brown, L. Irving, A. Prabhakar, S. Katzen. 1995
27. Toffler A. Powershift. – New York, 1990. Цит. по: Васильчук Ю. Постиндустриальная экономика и развитие человека // МЭиМО –1997. № 9. С. 93.
28. <http://buklib.net/> – Буковинська бібліотека
29. <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade> – офіційний сайт statistics/ Trade Map – International Trade statistics.
30. <http://comtrade.un.org/> – офіційна статистична база ООН.
31. <http://statisticstimes.com/economy/economy-statistics.php> – Офіційний сайт Statistics Time.
32. <http://www.ukrstat.gov.ua/> – офіційний сайт Державного комітету статистики України.
33. <http://www.wto.org> – Офіційний сайт Світової організації торгівлі.

Розділ 6

Україна у глобальному економічному середовищі

6.1. Макроекономічні ефекти глобального економічного розвитку України

Глобальна економічна система характеризується, як правило, поглибленим зв'язків та взаємозалежності між національними господарствами, зміщенням акцентів економічного розвитку та розбудовою організаційно-інституційної структури управління нею. Кожна країна тепер, будучи невід'ємною складовою глобальної світової економіки, в процесі планування та реалізації свого економічного розвитку, перш за все орієнтується на тенденції і потреби останньої. Україна не є винятком і так само потребує адаптації результатів функціонування свого національного господарства до сучасних процесів активної світової глобалізації. Розвиток економіки України сьогодні передбачає фіксацію чіткої і прагматичної власної проектної позиції – стати розвинутим інфраструктурним регіоном геоекономічного світу [17].

Потреба в переорієнтації економічної політики окремих держав, інтеграційних об'єднань зумовлена в першу чергу макроекономічними змінами в них, структурною перебудовою господарських комплексів. Сучасний польський дослідник Т. Ковалік зазначає, що «процес глобалізації світової економіки вважається найбільшою загрозою для збереження багатоманітності суспільно-економічних систем. Існує думка, що цей процес посилюється і недале-

ко той час, коли зникнуть системні особливості взаємін на більш чи менш однорідну приватно-капіталістичну ринкову економіку у світі. Уніфікації повинні підлягати не тільки виробництво і споживання, але й спосіб життя, звичаї. Обмеженню, а у подальшій перспективі зникненню повинні підлягати суверенні держави» [18, с. 343]. Економічне зростання, яке також спричиняється глобалізацією, своїм наслідком має урбанізацію, руйнування традиційних сільськогосподарських суспільств.

Проблеми міжнародної економіки об'єктивно посіли центральне місце в політиці більшості держав. Держави усе більше втрачають можливість ефективно використовувати традиційні важелі макроекономічного регулювання, адже глобалізація, об'єктивно веде до розмивання та знецінення державних регулюючих функцій країни, що вже не може, як колись, захищати національну економіку від небажаних зовнішньоекономічних впливів. В умовах усе більш наростаючої взаємозалежності національних господарств уряди змушені користуватися цими важелями з оглядкою на інші держави, інтереси яких можуть бути при цьому зачеплені. Крім того, доводиться зважати і на поводження впливових недержавних суб'єктів міжнародних економічних відносин – транснаціональних компаній, транснаціональних банків, міжнародних інвестиційних фондів, які своїми відповідними діями можуть звести на нівець очікуваний ефект від заходів, що вживаються, або навіть використати їх на шкоду даній країні. Відтак, країни сьогодні практично не в змозі регулювати ті економічні, соціальні та культурні процеси, які виплеснулися за національні межі, набули самостійності, стають некерованими. Міжнародні економічні процеси переростають із міждержавних – таких, що більш-менш ефективно регулюються в однобічному, дво- або багатосторонньому порядку національними державами, у позадержавні – тобто глобальні, які майже або зовсім не піддаються державному регулюванню.

Таким чином, у контексті визначення місця окремої

країни у системі світового господарства та напрацювання системи заходів, спрямованих на раціональне використання наявних ресурсів, створення максимального обсягу матеріальних благ і послуг у поточному та перспективному періодах, важливого значення набуває вивчення чинників і результатів розвитку народного господарства, дослідження економічного зростання і макроекономічної нестабільноти в умовах циклічних коливань світової економіки. Тобто мова йде про встановлення макроекономічних ефектів функціонування світогосподарської системи для окремої країни.

Такі ефекти впливу глобальної економіки на економіку окремої країни виражаються у темпах і структурі економічного зростання, динаміці інтегральних макроекономічних показників – темпах зростання ВВП, національного доходу, валового нагромадження, заробітної плати, продуктивності праці; показниках конкурентоспроможності національної економіки, інвестиційно-інноваційної активності підприємств, інтелектуалізації розвитку (підвищення науково-технічного рівня, поліпшення параметрів техніки і технологій, створення наноматеріалів та нанотехнологій); параметрах зростання кінцевого попиту, а також ряді соціально-економічних показників, що характеризують рівень зайнятості, якість життя, середній рівень доходів, прожитковий мінімум, зміни характеру та умов праці, підвищення продуктивності праці та життєвого рівня населення, тощо. Відтак, ефективність процесів економічного зростання окремої країни в умовах розвитку світової економіки простежується за допомогою базисних та ланцюгових індексів, темпів зростання та приросту макроекономічних показників.

Макроекономічна ситуація у світі найперше характеризується темпами росту ВВП та обсягами світової торгівлі. У цьому контексті важливо відзначити, що зростання обсягів міжнародної торгівлі помітно випереджає зростання обсягів виробництва, незважаючи на кон'юнктурні коливання, що викликані економічною рецесією останніх п'ять років.

Тенденція випереджання зростання виробництва зростанням світової торгівлі зумовлена, в першу чергу, становленням та розвитком нових видів розподілу праці, які лежать в основі міжнародної економічної інтеграції та внутрішньофіrmового обміну.

Так, темпи росту світової торгівлі склали в 2005 р. – 5,8%, в 2006 р. – 10,7%, в 2007 р. – 7,0%, в 2008 р. – 9,9%, в 2009 р. – 7,2%, в 2010 р. – 3,3%, в 2011 р. – (-11%), що за динамікою і вартісними показниками випереджає темпи росту світового виробництва, які склали в 2005 р. – 2,7%, в 2006 р. – 4,0%, в 2007 р. – 3,5%, в 2008 р. – 3,9%, в 2009 р. – 3,8%, в 2010 р. – 3,2%, в 2011 р. – (-2,4%). Крім того, темпи росту світової торгівлі також перевищують динаміку ВВП, який склав в 2004 р. – 3,7%, в 2005 р. – 4,9%, в 2007 р. – 4,7%, в 2008 р. – 5,1%, в 2009 р. – 5,0%, в 2010 р. – 2,9%, в 2011 р. – (-1,0%) [6, с 23].

Однак, протягом 2009–2012 рр. спостерігається уповільнення темпів росту глобальної економіки. У 2012 р. обсяг світової торгівлі зменшився у вартісному вираженні на 24,6% – з 16070 млрд. дол. США до 12110 млрд. дол. США. Головними причинами такого скорочення обсягу міжнародної торгівлі є:

- одночасне суттєве зниження попиту практично в усіх країнах світу;
- зростання пропозиції товарів;
- дефіцит кредитних ресурсів для фінансування торгово-вельних операцій;
- зростання рівня протекціоністських заходів у глобальному масштабі.

На сучасному етапі диверсифікації світогосподарських зв'язків міжнародна торгівля відіграє зростаючу роль у господарському розвитку країн, регіонів, всього світового співтовариства. Обсяги світової торгівлі через механізм функціонування світових ринків товарів і послуг та з огляду на постійне підвищення ступеня відкритості національних економік, з одного боку, стимулюють розвиток країн світу, але, одночасно, збільшують і залежність їх еконо-

мічного стану від розвитку світової економіки в цілому. Ці зміни найбільше значення мають для держав, які з причин, що історично склалися, були самодостатніми. Збільшення відкритості економік пояснюється не тільки поглибленою участю країн у міжнародному розподілі праці, але й необхідністю використання зовнішньоекономічних зв'язків для розв'язання внутрішньоекономічних проблем [11, с. 63-64]. За умов послаблення митних бар'єрів це призводить до нездатності виробників країн, що розвиваються, конкурувати з виробниками економічно розвинутих країн. У позиціях на світовому ринку серед найбільших учасників міжнародної торгівлі домінують регіональні об'єднання, до складу яких входять високорозвинуті країни.

З іншого боку, суттєвим фактором ступеня участі країн в міжнародній торгівлі є рівень розвитку їх економік. Трансформація становища окремої держави на міжнародному ринку має вирішувати два основних завдання: сприяти оптимальному розподілу факторів виробництва та економічному зростанню. Це, насамперед, передбачає визначення видів товарів і послуг та обсягів їх виробництва за наявного рівня ресурсів у суспільстві та вибір комбінації наявних факторів виробництва і типу виробничої технології.

Розвиток зовнішнього сектору економіки України також є реакцією народного господарства на потреби розвитку національних факторів виробництва. Участь у міжнародному поділі праці є умовою формування сучасної народногосподарської структури, яка має забезпечити нормальній розвиток вітчизняного виробництва і більш повне задоволення потреб членів суспільства. Позиція на світовому ринку повинна формуватися як органічна складова національної економіки, що пов'язує її з народними господарствами інших країн для розв'язання комплексу проблем щодо задоволення різноманітних потреб суспільства як у сфері виробництва, так і у сфері споживання.

Аналіз рівня забезпеченості України основними факторами виробництва та ефективності їх використання у порівнянні з 6-ома економічно найрозвинутішими країнами

світу (США, Японія, Німеччина, Франція, Англія, Канада) свідчить, що наша держава має досить високий рейтинг: у забезпеченості сільгоспугіддями – 3 місце, трудовими ресурсами – 4 місце, науковим потенціалом – 3 місце, але за ефективністю використання факторів виробництва Україна як і Росія та інші країни СНД, посідають останні місця, набагато поступаючись розвинутим країнам світу. Від Франції, наприклад, відставання сягає: щодо використання сільгоспугідь – у 10-12 разів, трудових ресурсів – у 7-15 разів, основного капіталу – в 2-3 рази, наукового потенціалу – більш як у 20 разів [20].

Становлення і розвиток експортного потенціалу економіки України припадає на період, коли світові ринки не тільки сформувалися, але й поділені між основними суб'єктами світової господарської діяльності. За цих умов країні непросто знайти свою ринкову нішу й посісти гідне місце у світовому економічному співтоваристві. Визначаючи зовнішньоекономічну стратегію, Україна має виходити з двох найважливіших реалій. По-перше, з потреб і тенденцій розвитку міжнародної економіки, по-друге, – з рівня розвитку й структури національної економіки.

Окрім того, стратегія розвитку України в глобальному економічному просторі повинна враховувати наявність інтеграційних угрупувань, особливості зовнішньоекономічної політики країн – учасниць таких центрів. Це передбачає таку орієнтацію зовнішньоекономічних зв'язків України зі світовими центрами, за якої відкритість економіки не суперечить національним економічним інтересам, реалізації яких може заважати тиск з боку цих центрів. Вимога міжнародних організацій і регіональних інтеграційних угрупувань щодо лібералізації зовнішньоторговельних зв'язків має бути збалансована з потребами українських виробників експортної продукції та продукції, що конкурує з імпортом.

На сьогодні Україна поступово активізує участь на світовому товарному ринку. Географія країн-партнерів поступово розширяється, разом з тим, структура експорту (табл.

6.1) свідчить про незначну його диверсифікацію: частка металургійної, хімічної, нафтопереробної галузей і АПК становить 60%. Незважаючи на розвинуту в Україні промисловість, продукція останньої є конкурентоспроможно переважно на ринках СНД і ринках країн, що розвиваються.

Таким чином, очевидним є факт слабкої кореляції показників товарної структури світової торгівлі та вітчизняного товарного експорту. Перш за все це стосується надто високої залежності нашої країни від поставок за кордон недорогоцінних металів та виробів з них, питома вага яких у світі в цілому є досить незначною.

Саме тому, активізація зовнішньоторговельної політики України повинна спричинити зменшення індексу диверсифікації, що свідчитиме про наближення структури

Таблиця 6.1
Структура світового та українського експорту у 2014 р. [21, 23]

	Світ		Україна	
	Вартість, млрд. \$ США ¹	Питома вага, % до загального обсягу	Вартість, млрд. \$ США ²	Питома вага, % до загального обсягу
Всього	18 864,0	100,00	53,9	100
Сільськогосподарська продукція	1 512,5	8,0	16,6	30,8
Мінеральні продукти	3 562,5	18,9	6,10	11,3
Недорогоцінні метали та вироби з них	1 234,5	6,5	15,23	28,2
Продукція хімічної промисловості	1 619,3	8,6	3,05	5,6
Машини, устаткування та механізми	4 390,5	23,3	5,65	10,5
Засоби наземного, повітряного та водного транспорту	1 856,0	9,8	1,47	2,8
Текстиль та текстильні вироби	804,7	4,3	0,78	1,5
Інші товари	3 884,2	20,6	5,02	9,3

вітчизняного експорту до світової. Але, частка експорту деяких груп товарів у світовому обсязі залишається більшою, ніж в обсязі експорту України. Особливо це стосується високотехнологічних товарів, частка яких повинна постійно збільшуватись, що забезпечить ефективність зовнішньої торгівлі України на світовому ринку [15, с. 50-51].

Відповідає загальносвітовій тенденції відставання темпів росту основного макроекономічного показника – ВВП України від зростання обсягів зовнішньоторговельних операцій. Особливо загрозливою ця тенденція є, починаючи з 2012 р., коли практично не зафіксовано приросту валового продукту (0,3%), а вже у 1-му кварталі 2014 р. відмічено його негативну динаміку (-1,1%). Щодо обсягів промислового виробництва, то їх темпи приросту з огляду на об'єми реалізації промислової продукції у період 2011-2013 рр. також є надто низькими, а за результатами 2013 р. – взагалі від'ємними (-0,65%) [22]. Серед чинників, що формували таку динаміку промислового виробництва, насамперед, слід відзначити наступні:

1. Несприятлива для українських виробників кон'юнктура світових товарних ринків, що зумовила слабкий зовнішній попит та зниження цін на основну вітчизняну експортну продукцію. Низький зовнішній попит мав визначальний вплив на зменшення обсягів виробництва таких експортоорієнтованих галузей економіки як металургія (на 5,9% у січні–жовтні 2013 р.), машинобудування (на 13,6%) та хімічна промисловість (на 19,4%).

2. Високі ціни на імпортовану сировину для окремих галузей промисловості. Так, висока ціна на природний газ для України знижує конкурентоспроможність хімічної продукції. Висока ціна на нафту та імпортне мито, що знижує рентабельність виробництва нафтопродуктів, ведуть до скорочення виробництва на українських нафтопереробних підприємствах: обсяги виробництва продуктів нафтоперероблення за січень-жовтень 2013 р. скоротилися на 29,2% порівняно з відповідним періодом 2012 р.

3. Заходи, застосовані Російською Федерацією для за-

хисту свого внутрішнього ринку, та низка політично мотивованих дискримінаційних дій щодо українських експортерів. Зокрема, утилізаційний збір на легкові та вантажні автомобілі, які виробляються на території Російської Федерації або ввозяться з інших країн (крім країн Митного союзу), введений з 1 вересня 2012 р., негативно впливав на вітчизняне виробництво автотранспортних засобів. Дискримінаційні обмеження на ввезення до Російської Федерації окремих харчових продуктів з України спричинили негативні тенденції в динаміці виробництва харчової промисловості.

4. Високий рівень внутрішнього споживчого попиту, що зумовлював відносно стійку динаміку галузей, орієнтованих на внутрішній ринок. Приріст обсягів виробництва забезпечено у виробництві основних фармацевтичних продуктів і препаратів (на 13,3% за січень-жовтень 2013 р.) та виробництві виробів з деревини, паперу та поліграфічної діяльності (на 1,7%). Динаміка обсягів виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів була позитивною впродовж січня-квітня 2013 р., проте з травня спостерігається прогресуюче скорочення виробництва на підприємствах галузі внаслідок насамперед скорочення експорту до Російської Федерації. В результаті в підсумку за січень-жовтень 2013 р. обсяги виробництва в харчовій промисловості скоротились на 5,7%.

5. Скорочення інвестиційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання. Так, обсяги капітальних інвестицій в Україні, починаючи з червня 2013 р. постійно зменшуються. В січні-березні 2014 р. їх обсяг оцінювався у 42,6 млрд. грн., що більш ніж на 23% менше порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Наслідком гальмування інвестиційних процесів стало зниження попиту на продукцію машинобудування, металургії, будматеріали тощо, що не дозволило компенсувати втрати зазначених секторів за рахунок звуження зовнішнього попиту.

6. Негативна динаміка промисловості та будівництва обумовила погіршення становища і транспортної галузі.

Єдиною ж сферою української економіки, яка у 2013 р. демонструє стійкий динамічний розвиток, є сільське господарство, виробництво продукції якого за січень-жовтень 2013 р. зросло на 9,9% порівняно з відповідним періодом 2012 р. Покращення показників спостерігалось в обох сегментах аграрного сектору – рослинництві та тваринництві, які демонстрували найкращі показники своєї роботи за відповідний період за останні п'ять років.

7. Загалом, оцінка можливостей окремих галузей економіки України дозволяє визначити опорні галузі і виробництва, які повинні узяти на себе провідну роль у розвитку економіки, а згодом й зайняти ключові місця в її структурі. Для України це, насамперед, переробні галузі матеріаловиробляючого комплексу (металургійна, хімічна, будівельних матеріалів), наукові й високотехнологічні галузі машинобудування та оборонної техніки, а також легкої і харчової промисловості. Багато підприємств цих галузей вже зарекомендували себе конкурентоспроможними суб'єктами зовнішнього ринку, але їх позиції там поки що не досить стійкі через внутрішні проблеми і коливання кон'юнктури на світовому ринку.

8. Узагальнено макроекономічну ситуацію в країні з огляду на процеси, що відбуваються у глобальній економіці, відображає індекс конкурентоспроможності. Дослідження показали, що країни з високим рівнем конкурентоспроможності та економічної свободи, стабільно демонструють свій потужний економічний потенціал, який відзеркалюється у добробуті країни. Так, низькому рівню добробуту України у 3,9 тис. дол. США на душу населення відповідають Індекс економічної свободи із значенням у 46,4% (за яким Україна відноситься до країн, де економічна свобода відсутня) та Індекс глобальної конкурентоспроможності у 3,95 балів (низький рівень конкурентоспроможності). Для порівняння, держави з потужною економікою мають ВВП на душу населення понад 40 тис. дол. США при значенні Індексу економічної свободи більше 75% та середньому значенні Індексу глобальної конкурентоспро-

можності п'ятірки лідируючих у рейтингу економік світу на рівні 5,54 [16, с. 4–10].

9. За індексом економічної свободи (The Heritage Foundation & the Wall Street Journal) у 2010 р. Україна посіла 162 місце (із значенням індексу 46,4%), погіршивши результат в порівнянні з попереднім роком на 10 позицій і скотившись до рівня кінця 1990-х років [16, с. 4–10].

Зауважимо, що серед чинників, які впливають на підвищення конкурентоспроможності України, визначають формування інноваційної економіки, що, в свою чергу, потребує значних фінансових ресурсів.

Таким чином, процеси, що відбуваються у глобальній економічній системі, мають безпосередній вплив на макроекономічну ситуацію кожної окремої країни. В основному такий вплив реалізується через механізм світових ринків товарів і послуг, структура попиту та якісно-кількісні параметри пропозиції на яких, часто є вирішальними чинниками обсягів і структури національного виробництва, стабільності фінансової системи, рівня зайнятості та доходів населення, економічного зростання економіки країни в цілому.

6.2. Асиметрія участі України у процесах транснаціоналізації

На сучасному етапі розвитку Україна внаслідок трансформаційних процесів у минулому переживає період нестабільності та становлення економічної, правової та соціальної структур. Будь-які зміни подібного характеру не проходять без значних витрат ресурсів, а зміни в масштабі цілої країни мають потребу в залученні капіталів колосального масштабу. На жаль, наша економіка не може забезпечити достатній рівень інвестування. Внутрішні інвестиції гальмуються нерозвиненістю вітчизняного фондового ринку, а також станом банківської системи України. У результаті цього, питання залучення інвестиційних ресурсів із-за кордону є досить актуальними вже протягом тривалого

періоду часу. Не зважаючи на це, ситуація з зовнішніми капіталовкладеннями теж складається не кращим чином і є наслідком несприятливого інвестиційного клімату та нестабільного законодавства [8, с. 126].

Процес транснаціоналізації, що характеризується посиленням взаємозв'язку і взаємозалежності суб'єктів світової економічної системи в результаті глобальних операцій ТНК сьогодні досяг планетарних масштабів. ТНК перетворились на головну силу ринкового виробництва й міжнародного поділу праці, на домінуючий чинник світової економіки й міжнародних економічних відносин, наприклад, світовий обсяг ПІП ТНК у приймаючі країни становлять близько 200 млрд. дол. Їхня здатність гнучко пристосовувати механізм інвестиційної діяльності, організаційні методи й засоби до змін, що відбуваються в національній і світовій економіці, перетворили їх на глобальні господарчі структури, що розглядають світове господарство як сферу застосування свого капіталу. Вони створили потужні системи маркетингу та засоби сучасної реклами, що дає їм змогу маніпулювати смаками та вподобаннями споживачів в усьому світі. На тлі вищезазначених процесів відбувається поступове зростання об'ємів міжнародного виробництва [1, с. 193].

Окреслюючи процес іноземного інвестування на основі динаміки індексу транснаціоналізації економіки України, можна відзначити, що його значення зросло в період з 2004 р. по 2012 р. майже у 3 рази. Це обумовлено поступовим збільшенням іноземних ТНК, які розміщують свої дочірні підприємства і філії в Україні (рис. 6.1) [9, с. 53].

В Україні найбільшими ТНК, які вклали значні фінансові ресурси, є Pepsi Cola з обсягом інвестиційних коштів – 250 млн дол., «Київстар GSM» – 240 млн. дол., Coca-Cola – 230 млн. дол. та ін. Дані щодо вкладання інвестицій за 2012 р. і найбільші транснаціональні інвестори України наведено у таблиці 6.2. Лідируючі позиції у 2012 р. займають такі корпорації як McDonald Corporation, Nestlé S.A., British American Tobacco та ін.

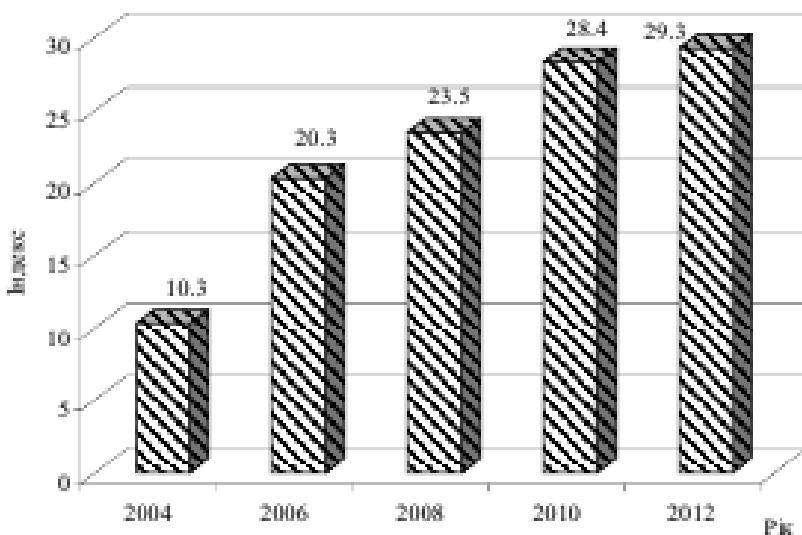

Рис. 6.1. Динаміка індексу транснаціоналізації економіки України [9, с. 53]

Для ТНК із країн Європейського Союзу та США найбільш привабливими сферами України є:

- українська харчова промисловість. У харчовій індустрії світу лідирують швейцарська компанія Nestle, бельгійська ABInBev, американські Kraft foods та Coca-Cola Company, англо-голландська Unilever;
- підприємства торгівлі. На український ринок вже зайшли Wal-Mart Stores, Carrefour SA, McDonalds Corporation;
- фінансовий сектор. Найкрупнішим представником світових ТНК тут є Райффайзен Інтернаціональ Банк-Холдинг АГ;
- фармацевтика. Відомими в Україні є німецькі BASF SE та Bayer AG.

Саме в цих галузях обіг капіталу є швидким, а комерційні ризики – мінімальні. Привабливим для ТНК із промислово розвинутих країн є також інвестування в інфраструктуру бізнес-послуг для обслуговування, насамперед, підприємств з іноземними інвестиціями.

Таблиця 6.2

Найбільші ТНК, які вкладали інвестиції у дочірні компанії, філіали і спільні підприємства в Україні у 2014 р. [23]

№ п/п	Корпорація	Країна	Галузь	Обсяги вкладень, млн. грн.
1	McDonald's Corporation	США	Харчова промисловість	198,3
2	Nestlé S.A.	Швейцарія	Харчова промисловість	178,5
3	British American Tobacco	Велика Британія	Тютюнова промисловість	166,8
4	British Petroleum	Велика Британія	Нафтогазова промисловість	142,6
5	Procter&Gamble	США	Хімічна промисловість	135,1
6	Shell	Нідерланди	Нафтогазова промисловість	124,9
7	Coca-Cola	США	Харчова промисловість	121
8	Unilever	Велика Британія Нідерланди	Харчова промисловість та побутова хімія	115,5
9	PepsiCo	США	Харчова промисловість	112,3

Російським ТНК та компаніям, які зареєстровані в офшорних зонах, властиві інші пріоритети в інвестуванні: паливно-енергетичний комплекс, хімічна промисловість та металургія. Ця ситуація пояснюється тим, що саме в цих галузях російські ТНК мають конкурентні переваги на світовому ринку і фінансові можливості для закордонного інвестування та розширення своєї ринкової влади за рахунок придбання виробничих потужностей у постсоціалістичних країнах. Деякі показники діяльності ТНК в Україні за 2012 – 2014 роки наведені у таблиці 6.3.

Дані таблиці 6.3 ілюструють, що такі компанії як WOG, Київстар, ТНК-ВР Комерс входять у 20 найприбутковіших корпорацій України, інші корпорації займають значно нижчі позиції.

Водночас, у результаті несприятливого інвестиційного

Таблиця 6.3

**Показники діяльності філій ТНК в Україні,
їх рейтинг та прибуток (млн. грн.) [23]**

Рейтинг	Компанія	Галузь	Виручка 2012	Прибуток 2012	Виручка 1 півріччя 2014 ¹	Прибуток 1 півріччя 2014 ¹
6	WOG	Нафтогаз	22700	6,5	9134	-665.4
19	Київстар	ІТ	13159	4093,1	7009,2	1530,4
20	THK-BP Комерс	Нафтогаз	12162,4	-399,4	-	-
43	JT International Company Ukraine	тютюнова	6807,9	457	3776,7	463,9
47	Samsung Electronics Україна	Дистрибуція	6660,1	32,3	2478,7	-12,1
50	Global Spirits Group	Алкоголь	6160	400	-	-
57	Procter & Gamble Україна	Хімія	5521,9	195,1	2691	164,5
59	Philip Morris Україна	АПК	5257,1	1098,4	2907,3	513,8
66	Nestle Україна	Харчопром	4890	60	2443,4	-479,5
72	Toyota Україна	Машинобудування	4475,1	254,6	1861,9	281,6
73	Shell Україна	Нафтогаз	4474,6	73,6	1720,6	-34,9
75	PepsiCo	Харчопром	4420	250	3273,5	-467,2
76	Kraft Foods Україна	АПК	4401,9	452,4	-	-
98	Carlsberg Україна	АПК	3295,8	531,7	1611,5	419,1
113	Coca-Cola Україна	Харчопром	2682,2	-43,6	1229,9	-169,2
124	Nissan Motor Україна	Транспорт	2424,9	19,2	655,1	-83,2
140	McDonald's Україна	Харчопром	2054,2	131,1	1118,5	-76,1
177	Mars Україна	Дистрибуція	1491,1	119,9	834,1	13,2

клімату значна кількість іноземних інвесторів виходить з українського ринку.

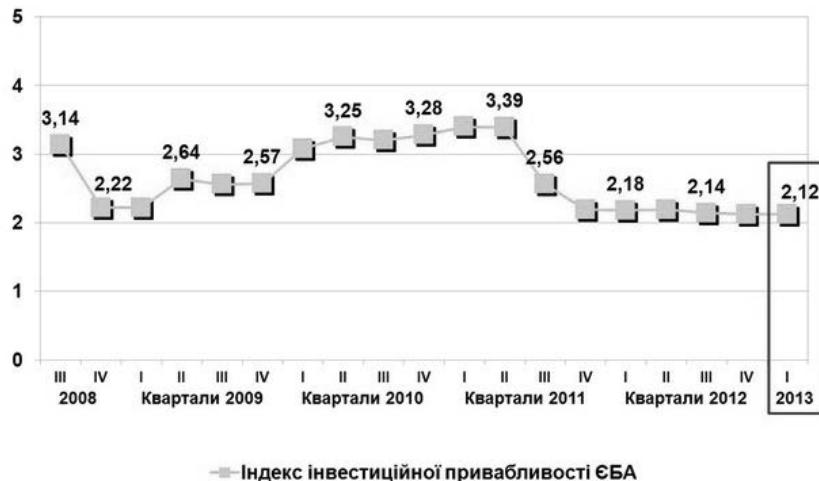

Рис. 6.2. Індекс інвестиційної привабливості України за даними Європейської бізнес асоціації [9, с. 54]

Так, за даними Європейської бізнес асоціації бізнесмени відзначають посилення тиску на бізнес, корупцію, неможливість захисту прав у суді та інші недоліки. Міжнародні бізнесмени все частіше говорять про неможливість чесно працювати в Україні та у перспективі наголошують про припинення діяльності.

Таким чином, підсумовуючи вплив ТНК на економіку України, можна зазначити їх позитивний та негативний вплив.

До позитивного впливу ТНК на економіку України належать:

- значне вливання капіталовкладень в економіку України;
- створення додаткових робочих місць та підвищення кваліфікації робітників;
- збільшення податкових надходжень до бюджету країни;
- пожвавлення внутрішньої торгівлі в середині країни, насичення ринку високоякісними товарами та послугами;

— впровадження інновацій, ноу-хау та найновіших розробок, модернізація підприємств;

— поширення міжнародних стандартів ведення виробництва.

Водночас, існує і негативний вплив діяльності ТНК на вітчизняну економіку:

- держава стає фінансово залежною від стратегії діяльності ТНК;

- ТНК впливають на уряди країн, диктуючи правила гри на ринку;

- корпорації впливають на уряд, відстоюючи власні інтереси, викачуючи природні та трудові ресурси;

- ТНК придушують та знищують національних виробників, які мають низьку конкурентоспроможність продукції на світовому ринку;

- ТНК використовують небезпечне та шкідливе виробництво для власного збагачення, не відновлюють родючість ґрунтів тощо.

Для подолання негативних наслідків діяльності ТНК українському уряду необхідно:

- ухвалити законодавчі акти, в яких було б чітко прописано межі та контроль за діяльністю ТНК;

- здійснити модернізацію вітчизняних підприємств, підвищуючи конкурентоспроможність вітчизняної продукції, сфер та галузей;

- вкладати фінансові ресурси у власне виробництво і не залежати від діяльності закордонних ТНК;

- створювати сприятливий інвестиційний та бізнес-клімат для залучення інвестицій та удосконалювати вітчизняне законодавство.

Отже, формування українських міжнародних корпорацій може стати одним із стратегічних пріоритетів української державної політики, пріоритетним завданням якої є створення відповідного внутрішнього та зовнішнього середовища для залучення інвестицій, сприяння підвищенню конкурентоспроможності українських виробників на зовнішніх ринках, і за рахунок інвестиційних ресур-

сів ТНК забезпечення розвитку вітчизняних товаровиробників.

У стратегії виходу компанії на транснаціональний рівень обов'язково повинні враховуватися особливості країни. Створення ТНК має відбуватися за еволюційною моделлю поступового нарощування амбіцій компанії. В Україні ж за надмірного розвитку окремих виробництв і обмеженої місткості внутрішнього ринку певні підприємства, здебільшого велики підприємства гірничо-металургійного, хімічного та нафтопереробного комплексів, не мали іншої альтернативи, ніж орієнтація на зовнішні ринки. Створюючи «на ходу» механізми зовнішньоекономічної діяльності, вони намагалися, навіть за демпінговими цінами, збувати продукцію й отримувати кошти для відтворення виробництва [4, с. 54].

Найбільше коштів зарубіжні ТНК інвестують у харчову промисловість України, у сільське господарство і в телекомунікації. Іншими значими напрямами іноземного інвестування є машинобудування, роздрібна торгівля, підприємства громадського харчування, банківський сектор, підприємства легкої промисловості.

Визначальна причина вкладення інвестиції в Україну – пошук нових ринків збуту. Більшість іноземних інвесторів приваблює передусім великий внутрішній ринок України (блíзько 50 млн. споживачів). Наявність дешевої робочої сили є істотним фактором лише для інвесторів-підприємців. Разом з тим найнижчі серед країн Східної Європи витрати на оплату праці часто обертаються її низькою продуктивністю, нестачею капіталу, слабким менеджментом та регуляторними перепонами, що робить собівартість продукції вищою, ніж у сусідніх країнах.

Однією з переваг для операцій транснаціональних фірм є економіко-географічне розташування України, а також традиційні економічні зв'язки управлінських фірм із компаніями країн СНД, Балтії, які склалися в попередні роки і зберегли своє значення в період ринкової трансформації механізму взаємного співробітництва. Це робить

Україну привабливим плацдармом для освоєння ринків сусідніх країн. Схожа структура споживання, подібність або близькість виробничо-технічної та технологічної бази в багатьох галузях країн СНД полегшують реалізацію стратегії ТНК.

Серед найвідоміших ТНК, що відкрили дочірні компанії, філіали та спільні підприємства в Україні слід відзначити шведсько-швейцарський концерн ASEA – Brown Bovery (ABB) в електротехнічній галузі, SKF – у машинобудуванні, Tetra-pak – пакувальний, Procter & Gamber, Dow Chemical Company – у хімічній, Damen Shipyards – суднобудівництві. У тютюновій промисловості домінують інвестиції відомих американських та британських ТНК Reynolds, Philip Morris Inc., British American Tobacco, в пивоварінні – інвестиції консорціуму скандинавських фірм Balticbeverage Holding, бельгійської ТНК Interbrue. У харчовій індустрії функціонують дочірні підприємства ТНК Kraft Jacobs Sushard, Nestle, Coca-Cola, Cargill. А такі все-світньо відомі транснаціональні корпорації як BP (British Petroleum) та Royal Dutch Shell робили спроби входження в нафтовий ринок Україні, але відмовилися від своїх намірів працювати в нашій країні через нестабільність нормативної законодавчої бази та високу собівартість робіт.

Прямі іноземні інвестиції транснаціональних корпорацій відіграють зараз провідну роль в об'єднанні багатьох національних економік і створенні інтегрованої інтернаціональної виробничої системи світової економіки, що глобалізується.

Отже, діяльність ТНК має ряд позитивних і негативних сторін як для приймаючої країни, так і для країни базування. Серед плюсів входження підприємств міжнародних компаній відносять збільшення інвестиційних надходжень, покращення економічного клімату країни, збільшення відкритості економіки, прискорення науково-технічного прогресу, забезпечення робочими місцями, надходження до державного бюджету. Іншою стороною такої взаємодії виступають такі негативні наслідки, як виснада

Таблиця 6.4

**ТОП–10 ТНК за обсягом іноземних активів
за версією журналу Fortune у 2014 році [7]**

№	Назва ТНК	Країна базування	Галузь	Прибуток млрд. дол.	Активи, млрд. дол.
1	Wal-Mart Stores	США	Роздрібна торгівля	476294	204751
2	Royal Dutch Shell	Нідерланди	Видобуток і переробка нафти та газу	459599	357512
3	Sinopec	Китай	Нафтохімічна промисловість	457201	352982
4	China National Petroleum	Китай	Видобуток і переробка нафти та газу	432007	6200651
5	Exxon Mobil	США	Видобуток і переробка нафти та газу	407666	346808
6	BP	Велика Британія	Видобуток і переробка нафти та газу	396217	305690
7	State Grid	Китай	Електроенергетика	333386	424531
8	Volkswagen	Німеччина	Виробництво автомобілів	261539	446866
9	Toyota Motor	Японія	Виробництво автомобілів	256454	402422
10	Glencore	Швейцарія	Оптова торгівля	232694	154932

ження ресурсної бази, збільшення монополізації ринку, лобіювання інтересів окремих підприємців, підвищення залежності національної економіки по відношенню до більш могутніх держав, використання країни як ресурсного придатка лише на певний період часу.

Підсумовуючи відзначимо, що наведені дані досить переважно свідчать про невід'ємність діяльності ТНК від світових економічних процесів. Компанії, які належать до транснаціональних, є втіленням новітніх технологій та інновацій, нових методів організації і управління виробничими процесами на основі професійного менеджменту. Для багатьох країн ТНК є вирішальним фактором для налагодження і зміцнення міжнародних зв'язків та сприяння економічній інтеграції. Розміщуючи свої підприємства в

Таблиця 6.5

**Надходження інвестицій у світі по секторах економіки,
млн. дол. у 2014 році [24, с. 247]**

Рік	Сільське господарство і видобувні галузі	Промис- ловість	Послуги	Сільське господарство і видобувні галузі, %	Вироб- ничий сектор, %	Сфера послуг, %
2008	230	980	1130	10	42	48
2009	170	510	630	19	39	49
2010	140	620	490	11	50	39
2011	200	660	570	14	46	40
2012	225	673	620	16	38	46
2013	40 792	116 404	155 312	13	37	50
2014	39 948	145 911	213 040	10,1	36,5	53,4

країнах, що розвиваються, ТНК будують заводи для реалізації виготовленої продукції в цих країнах. Таким чином, компанії досягають придушення конкуренції та посилення господарювання на міжнародних ринках, що є принциповою стратегією політики ТНК.

Глобальні процеси поділу світових потужностей та виробничих можливостей, інформатизація економічних механізмів, зростання розвинутих країн світу привели до виділення транснаціональних компаній в окремі суб'єкти світового ринку.

З кожним роком кількість ТНК по усьому світу зростає, а масштаби їх діяльності набувають наддержавного рівня. На 2012 рік було зафіксовано 85 тис. од. транснаціональних компаній та їх філій, які контролювали більше 85% світового експорту та 90% прямих іноземних інвестицій [10].

Вже декілька десятків років лідером серед країн базування з найбільшими ТНК є США, на другому місці – найрозвинутіші країни Європи (рис. 6.3).

Із 500 наймогутніших міжнародних компаній 85 контролюють 70% усіх закордонних інвестицій. Ці 500 гіганти реалізують 80% усієї виготовленої електроніки і хімії,

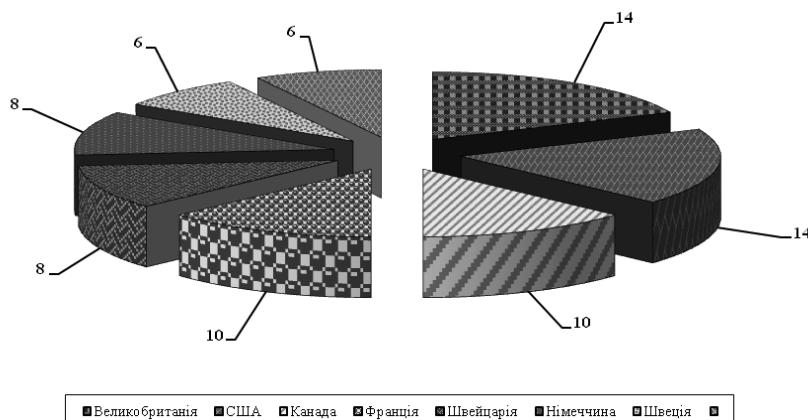

Рис. 6.3. Розподіл топ 50 найбільших ТНК по країнах базування, % [10]

95% фармацевтики, 76% продукції машинобудування. Основна частина міжнародних корпорацій зосереджена в США, країнах ЄС і Японії. Обсяг виробленої продукції на підприємствах цих корпорацій щорічно перевищує 1 трлн. дол., на них зайнято 73 млн. працівників. Рейтинг однадцяти нефінансових ТНК представлено у табл. 6.6 [2].

Таблиця 6.6
Найбільші ТНК та обсяги їх продажів, млрд. дол. [10]

Компанія	Країна базування	Обсяги продажів, млрд. дол.	Частка закордонних продажів, %
General Electric	США	735	52,6
Wal Mart Stores	США	422	58,7
Royal Dutch Shell	Нідерланди/Британія	320	60,1
BP	Великобританія	295	79,8
Exxon Mobil	США	315	73
Toyota	Японія	355	60,8
Total	Франція	210	76,9
Vodafone	Великобританія	170	88,3
Enel	Італія	215	60,5
GDF Suez	Франція	298	65,6
Telefonica	Іспанія	180	72,1

Серед компаній з найбільшим іноземними активами близько 17 утримують 90% від загального об'єму активів за кордоном, серед них Arcelor Mittal, Nestlé, Anheuser-Busch InBev та Vodafone [4]. Із 300 тис. робочих General Electric більше половини базуються за межами Сполучених Штатів Америки, в Toyota – 38% знаходиться за кордоном.

В останні роки глобалізаційні процеси призвели до зміщення позицій країн, що розвиваються, особливо держав Далекого Сходу.

ТНК є основними суб'єктами, які опосередковують взаємовідносини провідних ринкових країн з країнами, що розвиваються. Саме тому можна говорити про їх відповідальність за економічний і соціальний стан найбідніших держав світу. Економічно «претензії» до ТНК можна передусім пов'язати з обсягами природних ресурсів і грошово-фінансових коштів у формі прибутків, які вивозяться з найбідніших країн Азії, Африки та Латинської Америки, у зіставленні з обсягами активів, які надходять до них з багатьох країн [13, с. 11].

Причому негативним явищем є не сама експлуатація природних ресурсів як така (для низки країн вона – головне джерело надходження коштів), а саме несправедлива й негуманна модель фінансових відносин, що використовується у розрахунках і для обслуговування руху активів. Наприклад, малопоширеним напрямом у діяльності ТНК є відкриття в найбідніших країнах переробних підприємств, спрямування до них капіталів у формі прямих іноземних інвестицій. На Африканський континент припадає лише 1,2% світового обсягу таких інвестицій. Водночас у формі прибутків і відсотків за кредити з багатьох бідних країн Африки вивозиться більше грошей, ніж надходить до них у формі кредитів, інвестицій і фінансової допомоги.

Прискорення темпів розвитку, дешева ресурсна база, покращення інвестиційного клімату, світовий дисонанс після кризи 2008 року, чітко визначена зовнішня політика – все це причини росту економічних можливостей гігантів східної Азії (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

**Топ 10 найбільш перспективних приймаючих країн
на 2011–2014 роки [10, 25, р. 38-80]**

Країна	Тип економіки	Місце на 2011 рік	Місце на 2012 рік	Країна	Тип економіки	Місце на 2014 рік
Китай	розвивається	1	1	Китай	розвивається	1
США	розвинута	2	2	США	розвинута	2
Індія	розвивається	3	3	Великобританія	розвинута	3
Індонезія	розвивається	6	4	Сінгапур	розвинута	4
Бразилія	розвивається	4	5	Канада	розвинута	5
Австралія	розвинута	8	6	Австралія	розвинута	6
Англія	розвинута	13	7	Індія	розвивається	7
Німеччина	розвинута	8	8	Нідерланди	розвинута	8
Росія	розвивається	5	9	Індонезія	розвивається	9
Тайланд	розвивається	12	10	Росія	розвивається	10

З вищепереданих матеріалів можна побачити, що найбільш розвинутим країнам світу відповідають найбільші транснаціональні компанії. Капітал, що мають ТНК (транснаціональний капітал), залучається в інші країни для розвитку власної системи виробництва та збути, для реалізації ресурсної бази (в тому числі дешевшої, ніж в країні базування робочої сили). Інвестиційні потоки, що надходять з міжнародних компаній для модернізації чи розвитку будь-якої сфери, є одним з перших кроків експансії національної економіки та реалізації зовнішньої політики ТНК. З однієї сторони, прямі іноземні інвестиції дають поштовх до розвитку промислових галузей, з іншої – отримані прибутки надходять до материнських компаній, виснажуючи ресурси приймаючих країн.

Україна в умовах прогресуючої глобалізації світової економіки виступає переважно як країна, що приймає транснаціональні корпорації і випробовує на собі усі переваги і недоліки їх діяльності. Роль ТНК в розвитку України не може оцінюватися однозначно позитивно. Їх інтереси часто суперечать національним інтересам держави,

не кажучи вже про інтереси малого і середнього бізнесу. ТНК часто критикуються країнами, що розвиваються, за експлуатацію дешової робочої сили. Водночас вони засуджуються західними профспілками за те, що, переносячи виробництво до менш розвинених регіонів планети, поズбавляють робочих місць громадян промислово розвинених країн. Дійсно, ТНК нерідко нав'язують державам, що розвиваються, галузеву структуру виробництва, що не відповідає інтересам цих держав, експлуатують їх природні ресурси, забруднюють довкілля, а також перекачують у країни базування значну частину прибутку, отриманого в країні перебування.

В Україні закордонні ТНК умовно поділилися стосовно місцевого бізнесу на дві великі групи: компанії, що не мають реальних конкурентів серед місцевої промисловості (приміром, виробник засобів гігієни Procter&Gamble або тютюнові компанії), і корпорації, чиї інтереси безпосередньо торкаються багатьох українських підприємств (прикладом, такі виробники пивобезалкогольної продукції, як «Кока-кола» і Sun Interbrew). Для України ТНК вважають за доцільне здійснювати інвестиції у видобувну промисловість, але головним чином нарощують товарний експорт [1]. Отже, розгортається конкурентна боротьба між транснаціональними корпораціями за просуванням своїх товарів на цей ринок.

Однією з проблем діяльності іноземних ТНК в Україні для вітчизняних виробників є неможливість витримувати конкуренцію, порівняно з великими міжнародними корпораціями. Противагою закордонних ТНК в Україні мали бстати вітчизняні ТНК, досвід формування яких історично пов'язаний з діяльністю вітчизняних компаній у межах об'єднань компаній на пострадянському просторі. Так основним аргументом до створення транснаціональних корпорацій країн СНД стала необхідність конкурувати на рівних з транснаціональними корпораціями розвинених країн, що можливо лише шляхом об'єднання зусиль суб'єктів господарювання країн СНД і використання по-

тенціалу інтеграції, що історично склався в результаті розподілу праці, спеціалізації і кооперації промислового виробництва у межах цих держав. Проте узгоджені дії для вдосконалення законодавства, яке забезпечує економічну інтеграцію у межах СНД, не відбулись. 15 квітня 1994 року Міждержавний економічний комітет країн СНД розробив і запропонував «Конвенцію про транснаціональні корпорації», яку 6 березня 1998 р. підписали глави урядів семи держав СНД, у тому числі – України. За результатами здійснення внутрішньодержавних процедур Конвенція про транснаціональні корпорації набула чинності лише для п'яти держав: Білорусі, Таджикистану, України, Вірменії, Киргизстану [9, с. 56].

Вказана Конвенція є єдиним нормативним документом, що регулює діяльність транснаціональних корпорацій на території України і інших країн СНД, що ратифікували Конвенцію. У цьому документі закріплені загальні стани, що стосуються створення і діяльності транснаціональних корпорацій у країнах-учасницях Конвенції: визначено поняття «Транснаціональна корпорація», встановлено загальні основи співпраці країн-учасниць із формування і функціонування транснаціональних корпорацій. Проте для реального створення і діяльності транснаціональних корпорацій необхідно вирішити організаційно-правові питання, пов’язані з механізмами їх функціонування: виявити проблеми створення і діяльності транснаціональних корпорацій у внутрішньому законодавстві країни, що регулює приватні питання їх функціонування; синхронізувати державне регулювання податкового, митного, інвестиційного, трудового законодавства, а також законодавства про бухгалтерський облік у частині консолідації звітності груп підприємств. Основною проблемою, що стримує розвиток транснаціональних корпорацій у країнах СНД, є наявність розбіжностей у національних законодавствах.

Виходячи із суті транснаціональних корпорацій і їх поділу на два типи (національні компанії, які мають відособ-

лені підрозділи і які реалізовують значну частину своєї продукції за кордоном; багатонаціональні корпоративні структури як об'єднання юридичних осіб різних держав, що здійснюють спільну комерційну діяльність), реальними для України є створення власних національних корпоративних структур, які мають закордонні відособлені підрозділи і здійснюють активну зовнішньоекономічну діяльність.

Для формування конкурентних переваг національних ТНК в глобальних масштабах потрібна розробка довгострокової стратегії переорієнтації економіки вітчизняних підприємств на ті види діяльності, які приносять найбільший прибуток і знання. Індикатором успішної інтеграції національних підприємств у глобальний економічний простір повинна стати послідовна і цілеспрямована державна політика, спрямована на успішне впровадження нововведень і стимулювання їх розвитку через розвиток вітчизняних ТНК.

Таким чином, розробка стратегії створення українських транснаціональних структур може базуватися на використанні зарубіжного досвіду, який показує, що національний капітал може чинити опір ТНК і гідно конкурувати тільки у разі його структуризації в сильні промислові, фінансово-промислові і інші утворення – з одного боку, а з іншого – потрібна підтримка і захист національного товарищиробника за допомогою державного регулювання (пільгового оподаткування, сприяння впровадженню новітніх техніки і технологій, регулювання імпорту товарів робіт і послуг за допомогою митних, тарифних, екологічних і інших обмежень, контроль якості продукції вітчизняних і зарубіжних виробників та ін.). Необхідно забезпечити проведення стратегічного інвестування, орієнтованого на науково-технічний потенціал, розвиток інфраструктури НДДКР, наразі законодавчої бази щодо захисту авторських прав.

6.3. Модернізація економіки України в умовах глобалізації

Встановлена невідповідність структури, динаміки та результативності розвитку економіки України сучасним глобалізаційним тенденціям у світовому господарстві обумовлює необхідність її модернізації. Означений процес вбачається можливим за рахунок створення інноваційно-орієнтованої суспільної системи. Адже основним елементом глобалізації на сучасному етапі є об'єднання міжнародних зусиль науково-технічних організацій, учених і фахівців, а також дистанційне використання зарубіжних інтелектуальних ресурсів на основі сучасних інформаційно-комунікаційних комп'ютерних засобів. Таким чином, формування нової світової економічної інфраструктури основане на якісно нових видах товарів – результатах інтелектуальної діяльності.

Вивести національну економіку на шлях стійкого прогресу, що спирається на процеси міжнародної науково-технологічної кооперації та інтеграції, можливо лише за наявності зіставних інтелектуальних можливостей, що ставить перед Україною завдання розроблення довгострокової стратегії розвитку науки й інновацій для розширення ринку інтелектуальних послуг. Інтелектуальний потенціал і людський капітал, а не запаси природних ресурсів, не обсяги вироблюваної промислової продукції є найважливішими джерелами господарського розвитку країни.

Загалом, глобалізацію світової економіки сьогодні справедливо пов'язують насамперед із появою економіки знань, як економіки інноваційного типу, що втілюється у концентрації потоків (інформаційних, інвестиційних, грошових), зростаючій ролі науки й технологій, розвитку мережевих послуг і комунікацій, фундаментальних досліджень як джерела добробуту держави й суспільства. Роль знання в економічному розвитку зростає, випереджуючи значимість засобів виробництва і природних ресурсів. У сучасних умовах саме інтелектуальний капітал, який представлено у вигляді нових знань та нової інформації,

які використовуються у процесі виробництва, є основним джерелом додаткової вартості. Тепер цінності створюються за рахунок підвищення продуктивності та використання нововведень, тобто застосування знання на практиці, а економічне зростання дедалі більше залежить від здатності отримувати нові знання і застосовувати їх в усіх сферах життя.

До економіки знань звичайно відносять три основні сфери: науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) та інновації, освіту і навчання, інформаційно-комунікаційні технології. Ці самостійні галузі соціально-економічного сектору країни у сукупній взаємодії сприяють формуванню людського капіталу та є фундаментом суспільства третього тисячоліття. Бачення економіки знань з точки зору системного підходу наведено на рисунку 6.4.

В узагальненому вигляді економіка знань являє собою органічне поєднання людського ресурсу (капіталу), інноваційної активності, об'єктами якої є інтелектуальні продукти, інноваційні програми, проекти, обладнання та процеси, товарна продукція, організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва і (або) соціальної сфери, а також рівень інтелектуального потенціалу. Розглядаючи економіку знань системно і комплексно, її можна представити як:

- інноваційну економіку, оскільки знання дозволяють генерувати безперервний потік нововведень, що не тільки відповідає змінним потребам, а і формує ці потреби;

- постіндустріальну економіку, з огляду на те, що в ній має місце збільшення частки сфери послуг, що починає домінувати над сферою виробництва;

- інформаційну економіку, оскільки інформація, втілена в знання, починає відігравати в ній вирішальну роль як чинник виробництва;

- глобальну мережеву економіку, оскільки взаємодія між носіями знання опосередковується широкими мережевими зв'язками в глобальному масштабі.

Глобальна економіка

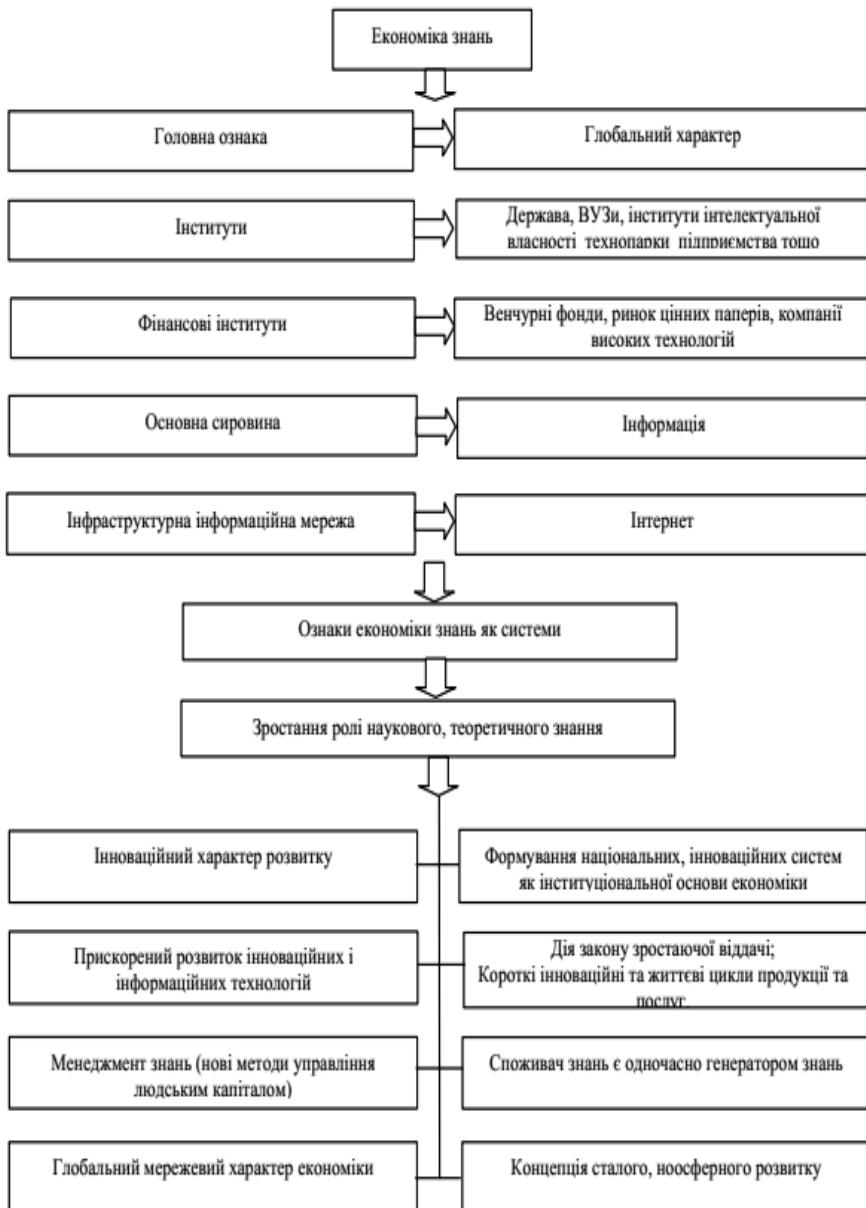

Рис. 6.4. Системна характеристика економіки знань [складено авторами]

Свідченням панівного становища економіки знань у сучасному суспільстві є зростання наукомісткості товарів і послуг, що виражається у збільшенні витрат, пов’язаних з науковими дослідженнями і проектно-конструкторськими розробками, на їх виробництво. Інтелектуальні продукти і послуги займають усе більш значне місце на міжнародних ринках. За експертними оцінками, світовий ринок інтелектуальних товарів і послуг сьогодні зростає в п’ять разів швидше, ніж традиційні ринки. Не говорячи вже про такі сфери, як космічні дослідження, оборона, усе більш наукомісткими стають споживчі товари (автомобілебудування, побутова техніка й електроніка та ін.). Усе більш наукомісткими стають такі «доіндустріальні» галузі, як видобуток корисних копалин, виробництво сільськогосподарських продуктів. Так, за оцінками Т. Стюарта, наукові розробки становлять 50% вартості нафти і 75% – зерна. З ним солідарний і П. Друкер, який називає сучасне сільське господарство однією з найбільш наукомістких галузей. Це помітно по тій ролі, що відіграють у сучасному сільському господарстві біотехнології, генетика, ІКТ.

Про орієнтовані на знання принципи функціонування сучасної глобальної економічної системи свідчить і зміна характеру і значення освіти. Так, починаючи з 60-х років ХХ століття витрати на освіту в усіх країнах починають зростати набагато швидше, ніж в інших галузях національного господарства. Уже зараз на перепідготовку фахівців у США відводиться 15-20% робочого часу, а до «працівників знання» відноситься близько третини зайнятих в економіці цієї країни.

Ще одним важливим показником розвитку економіки знань є розробка та випуск інформаційно-комунікаційних технологій. Річний обсяг світового ринку програмних послуг вже досяг 140 млрд. дол. [3, с. 123]. У 2013 році у сфері виробництва продукції телекомунікаційних технологій лідирує Швеція, Німеччина, а Україна займала 62 місце.

Оцінюючи рівень розвитку економіки, яка базується на використанні «знаннєвих» чинників в окремій країні, визначають частку в структурі ВВП високотехнологічних галузей

та інтелектуальних послуг. Формування переважної частки національного доходу за рахунок інноваційної або технологічної ренти, рівня капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам, тобто інтелектуальної складової, стають тепер визначальними.

Аналіз стану розвитку інноваційної діяльності в Україні дає змогу констатувати, що останніми роками понад 80% промислових підприємств не займаються інноваційною діяльністю. Кількість промислових підприємств, що займались інноваційною діяльністю, зменшилась з 18,0% у 2000 р. до 14,2% у 2010 р., а тих, що впроваджували інновації – з 14,8% у 2000 р. до 11,5% у 2010 р., з них впроваджували нові технологічні процеси – 5,0% (у 2000 р. – 4,1%), освоювали виробництво нових видів продукції – 5,5% (13,7), із них нових видів техніки – 1,7% (2,0%) [12]. Сьогодні понад 90% продукції, яка виробляється в Україні, не має відповідного науково-технологічного забезпечення.

Узагальнено динаміку інноваційних процесів в Україні представлено на рисунку 6.5.

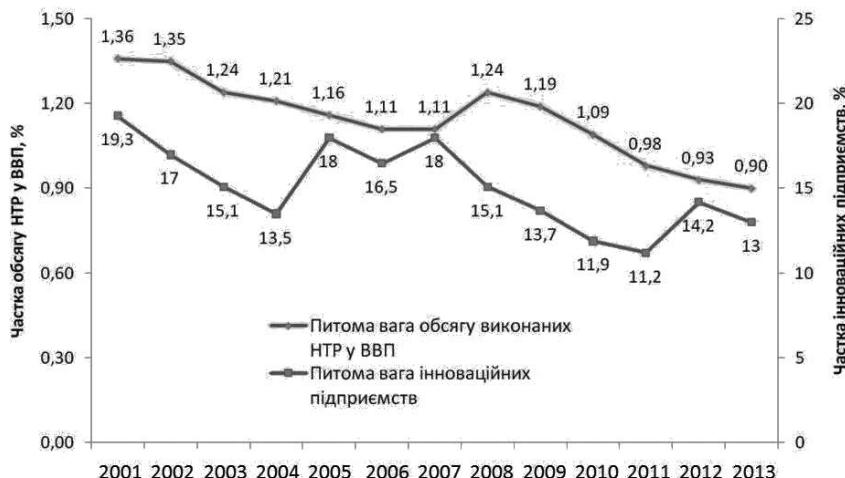

Рис. 6.5. Динаміка частки обсягів наукових та науково-технічних робіт (НТР) у ВВП та частки інноваційних підприємств в Україні у 2001-2013 рр.

Джерело: складено авторами за даними Держкомстату України

Найбільш комплексний підхід до виміру економіки, заснованої на знаннях, був запропонований Світовим банком у рамках програми «Знання для розвитку». Згідно цієї методики, розраховуються два індекси: індекс економіки знань та індекс знань. Індекс економіки знань складається із чотирьох складових (які включають 12 показників): освіта, інновації, інформаційні-комунікаційні технології, економічне стимулювання та інституційний режим. Індекс знань складається з трьох складових індексу економіки знань, виключаючи складову «економічне стимулювання та інституційний режим».

Перше місце серед 145 країн світу за індексом економіки знань у 2013 році посіла Данія, покращивши свою позиції на 2 пункти в порівнянні з 2000 роком (табл. 6.8). Стійкі позиції займає Швеція, яка за даний період змістилась з 1 місця у 2000 р. на 2 місце у 2013 р. Україна ж за індексом економіки знань займала 55 місце у 2000 р. та 51 – у 2013 р., тобто за даний період покращила свої позиції на 4 пункти, обігнавши Росію.

Таблиця 6.8

Значення та ранги індексу економіки знань окремих країн у 2000 та 2013 pp.

Країни	Індекс економіки знань (ІЕЗ)		Ранги індексу економіки знань		Відхилення, +/-
	2000 р.	2013 р.	2000 р.	2013 р.	
Данія	9,50	9,52	3	1	2
Швеція	9,73	9,51	1	2	-1
Канада	9,15	9,17	12	6	6
Великобританія	9,21	9,10	9	7	2
США	9,32	9,02	6	9	-3
Німеччина	8,98	8,96	15	12	3
Франція	8,71	8,40	18	22	-4
Італія	8,12	7,79	25	30	-5
Україна	5,63	6,00	55	51	4
Росія	5,41	5,55	64	60	4

Джерело: складено за даними [19]

Загалом, серед представлених країн позитивні тенденції щодо покращення показника економіки знань демонструють Данія, Канада, Великобританія, Німеччина, Україна, Росія.

Задля більш реальної оцінки рівня розвитку економіки знань країни, визначення особливостей формування та використання національного інтелектуального капіталу доцільно аналізувати окремі складові індексу економіки знань. Значення та ранги складових індексу економіки знань в різних країнах приведено у таблиці 6.9.

Зокрема, оцінка освітньої складової, вагомість якої підтверджується включенням її до розрахунку таких міжнародних індексів як Індекс економіки знань, Глобальний індекс конкурентоспроможності та Індекс спроможності до інновацій, засвідчує достатньо високий рівень освіти та грамотності населення в Україні. Це зафіксовано показниками охоплення вищою освітою та рівнем грамотності дорослого населення, за якими Україна випередила країни з рівнем доходу вище середнього. Загалом, за цією складовою в індексі економіки знань Україна посіла 26 місце, обігнавши з обраних країн Італію та Росію (див. табл. 6.9).

Таблиця 6.9

Значення та ранги складових індексу економіки знань у 2013 р.

Країна	Економічне стимулювання та інституційний режим		Інновації		Освіта		Інформаційно-комунікаційні технології	
	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг
Данія	9,61	2	9,49	5	7,78	1	9,21	9
Швеція	9,33	8	9,76	2	9,29	7	9,66	2
Канада	9,45	6	9,44	8	9,26	8	8,54	22
Великобританія	9,24	12	9,24	11	8,49	15	9,45	6
США	9,04	15	9,47	6	8,74	13	8,83	14
Німеччина	9,06	14	8,94	18	8,36	19	9,47	5
Франція	7,67	35	8,66	22	9,02	12	8,26	24
Італія	6,62	49	8	28	7,96	32	8,59	20
Україна	4,27	80	5,83	56	8,15	26	5,77	62
Росія	1,76	127	6,88	41	7,19	38	6,38	54

Джерело: складено за даними [19]

Разом з тим існує і ряд проблем у цій сфері. Перш за все, це стосується фінансування сфери освіти та науки. Для прикладу: відповідно до Лісабонської стратегії побудова «економіки знань» Європейського Союзу передбачає фінансування науки в обсязі не менше 3% від ВВП. Деякі країни Європи вже перевищили запланований показник, наприклад у Швеції він складає 4% ВВП. Обсяг бюджетного фінансування науки ж в Україні нижчий від законодавчо встановлених норм (1,7 % ВВП) і [22].

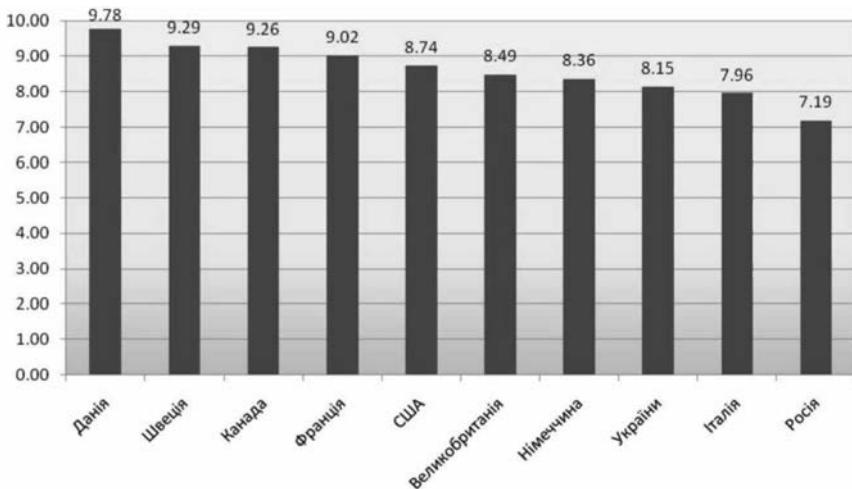

Рис. 6.6. Рівень освітньої складової у Індексі економіки знань за 2013 р.
Джерело: складено за даними [19]

Таке положення безпосередньо впливає на другу складову індексу – інновації. Величина інноваційної складової Індексу економіки знань в Україні є найнижчою серед країн, що розглядаються. Слід акцентувати на тому, що створенню інновацій та розвитку інтелектуального капіталу в Україні не сприяє спрямованість інвестиційних потоків: згідно статистичних даних, 75% інвестицій спрямовуються на підприємства третього технологічного укладу, тобто на розвиток традиційних індустріальних технологій.

Така індиферентність економіки України до науково-технічних інновацій обумовила низький рівень її міжна-

родної конкурентоспроможності. Про це свідчать дані щорічних звітів про глобальну конкурентоспроможність. У таблиці 6.10. представлено дані для порівняльного аналізу конкурентної позиції України у контексті інноваційно-інвестиційних процесів.

Таблиця 6.10

Порівняльна характеристика інвестиційно-інноваційного потенціалу економік країн та їх рейтингів глобальної конкурентоспроможності у 2013 р.
 (країни ранжовано за обсягом загальних витрат на НТР)

	ВВП, млрд. дол. США за ПКС*, 2013 р.	Частка загальних витрат на НТР у ВВП, 2013 р., %	Обсяг загальних витрат на НТР, млрд. дол. США за ПКС, 2013 р.	Місце у рейтингу глобальної конкуренто- спромож- ності, 2013 р.	Місце у рейтингу за іннова- ційним фактором, 2013 р.
Росія	2087,8	1,1	23,0	63	73
Україна	720,7	0,9	6,7	82	80
Чехія	248,9	1,5	3,7	31	26
Польща	620,9	0,6	3,7	46	46
Португалія	230,6	1,2	2,8	43	41
Угорщина	191,3	1,0	1,9	58	61
Румунія	245,5	0,5	1,2	64	75
Словенія	54,7	1,5	0,8	37	30
Словаччина	109,6	0,5	0,5	47	57

* ПКС – паритет купівельної спроможності національної валюти

Джерело: складено за даними [19]

Так, Україна, маючи майже удвічі більший інвестиційно-інноваційний фінансовий ресурс порівняно із Польщею і Чехією, і ще відчутнішу перевагу за цим параметром у порівнянні з іншими країнами, що представлені у таблиці, займає серед них останнє місце, як за загальним рейтингом глобальної конкурентоспроможності, так і за рейтингом щодо інноваційного фактору. Більш повну картину про проблеми розвитку інноваційного потенціалу країни можна отримати, проаналізувавши основні стадії інноваційного циклу за рядом індикаторів (див. табл. 6.11).

Таблиця 6.11

**Рейтинг країн за показниками стадій
інноваційного циклу у 2013 році**

	Україна	Польща	Фінляндія
Стадія освіти			
1. Охоплення вищою освітою	17	22	2
2. Якість системи освіти	47	49	2
3. Якість освіти з математики і природничих наук	44	48	3
4. Якість шкіл менеджменту	85	50	12
Стадія досліджень і розробок			
5. Інноваційний потенціал	40	44	5
6. Якість науково-дослідних інституцій	60	64	6
7. Витрати фірм на дослідження і розробки	67	42	9
8. Державна підтримка передових технологій	75	89	11
Стадія інноваційного менеджменту			
9. Тип конкурентних переваг	78	51	6
10. Складність виробничого процесу	69	62	6
11. Використання патентів	58	51	4
12. Поширеність маркетингу	87	67	29
Стадія комерціалізації знань			
13. Відтік мозків	93	77	10
14. Наявність передових технологій	97	80	2
15. Абсорбція технологій фірмами	91	76	7
16. ПІІ та трансфер технологій	106	81	74

Джерело: складено за даними [19]

Для кращої аналітичної візуалізації представимо дані таблиці у вигляді графіку на рисунку 6.7. Як видно, на стадіях освіти та досліджень і розробок Україна знаходиться приблизно на одному рівні з Польщею, а на завершальних стадіях циклу, де повинен забезпечуватися комерційний інноваційний результат, спостерігається відставання. Дані по Фінляндії, світовому лідерові з розбудови знаннєвої економіки, свідчать про важливість досягнення збалан-

Рис. 6.7. Рейтингові місця країн за показниками стадій інноваційного циклу у 2013 р. [9]

сованості у розвитку всіх стадій інноваційного циклу. Це також ілюструє комплексний органічний характер національної інноваційної системи, де всі суб'єкти злагоджено працюють на кінцевий інноваційний результат в режимі постійних зворотних зв'язків між представленими стадіями. У ракурсі такого методологічного бачення стає зрозумілою помилковість політики відокремленого керівництва окремими стадіями інноваційного циклу, що власне і відбувається в Україні. Тому, в Україні особливої актуальності набуває завдання удосконалення заключної стадії інноваційного циклу – комерціалізації, яка відстає від потенціалу освітянської та науково-технічної стадій. Проте останні також потребують проведення кардинальних інноваційних реформ.

Однак найбільш низькі оцінки складових Індексу економіки знань були зафіксовані за показником «економічне стимулювання та інституційний режим», за яким Україна посіла 80 місце. Ця складова включає в себе такі показники: тарифні і нетарифні бар'єри, якість регуляторної політики та правовий режим. Розгалужена система нормативно-правових актів, яка є інституційною базою для формування економіки знань не структурована та неузгоджена. Це не сприяє інвестиційному клімату та підтримує довіру вітчизняних та зарубіжних інвесторів, що при-

зводить до уповільнення темпів розбудови економіки знань та розвитку інтелектуального капіталу.

Графічне представлення системи показників Індексу економіки знань України у порівнянні з аналогічними показниками для країн із високим та вище середнього рівнем доходів (див. рис. 6.8), свідчить, що за такими показниками, як рівень грамотності дорослого населення та охоплення вищою освітою Україна випереджає країни з високим рівнем доходів. Приблизно на одному рівні з країнами з рівнем доходу вище середнього такі показники, як ліцензійні платежі та грошові надходження, статті у науково-технічних журналах, охоплення середньою освітою та кількість користувачів Інтернетом. Водночас такі показники, як правове регулювання, якість регуляторної політики, гранти та патентні видання, кількість комп’ютерів на 1000 чол. населення значно нижчі за показники країн з високим рівнем доходу та країн з рівнем доходу вище середнього.

Таким чином, у цілях становлення і розвитку інноваційного, технологічного, інтелектуального потенціалу розвитку економіки України, як того вимагають сучасні тенденції розвитку світового господарства, необхідно вжити ряд заходів, спрямованих на стимулювання високотехнологічних видів виробництва, які здатні стати локомотивами широкого впровадження досягнень НТП, перенесення здобутків у передових галузях на всі інші, формування такого експортного профілю держави, за якого на її території здійснюватиметься інформаційно- та наукомістке, високотехнологічне виробництво.

Першочерговим завданням у цьому напрямку має стати система стратегічних орієнтирів розвитку вітчизняного інноваційно-технологічного середовища, які б відображали основні характеристики світового ринку технологій, а саме:

- сегментація глобальних ринків нано-, біо- й інформаційно-комунікаційних технологій у напрямі інтенсивнішого розвитку нових технологічних ніш на зразок фармакогенетики, наноелектроніки, біоінформатики тощо;

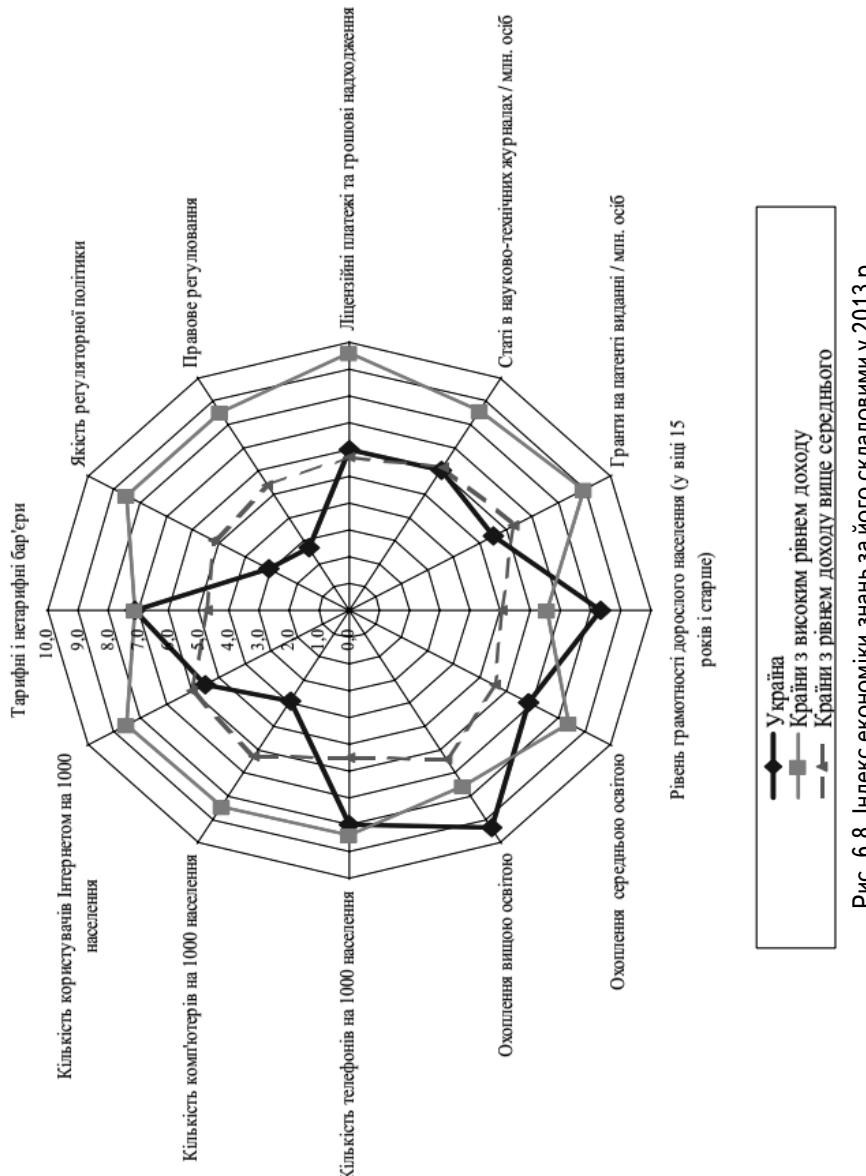

Рис. 6.8. Індекс економіки значень за його складовими у 2013 р.
Джерело: [19]

- стимулювання пошукових досліджень у сфері природничих і технічних наук: математика, біологія, інформатика, механіка, фізика, хімія, електроніка, приладобудування, телекомунікації;
- екологізація панівних методів продукування енергетичного ресурсу; розширення сфер застосування і досягнення масштабу серійного використання отриманих результатів науково-прикладних розробок у галузі нано- і біотехнологій;
- посилення природоохоронної складової в структурі технологічних пріоритетів цивілізаційного розвитку світу.

Відтак, прискорення процесу входження України у сучасне постіндустріальне світове господарство повинно враховувати такі обставини:

- основними орієнтирами українських товаровиробників мають бути технологічні фактори, світові стандарти, культура виробництва та динаміка ємності світового ринку;
- необхідною умовою сучасного ефективного виробництва стало наближення потужностей підприємств, особливо експортно-орієнтованих, технологій, технічного оснащення та серійності до таких світових критеріїв оптимальності, як орієнтація не на масове виробництво, а на конкретного споживача;
- внаслідок інтернаціоналізації виробничих сил немає потреби створення в країнах світового господарства максимально галузево-розгалужених виробничих систем, включаючи підприємства з повним технологічним циклом, що на попередніх етапах розвитку країн світу випливало з концепції максимального самозабезпечення.

Оскільки важливою складовою економіки знань є не тільки виробництво знань, але їх ефективне використання, нагальна стойть проблема пошуку шляхів підвищення рівня фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності; пошуку нових джерел фінансування для активізації інноваційної діяльності, наприклад, створення системи пільг для підприємств, які впроваджують або створюють інновації. Вкрай необхідним є оновлення матеріально-

технічної бази науково-дослідних інститутів, лабораторій; створення якісної інфраструктури щодо оперативного обміну ідеями, знаннями, інформацією, досвідом, розробками. Оптимальним варіантом розвитку інноваційної складової в економіці України має бути створення нових господарсько-територіальних утворень (технопарків, бізнес-інкубаторів, регіональних інноваційних фондів, венчурних фірм), які сприятимуть залученню приватного бізнесу до фінансування науково-дослідних розробок і процесу впровадження нових технологій у виробництво.

Серед раціональних інструментів підвищення інноваційної активності економіки України в умовах глобалізації може стати кластерний принцип державного регулювання, що передбачає концентрацію ресурсів держави на підтримку галузевих кластерів. Як інтеграційний механізм, кластер дає можливість фірмам бути разом більш конкурентоспроможними. Виробники, що приходять з інших галузей кластера, використовують НДДКР, запроваджують нові стратегії. Відбувається вільний обмін інформацією і швидке поширення нововведення по всіх каналах. До того ж кластерний підхід дозволяє підвищити ефективність взаємодії приватного сектору, держави, торговельних асоціацій, дослідницьких і освітніх установ в інноваційному процесі.

Для створення реальних умов для переходу економіки України на інноваційну модель розвитку державі доцільно звернути увагу на створення механізмів покриття інноваційних ризиків. З цією метою на державному рівні необхідно створити умови для капіталізації інтелектуальної власності; запровадити систему стимулів, яка сприяла б залученню банків, а також великих підприємств до інвестування коштів у розвиток венчурних (ризикованих) інноваційних фірм і проектів; розробити чітку систему надання державних гарантій кредитуванню перспективних інноваційних проектів [5, с. 44]. Заходами з підтримки інноваційної моделі розвитку можуть стати цільове безвідсоткове або пільгове кредитування, часткове бюджетне фінансуван-

ня пріоритетних інноваційних проектів, страхові гарантії комерційним банкам за кредитування найбільш перспективних проектів, інституційні механізми та інструменти організації економічних, відтворювальних систем.

Ряд заходів мають бути спрямовані і на створення більш сприятливого інституційного середовища для розвитку інтелектуального капіталу в Україні. Перш за все, доцільно забезпечити формування якісно нових «правил гри», регламентувати права власності, спрямувати розвиток інституціональної інфраструктури з метою підтримки інтелектуального потенціалу нації і перетворення його в інтелектуальний капітал. По-друге, доречно сформувати достатні умови для ефективного функціонування інтелектуального капіталу за рахунок структурної трансформації у відповідності зі збільшенням інтенсивності інтелектуалізації продуктивних сил суспільства. По-третє, з метою забезпечення інституціональних умов для нагромадження інтелектуального капіталу доцільно впровадження стратегії інноваційної експансії, розвиток сучасних інформаційних технологій, освоєння принципово нових сфер діяльності, сприяння розвитку людського капіталу.

Посиленню інноваційної складової економічного розвитку України може посприяти покращення інвестиційного клімату в країні, сприяння процесам транснаціоналізації українського корпоративного капіталу на користь нарощування його конкурентоспроможності і фінансового потенціалу, зокрема у таких найперспективніших сферах, як машинобудування, авіаційна, ракетно-космічна, металургійна і хімічна промисловість, електроніка, транспорт, легка і харчова промисловість, наукові дослідження, програмування і веб-дизайн. Ефективним засобом втручання української держави у процеси розбудови вітчизняної економічної системи, базованої на знаннях, може стати і стимулювання таких форм міжнародної торгівлі, які не передбачають безпосередній товарообмін, але сприяють поглибленню національної спеціалізації та прискоренню НТП (послуги по транзиту, транспортно-екс-

педиторському забезпеченню; геологорозвідувальні, будівельно-конструкторські, проектні та монтажні роботи; інжиніринг, науково-дослідні, досвідно-конструкторські роботи тощо).

Загалом модернізація економіки України має на меті підвищення рівня її міжнародної конкурентоспроможності, визначення опорних галузей виробництва, які згодом повинні зайняти ключові місця в її структурі. Мова йде, насамперед, про переробні галузі металургійної, хімічної промисловостей, виробництво будівельних матеріалів, наукоємні й високотехнологічні галузі машинобудування та оборонної техніки, а також легкої і харчової промисловості. Державна ж політика у цьому напрямку повинна базуватись на вивченні та сприйнятті передового досвіду інших розвинених країн у реалізації політики підвищення національної конкурентоспроможності, аби забезпечити макроекономічні умови розвитку високотехнологічних, експортоорієнтованих секторів національної економіки.

Літературні джерела

1. Алаторських М. Ю. Удосконалення процедур оцінки ефективності здійснених прямих інвестицій / М. Ю. Алаторських // Економіка та підприємництво : зб. наук. праць молодих учених та аспірантів / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; відп. ред. С. І. Дем'яненко. – 2011. – Вип. 27. – С. 193–203 .
2. Альошенкова І. В. Роль ТНК в світовій економіці / І. В. Альошенкова, С. М. Січко. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Economics/16_102216.doc.htm].
3. Батченко А.В., Дроздова Г.М., Дятлова В.В., Ткаченко А.Г. Зовнішньоекономічна діяльність: теорія і практика сучасного менеджменту: Монографія – Донецьк: ДонДУУ, 2005. – 345 с.
4. Гайдуцький І. П. Розвиток транснаціональних корпорацій (ТНК) та їхній вплив на економіку країн / І. П. Гайдуцький // Економіка АПК, 2008. – № 1. – С. 53–57, с. 54.
5. Гончарова Н. Инновационность конкурентных факторов экономического развития / Н. Гончарова // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 3. – С. 43–51.

6. Дейнеко Л. В. Посткризовий розвиток текстильної промисловості України [Електронний ресурс] / Л. В. Дейнеко, М. Ю. Завгородня // Проблеми системного підходу в економіці. – 2011. – № 2. – Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/PSPE/2011_2/Deyneko_211.htm..
7. Дунська А.Р., Пащенко М.С. Аналіз сучасного стану розвитку ТНК та характер їх функціонування в Україні. file:///C:/DOCUME~1/Admin/LOCALS~1/Temp/80097-168494-1-SM.pdf
8. Євтушенко Г. І. Іноземне інвестування в Україні: сучасний стан і перспективи / Г. І. Євтушенко, Т. А. Левківський // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2012. – № 1. – С. 126–135.
9. Келару І. О. Теоретичні підходи до процесу транснаціоналізації у світовій економіці / І. О. Келару // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6 (44). – С. 52-56.
10. Кочетков В. М. Розвиток українських ТНК як фактор росту економіки України [Електронний ресурс] / В. М. Кочетков, О. О. Мусієнко // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (постанова президії ВАК України № 2-05/3 від 08.07.2009 р.). – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2001>
11. Липов В.В. Міжнародна економіка: світова економіка та міжнародні економічні відносини. Модуль II. Міжнародні ринки та форми міжнародної економічної взаємодії: навчально-практичний посібник / В.В. Липов. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2008. – С. 63-64.
12. Манцуров І. Статистика економічного зростання та конкурентоспроможність країни: Монографія. [Текст] / І.Г. Манцуров – К.: КНЕУ, 2006. – 392 с.
13. Молчанова Е. Взаємодія транснаціональних корпорацій з національними економіками на прикл. України/ Е. Молчанова. – 2012. – 20 с.
14. Рябець Н. М. Роль процесу транснаціоналізації в розвитку сучасної національної економічної системи України в умовах глобалізації / Н. М. Рябець // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2013. – № 18. – Вип. 2. – С. 39–48.
15. Ткачук О.В. Товарна диференціація торгівлі України з Європейським Союзом / О.В. Ткачук // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 7. – С. 48–55.

16. Україна у світових рейтингах конкурентоспроможності // Монітор конкурентоспроможності. – 2010. – № 1. – С. 4–10.
17. Філіпенко А.С., Будкін В.С., Гальчинський А.А. та інші. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліття. – Київ «Либідь», 2010. – 470 с.
18. Kowalik T. Współczesne systemy ekonomiczne: Powstawanie, ewolucja, kryzys / Tadeusz Kowalik. – Warszawa : Wydawnictwo WSPiZ im. L. Koźmińskiego, 2000. – 355 s.
19. The Global Competitiveness Report 2013. The World Economic Forum, Geneva, Switzerland 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf.
20. <http://comtrade.un.org/> – офіційна статистична база ООН.
21. http://www.trademap.org/tradestat/Product_SelProduct_TS.aspx – офіційний сайт Trade Map – International Trade statistics.
22. <http://www.ukrstat.gov.ua/> – офіційний сайт Державного комітету статистики України.
23. https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt1314_u.htm – публікація документів Державної Служби Статистики України.
24. http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_en.pdf – World Investment Report 2015.
25. <http://www.wto.org> – Офіційний сайт Світової організації торгівлі.

Розділ 7

Зовнішньоекономічна експансія геокорпоративних структур як суб'єктів світового бізнесу

1.1. Транскорпоративні структури як особлива форма організації глобального бізнесу

Характеризуючи сучасні тенденції в розвитку ТНК, слід відзначити, по-перше, вплив науково-технічного прогресу на розвиток транснаціонального капіталу, по-друге, особливості інноваційної діяльності ТНК, по-третє, прискорений розвиток і вдосконалення факторів виробництва, що використовуються ТНК. Останніми роками відпала необхідність у надвеликих підприємствах на територіях окремих держав, розрахованих на всесвітній ринок. З'являється можливість створювати заводи, що випускають одну і ту ж продукцію за однією і тією ж технологією в низці країн, тобто уніфікувати випуск продукції в міжнародному масштабі й організувати спільне виробництво з підприємствами, що знаходяться в різних точках земної кулі й мають різну національну належність [2, с. 123–125].

Результатом НТП стала сучасна техніка, що дає змогу об'єднувати підприємства, які спеціалізуються на випуску різних видів продукції, але пов'язані виробничими відносинами в рамках однієї корпорації. Раніше такі підприємства належали різним фірмам або були самостійними комерційними одиницями. Тепер вони, підпорядковуючись одній ТНК, є складовими загального міжнародного виробничого комплексу.

Таким чином, ТНК можуть розміщувати виробництво в будь-якій точці світу – там, де їм вигідно, не утруднюючи себе національними межами і кордонами. В одних випадках вирішальну роль відіграє близькість сировини і матеріалів, дуже громіздких, дорогих для транспортування. В інших – використовується близькість місткого ринку збути. ТНК може приваблювати наявність кваліфікованої робочої сили або, навпаки, використовується величезний резерв дешевої та малокваліфікованої робочої сили у країнах, що розвиваються. В усіх цих випадках виробництво орієнтується на випуск продукції, що має споживчий попит, її постачають на будь-який ринок або регіон звідти, де її виробництво найбільш вигідне.

Принципово новим моментом у транснаціоналізації капіталу є розширення діяльності ТНК у сфері послуг, особливо наукомістких. Цей процес засвідчує факт зростання значущості послуг в економіці, а головне – зміну самого характеру послуг, який набуває все більше виробничого значення. Між товарами і послугами встановлюється тісніший зв'язок, внаслідок чого експорт товарів потребує розвинутішої мережі, що формується переважно з послуг. І сам характер багатьох видів послуг – збіг виробництва і споживання за часом, відсутність необхідності зберігання тощо – стимулюють зацікавленість компанії у їх виробництві.

У цей час чітко виявляється нова риса розвитку транснаціонального капіталу – поширення на приймаючі країни інноваційної активності, яка раніше була прерогативою материнських фірм. Відбувається це у результаті створення в інших країнах науково-дослідних центрів і технологічних парків, а також за рахунок поглинання місцевих фірм з високим інноваційним потенціалом[5].

Здійснювати успішну стратегію глобальних операцій, бути лідером у багатьох галузях виробництва, сфери послуг, носієм передових технологій ТНК можуть завдяки їх організаційній структурі.

Для ТНК характерна трирівнева організація:

а) головна компанія; б) підконтрольні філії; в) конкретні підприємства.

Головна компанія, як правило, складається з холдингової та/або оперативної компанії. Холдингова компанія – компанія-власниця контрольного пакета акцій дочірніх товариств ТНК. Оперативна компанія – компанія, що здійснює загальностратегічне керівництво, фінансове, бухгалтерське планування, наукові дослідження, розробки, статистичний облік, зв'язок з громадськістю.

Підконтрольні підрозділи пов'язані з головною компанією виробничими і технологічними відносинами, зокрема це такі підрозділи: 1) філії та відділення, які не мають юридичної і фінансової самостійності; 2) дочірні акціонерні товариства, що є юридичними особами, які зберігають певну незалежність у фінансово-господарській і дослідницькій діяльності, але частково або повністю належать за капіталом холдингу ТНК; 3) конкретні підприємства – первинні ланки організаційної структури ТНК, що здійснюють виробничу, збутову, обслуговуючу, фінансово-кредитну та науково-дослідну діяльність.

Виділяють наступні типи інтеграції транснаціональних корпорацій:

- горизонтально інтегровані корпорації з підприємствами, що випускають велику частину продукції. Наприклад, виробництво автомобілів у США або мережа підприємств «Fast Food».

- вертикально інтегровані корпорації, що об'єднують при одному власнику і під єдиним контролем найважливіші сфери у виробництві кінцевого продукту. Зокрема, у нафтovій промисловості видобуток сирої нафти часто здійснюється в одній країні, рафінування – в інший, а продаж кінцевих нафтопродуктів – у третіх країнах.

- диверсифіковані транснаціональні корпорації, що містять у собі національні підприємства з вертикальною і горизонтальною інтеграцією. Типовим прикладом корпорації такого типу є шведська корпорація Nestle, що має 95% свого виробництва за рубежем і зайнята рестораним біз-

несом, виробництвом продуктів харчування, реалізацією косметики, вин і т.д. Число таких компаній в останні роки швидко росте [6, с. 336–337].

Корпоративний характер міжнародного бізнесу та варіативність кон'юнктурних умов, численні конкретні підприємницькі завдання зумовлюють диверсифікацію організаційних форм господарської діяльності великих компаній, які можуть як концентрувати свою діяльність у рамках певної галузі, так і функціонувати як міжгалузеві утворення. Класифікація корпорацій здійснюється відповідно до ступеня усунення капіталів і об'єднання видів (фаз) господарської діяльності.

Картель – об'єднання підприємців, учасники якого узгоджують між собою обсяги виробництва, поділ ринків збуту, ціни, умови продажів і найму робочої сили, строки та інші умови платежів тощо. При цьому учасники картелів зберігають виробничу і комерційну незалежність. Як правило, є одногалузевими.

Фактична мета картелю – досягнення таких домовленостей між суб'єктами пропозиції на ринку, які дають їм змогу поліпшувати параметри та результативність своєї комерційної діяльності за рахунок створення більш сприятливих для себе договірних рамок і спільних засобів політики. Результатом таких домовленостей є зменшення тиску конкурентної боротьби за споживачів, погіршення умов діяльності і послаблення стимулів останніх. Найвідоміший приклад міжнародної картельної угоди – об'єднання країн-експортерів нафти – ОПЕК. Головним змістом спільних домовленостей цих країн є узгодження обсягів видобутку нафти і вплив на ринкові ціни на неї.

Синдикат – форма об'єднання, за якої учасники зберігають виробничу самостійність, але втрачають самостійність комерційну відповідно до взаємних угод. Найбільшого розвитку синдикати набули на початку ХХ ст., зокрема в Україні, як і на решті території тодішньої Росії за часів царата, а пізніше й НЕПу. Помітну роль відігравав синдикат «Продвугілля», створений у 1904 р., який був однією

з найбільших монопольних структур такого типу в Російській імперії. До нього входило 18 великих акціонерних вугільних товариств, підприємства яких зосереджували майже 75% усього видобутку вугілля Донбасу. У сучасних умовах така форма об'єднання, як синдикат, використовується рідко. На засадах міжнародного синдикату функціонує фактично одна велика ТНК – «Де Бірс», що контролює понад 80% світового ринку діамантів.

Пули – монопольні об'єднання, за яких прибутки надходять до спільних фондів, відтак здійснюється узгоджений їх розподіл відповідно до результатів експлуатації певної частини ринку, в заздалегідь обумовленій пропорції. Прикладом міжнародного пулу є «золотий пул», створений для торгівлі патентами.

Трест – форма об'єднання, в рамках якого учасники втрачають виробничу, комерційну, можливо – юридичну самостійність. Учасники трестів, які є також власниками акцій, розподіляють прибутки відповідно до розмірів їх пакетів акцій. Реальний контроль за трестом здійснює правління або головна компанія. Типовим для трестів є їх поширення в рамках галузей, які виробляють однорідну продукцію, хоча існують і міжгалузеві трести. ТНК як трестові об'єднання не прижилися, цей тип компанії використовується переважно у вигляді структурних підрозділів, відділень і підприємств, що входять до складу ТНК.

Концерн – складна форма господарської діяльності компанії, яка передбачає об'єднання підприємств промисловості, транспорту, торгівлі та банківської сфери. Типовою ситуацією є формальне збереження учасниками концернів юридичної та господарської самостійності за умови здійснення підприємницької діяльності під контролем домінуючих у них фінансових угруповань. Учасниками концерну можуть бути корпорації, які об'єднують свої потенціали й зусилля в ринковій стратегії.

Характерною особливістю концернів є взаємне проникнення капіталів різних галузей, а їх головною перевагою (як форми усунення потенціалів виробничої діяльнос-

ті) – надвелика концентрація фінансових і промислових ресурсів, оскільки в концерні можуть об'єднуватися різно-галузеві комерційні структури, власники реальних ресурсів і грошей.

Консорціуми – специфічна форма поєднання економічних потенціалів ринкових агентів. Виникають вони на базі тимчасових угод між кількома банківськими і промисловими корпораціями, фірмами з метою реалізації певних спільних проектів. Як і інші міжнародні об'єднання, консорціуми набули поширення в різних країнах та регіонах світу. Однак у деяких національних господарських системах консорціуми прижилися найбільш органічно.

Типовим приводом до утворення консорціуму, нерідко із за участенням кількох великих іноземних партнерів, є реалізація великого технологічно складного і капіталомісткого проекту, наприклад літакобудівного, аерокосмічного.

Транснаціональні стратегічні альянси (TCA) – різноманітні форми союзів самих ТНК. TCA – особлива організаційна форма міжфірмових, міжкорпораційних зв'язків двох або більше компаній, у рамках якої здійснюється довгострокова координація економічної діяльності учасників з метою реалізації масштабних виробничих проектів, максимізації результатів технологічної кооперації, скорочення тривалості інноваційних процесів, зниження вартості та ризикованості виробництва, поліпшення умов доступу до певних ринків. У рамках TCA здійснюється різновекторна координація – як горизонтальна (між підприємствами однієї галузі), вертикальна (між постачальниками та споживачами по технологічній лінії виготовлення і виробничого споживання продукції), так і діагональна (між різногалузевими структурами), що додає оперативності у розв'язанні завдань розвитку виробництва, забезпечує більшу управлінську гнучкість і технологічну мобільність.

TCA – це новий рівень концентрації капітальних ресурсів, централізації управління виробництвом, науково-технічною сферою.

Отже, ТНК як особливі форми організації глобально-

го бізнесу є домінуючими формами функціонування міжнародного капіталу. Вони являють собою мережу взаємопов'язаних підприємств, які походять з однієї країни і мають свої складові та філії в інших країнах. На відміну від національної компанії, ТНК переносить за кордон не сам товар, а процес інвестування, поєднуючи його із закордонною робочою силою в рамках міжнародного виробництва [11, с. 117–119].

Сучасні ТНК є силою, з якою не може не рахуватися жодна національна держава. Ще одна особливість діяльності ТНК в сучасних умовах – прагнення зміцнити свої позиції на найбільш швидко зростаючих ринках. Саме у світлі цієї тенденції можливими є перспективи збільшення іноземних прямих інвестицій у країни Східної Європи та СНД у найближчі десятиріччя.

ТНК відіграють провідну роль не лише у світовій економіці, а й у міжнародному політичному житті. Вони все інтенсивніше впливають на політичні процеси у світі: втручаються у формування зовнішньої та внутрішньої політики держав, мають у своєму розпорядженні арсенал коштів і можливостей реалізації та контролю власних інтересів.

7.2. Спільні підприємства та міжнародні консорціуми як сучасні структури глобального бізнесу

За сучасних умов неодмінною складовою ефективної реалізації спільної діяльності нерідко виявляється міжнародне співробітництво. Не менш важливою є зважена та поміркована участь держави у процесах міжнародного співробітництва, завдяки чому підвищується рівень позитивного впливу міжнародної діяльності на розвиток країни в цілому.

До процесів міжнародного співробітництва на сьогоднішній день інтенсивно долучаються державні установи та заклади вищої освіти, сприяючи таким чином активізації інноваційного розвитку національних економік.

У зв'язку з вищезазначеним існує об'єктивна необхідність дослідження особливостей спільних підприємств та консорціумів як сучасних форм здійснення міжнародного співробітництва, а також обґрунтування корисності спільнотої діяльності у міжнародному форматі під час розгортання кризових явищ на світових ринках.

Міжнародне співробітництво в сучасному діловому світі має високий потенціал для подальшого розвитку через ряд причин, зокрема: організації міжнародного співробітництва підвищують рівень міжнародної конкурентоспроможності учасників; базуючись на пайовому капіталі, вони знають меншого впливу фінансових ризиків та виявляють більшу стійкість до криз; мають більший рівень соціальної відповіданості.

Міжнародні проекти сьогодні є каталізатором розвитку підприємництва: вони мобілізують капітал та бізнес-ідеї з різних країн, а прибутки, отримані від їх діяльності, використовуються для подальшого розвитку.

Схематично взаємозв'язок процесів глобалізації, інтеграції та розвитку міжнародного співробітництва представлено на рис. 7.1.

Кризові явища на сучасних світових ринках здійснюють значний вплив на розвиток міжнародної спільнотої діяльності через ряд причин.

По-перше, в кризовий та посткризовий період компанії потребують постійних інновацій, аби залишатися конкурентоспроможними. Спільна діяльність по своїй суті створюється саме для того, щоб працювати «краще, дешевше і швидше» і задовольняти нагальні потреби своїх членів. Тому інноваційний характер міжнародної спільнотої діяльності формує конкурентоспроможність у світовій економіці.

По-друге, відбуваються зміни системи влади у двох напрямах: національні уряди передають частину своїх повноважень «доверху» – до міжнародних організацій і «донизу» – до місцевих спільнот. Як прямі бенефіціари, члени міжнародних об'єднань зацікавлені у ефективній діяльності та

Рис. 7.1. Взаємозв'язок процесів глобалізації, інтеграції

та розвитку міжнародного співробітництва

Джерело: власні дослідження авторів

постійних інноваціях з метою зміни бізнесового середовища і, як наслідок, досягаючи особистого успіху та реалізації довготермінових цілей.

По-третє, міжнародні об'єднання відіграють важливу роль серед міжнародних організацій і мають потенційну можливість стати головною компонентою громадянського суспільства.

По-четверте, спільні підприємства та об'єднання страждають від економічних криз набагато менше, ніж приватні підприємства, оскільки вони, в основному, спираються на пайовий капітал, на вирішення конкретних проблем людей і не залучені у спекулятивні дії. В умовах глобалізації міжнародні об'єднання виявляються найбільш стійкими та здатними протистояти тиску з боку великих транснаціональних компаній.

По-п'яте, широко розповсюдженими стають соціально орієнтовані компанії, які через маркетингові прийо-

ми доводять, що їх продукція є корисною для здоров'я людей, сприяє захисту навколошнього середовища, що співвідношення ціна-якість є найбільш оптимальним. Ці характеристики завжди були притаманні міжнародним об'єднанням.

Роль спільної діяльності у міжнародній проектній діяльності обумовлена насамперед рядом переваг: обмеження підприємницького ризику; одною можливістю проникнення іноземної фірми на місцевий ринок, забезпечення зв'язків з місцевими постачальниками, органами влади, банківськими структурами; кооперуванням фінансових та матеріальних ресурсів партнерів, що формують оптимально поєднану матеріально-технічну базу, яку не спроможні самостійно створити ні вітчизняні, ні іноземні учасники; гарантуванням високої соціальної ефективності співробітництва.

Для кращого усвідомлення переваг і недоліків використання спільних підприємств і консорціумів доцільно використати методику SWOT-аналізу (табл. 7.1).

Загалом, перевагами спільної діяльності та інтеграційних об'єднань є такі:

- 1) зниження ризиків;
- 2) економія на розширенні масштабів виробництва і/або раціоналізація виробництва;
- 3) обмін технологіями;
- 4) усунення або пом'якшення конкуренції на користь партнерів;
- 5) подолання державних торгових і інвестиційних бар'єрів;
- 6) сприяння первинній міжнародній експансії фірм, що не володіють достатнім досвідом;
- 7) використання переваг вертикальної квазіінтеграції в об'єднанні доповнюючих один одного внесків партнерів.

Аналіз вище зазначених переваг створення міжнародних спільних підприємств та консорціумів дозволяє класифіковати потреби в їх створенні таким чином:

- потреби проникнення на ринки;

Таблиця 7.1

**SWOT-аналіз використання спільних підприємств
і консорціумів**

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> - кваліфіковані кадри; - налагоджена система звітності; - чітка ієрархічна структура; - дисципліна; - диверсифікована діяльність; - значний сегмент ринку; - гарантований ринок збуту; - гарантований ринок кредитів; - кооперативні принципи; - моральні цінності в бізнесі; - значний експортний потенціал; - орієнтація на задоволення потреб пайовиків. 	<ul style="list-style-type: none"> - неоднорідна структура системи (різні фірми – різні потреби); - недостатність пайового капіталу як фінансової бази для функціонування; - домінування адміністративних важелів в управлінні;
Можливості розвитку	Загрози розвитку
<ul style="list-style-type: none"> - сприятливе законодавче поле; - міжнародні проекти співпраці; - можливість запозичення досвіду міжнародної інтеграції у європейських країн. 	<ul style="list-style-type: none"> - недостатня розвиненість ринкових інституцій; - втрата внутрішнього ринку; - іллегалізація (тінізація) та криміналізація економіки; - відсутність державної підтримки;

Джерело: систематизовано авторами за даними [20]

- потреби у фінансових ресурсах, сировині, комплектуючих, виробничих потужностях, будівлях, спорудах;
- потреби в знаннях;
- потреби в персоналі;
- потреби в задоволенні вимог державного регулювання, зниженні політичного ризику, отриманні пільг.

Аналіз вищеперелічених потреб у встановленні міжнародних міжорганізаційних зв'язків дозволяє виділити найбільш важливі мотиви створення альянсів:

- доступ на зарубіжні ринки;
- доступ до ресурсів і зростання ефективності їх використання;
- зростання компетенції.

Для будь-якого стратегічного вибору характерні пере-

ваги і недоліки. Необхідно враховувати, що сама міжорганізаційна співпраця має як вигоди, так і витрати. Інакше кажучи, перш ніж починати координацію діяльності з іншою організацією, фірма повинна переконатися в тому, що вигоди від співпраці перевищать витрати. Вигоди і втрати від співпраці у рамках міжнародних спільніх підприємств і консорціумів наведені в таблиці 7.2.

Таблиця 7.2

**Можливі втрати і вигоди від співпраці рамках
міжнародних спільніх підприємств і консорціумів**

Втрати	Вигоди
Втрата переваги в технології; ризик втрати конкурентної позиції	Можливість отримувати знання і адаптуватися, розвивати компетенції або спільно розробляти нові продукти
Втрата ресурсів – часу, грошей, інформації, сировини, статусу і т.д.	Придбання ресурсів: часу, грошей, інформації, сировини, статусу і т. д., використання не завантажених потужностей і підприємств
Спільні витрати, пов'язані з такими невдачами, як погіршення репутації, статусу або фінансового становища	Спільні витрати по розробці продукту і поділ ризиків (невдача в своєчасній і якісній розробці нових продуктів, технологічні ризики, ризики, пов'язані з комерційним успіхом і ризики, пов'язані з розміром частки на ринку)
Втрата автономії і здатності однобічно контролювати результати; зміна цілі, втрата контролю	Придбання впливу над територією (сфери діяльності); здатність упроваджуватися на нових, враховуючи іноземні, ринки
Втрата стабільності, упевненості і відомої, перевіrenoю часом, технології	Здатність управлюти невизначеністю, вирішувати невидимі і складні проблеми, здібність до спеціалізації або диверсифікації, здатність відображати натиск конкурентів
Конкуренція за сфери діяльності (території), цілі, методи їх реалізації	Отримання взаємної підтримки, синергії групи і гармонійних робочих відносин
Затримки в прийнятті рішень через проблеми в координації	Швидкі відповіді на змінний ринковий попит, менша затримка у використанні нових технологій
Втручання уряду, регулювання і т.д.	Отримання згоди від іноземних урядів на діяльність у країні

Джерело: систематизовано авторами за даними [1]

На нашу думку, міжнародні стратегічні утворення, до яких, зокрема, відносяться, спільні підприємства та альянси, – це важливий інструмент глобальної конкуренції і проведення глобальних стратегій. Вони дозволяють організації з вузькою сферою отримати вигоди від ширшої сфери діяльності, не вступаючи безпосередньо в нові сегменти галузі, географічні райони або споріднені галузі. Це найбільш простий спосіб для національної організації розосередити свою діяльність по всьому світу, щоб досягти необхідних переваг у витратах і диференціації.

На сучасному етапі, поширення транснаціональних утворень у вигляді спільних підприємств та консорціумів – це одна з головних особливостей розвитку світової економіки, що забезпечує синергію інвестицій і дозволяє максимізувати їхній вклад в економічний розвиток. У цьому проявляється найважливіша перевага означених форм інтеграційних утворень.

Стратегічний характер транснаціональних об'єднань проявляється в тому, що вони націлені на досягнення довгострокових конкурентних переваг учасників цих об'єднань в рамках глобальної стратегії їх діяльності і мають підвищену стійкість до кризових потрясінь. Перевагою міжнародних інтеграційних структур є також те, що вони відкривають доступ до ресурсів іноземних держав, їхнього науково-дослідного потенціалу і виробничих потужностей.

В індустріальних економіках утворюються потужні ієпархічно побудовані технологічні системи, на яких, як правило, стоять великі багатонаціональні транснаціональні концерни, що мають риси холдингу. Останні, акумулюючи великий обсяг ресурсів і продукції, виступають як своєрідні ретранслятори сигналів макроструктури в параметри ринкового регулювання на рівні окремих підприємств. Завдяки цим структурам економіка розвинених країн має змогу реагувати засобами фінансової і, зокрема, податкової політики на структурні зрушення в економіці.

Поки-що процес створення транснаціональних об'єднань в Україні здійснюється надто повільно через відсут-

ність ефективних інструментів міждержавної взаємодії і недоліки нормативно-законодавчої бази регулювання процесів створення та функціонування транснаціональних структур. У зв'язку з цим особливого значення набуває підвищення ролі державних органів у створенні умов для поширення перспективних типів транснаціональних формувань. Міждержавна взаємодія має забезпечити спільну розробку економіко-правових механізмів стимулування розвитку прямих зв'язків між підприємницькими структурами країн, уніфікованих законів щодо регулювання спільних інтересів господарчих суб'єктів, використання з метою підтримки інтеграційних тенденцій сукупності заходів сучасної промислової політики, фінансово-інвестиційну участь у великих спільних проектах щодо підвищення конкурентоспроможності продукції на світових ринках.

7.3. Формування українських ТНК як глобальних ринкових структур

Згідно умов комісії ООН до ТНК відноситься компанія, що включає одиниці у двох або більше країнах, незалежно від їхньої юридичної форми та сфери діяльності, річний обсяг продажів цієї компанії повинен перевищувати 100 млн. дол., наявність представництв, філій чи дочірніх компаній повинна бути не менше ніж у шести країнах. Аналізується також обсяг продажів за межами країни – резиденції.

Серед об'єктивних проблем, які існують в Україні щодо формування вітчизняних ТНК, можна назвати такі: нестабільність політико-правового середовища країни; нерозвиненість ринкової інфраструктури; нестабільність курсу національної валюти; нерозвиненість внутрішнього інвестиційного ринку; обмежена зовнішня орієнтація бізнесу; інформаційна відсталість країни; невеликі (у світовому масштабі) розміри бізнес-груп; назdogаняючий характер науково-технологічної діяльності, інноваційної складової господарювання; криза високотехнологічних галузей економіки тощо. На особливу увагу заслуговують питання

економічної безпеки, під якою розуміють стан національної економіки, що забезпечує задоволення життєво важливих потреб країни в матеріальних благах незалежно від виникнення у світовій економічній системі або всередині країни форс-мажорних обставин соціально-політичного, економічного або екологічного характеру [15, с. 44].

Найбільшою фінансово-промисловою групою України є СКМ (System Capital Management), її діяльність сконцентрована в чотирьох основних сферах: металургія й видобуток вугілля, виробництво електроенергії; банківська справа і страхування; телекомунікації. Крім того, СКМ володіє й управляє активами в інших секторах бізнесу, включаючи нерухомість, медіа-бізнес, видобуток і переробку глин, роздрібну торгівлю, машинобудування, виробництво пива, автозаправні станції, спорт. У цілому Група СКМ об'єднує більше 100 компаній. Крім українських активів СКМ володіє компаніями в країнах Європи (Італія, Швейцарія, Великобританія, Росія) та США. СКМ володіє контрольними пакетами акцій більше 90 підприємств (включаючи опосередковане володіння), входить до числа найбільших вітчизняних інвесторів в українській економіці.

Іншою великою компанією, яка має ознаки ТНК, на нашу думку, є науково-виробнича група «Інтерпайп» (Interpipe Group), яка є однією з найбільших приватних компаній України, четвертою за рівнем потужностей трубною компанією світу, третьою в світі з виробництва і постачання залізничних коліс, найбільшим світовим постачальником силікомарганцю. Частка компанії на світових ринках безшовних труб складає 4,1%, залізничних коліс – 10%, марганцевих феросплавів – більше 11% [10, с. 55].

Продукція підприємств «Інтерпайпу» поставляється більш ніж в 70 країн світу, частка експорту в структурі продажів складає близько 70%. Головний офіс корпорації «Інтерпайп» розташований у Дніпропетровську, представництва й агентські служби – у Росії, Білорусі, Азербайджані, Казахстані, Узбекистані, Швейцарії, США та інших країнах. До складу групи входить цілий ряд ви-

робничих, торгових, сервісних та інших компаній. Так, у повній або частковій власності «Інтерпайпу» знаходяться ВАТ «Нижньодніпровський трубний завод», ВАТ «Новомосковський трубний завод», ЗАТ «Нікопольський завод безшовних труб NICO TUBE», ВАТ «Нікопольський завод феросплавів», цукрові заводи (Сумсько-Степанівський, Воронезький, Низовський, Буринський, Чупахівський, Півненківський), Акціонерний банк «Кредит-Дніпро», банк «Дельта», «Укрсоцбанк», телеканали ICTV, СТБ, «Новий канал», газета «Факти і коментарі». Корпорація також управляє активами дніпропетровського ВАТ «Втормет» і Нікопольського ЗАТ «Ремонтний завод».

Наступним претендентом на роль вітчизняних ТНК є група компаній ОOO «DCH» (Development Construction Holding) – інтеграційне об’єднання підприємств різних галузей економіки. Промислові підприємства, що входять у DCH, займаються виробництвом добрив, хімічної продукції, склотарі, контролюючи значну частину українського ринку в різних сегментах. Наявність власного вертикально інтегрованого ланцюжка «виробництво (видобуток) будматеріалів – будівництво – девелопмент» дозволяє холдингу успішно розвивати свій бізнес на ринку нерухомості, забезпечуючи житловими, комерційними й інфраструктурними об’єктами різні міста України. Активи групи зосереджені в таких сферах, як промисловість, будівництво, фінанси і девелопмент. Управління активами «DCH» здійснює компанія «DCH IM» (DCH Investment Management). Серед активів групи – 24,5% акцій АКІБ «УкрСиббанк», а також ВАТ «Азот» (Черкаси), ТОВ «Мерефянська скляна компанія», Українська гірничодобувна компанія, компанія «Харківцемент», будівельний холдинг «Strabag. Ukraine» (спільно з компаніями «Strabag SE» (Австрія) і «Базовий елемент» (Росія) [10, с. 55].

Ще однією потенційною ТНК може бути ВАТ «Укрнафта», яке є монопольною нафтovidобувною компанією України, основні види її діяльності: геологорозвідувальні роботи, експлуатаційне буріння, видобуток нафти, конден-

сату, супутнього нафтового і природного газу, підготовка нафти і переробка. За підсумками 2009 року на компанію припадало 70% видобутої в Україні нафти.

ВАТ «Укрнафта» вивчає можливість співробітництва з країнами СНД, Іраном, Лівією, Саудівською Аравією, Польщею та іншими країнами світу. За договорами про спільну інвестиційну і виробничу діяльність ВАТ «Укрнафта» працює з такими компаніями: «Моментум Ентерпрайзіс» (Канада); «Карлтон Трейдінг Україна»; «Аетерал Вектор ресурсіс Інк.» (Канада).

Спеціалісти компанії виконують роботи з будівництва свердловин за кордоном (Російська Федерація, Ірак, Індія, Пакистан, Сирія, Алжир, Лівія, Куба, В'єтнам). Цілком реальним є створення в окремих із цих країн виробничих підрозділів «Укрнафти» [8, с. 130].

Наступним претендентом на роль вітчизняної ТНК є Nemiroff Холдинг – один з найбільших світових виробників алкоголю, продукція якого постачається в 55 країн світу. Виробничі потужності компанії складають 2 лікерогорілчаних заводи розташовані в місті Немирів. Розлив продукції в Росії здійснюється на потужностях ВАТ «Лікеро-горілчаний завод «Ярославський».

До структури холдингу входять Керуюча компанія Nemiroff, Українська горілчана компанія Nemiroff, Дочірнє підприємство (ДП) «Алко Інвест», Торгове представництво Nemiroff у Росії і Торгове представництво Nemiroff у Польщі, а також Nemiroff International зі штаб-квартирою в Будапешті (Угорщина) [8, с. 131].

Отже, компанією Nemiroff зроблено перші кроки до транснаціоналізації. Подібні процеси відбуваються і в компаніях харчової промисловості. А саме в підприємствах кондитерської галузі. Найбільшими вітчизняними компаніями на кондитерському ринку є наступні: ДП «Кондитерська корпорація «РОШЕН», ЗАТ «ВО «КОНТИ», ЗАТ «АВК», Корпорація «Бісквіт-Шоколад». Лише компанії «РОШЕН» і «КОНТИ» мають явні ознаки транснаціональних компаній, адже частка їх виробничих потужностей

розташована за кордоном, а управління виробничими потужностями здійснюється з головних офісів, котрі розташовані в Україні. З 2002 року до складу ДП «Кондитерської корпорації «РОШЕН» увійшла Ліпецька кондитерська фабрика «Ліконф» (Росія), у 2006 році до складу корпорації увійшла Клайпедська кондитерська фабрика (Литва). В свою чергу, ЗАТ «ВО «КОНТИ» у 2004 р. збільшило свої виробничі потужності за рахунок придбання Курської кондитерської фабрики. У Росії «КОНТИ» інвестує більше ніж \$200 мільйонів в широку відбудову Курської фабрики, що у перспективі включатиме новий логістичний центр та ще одну сучасну фабрику, яка оперуватиме сімома збудованими за останнім словом техніки лініями виробництва [10, с. 56].

Порівняльний аналіз дає наступні результати (див. табл. 7.3).

Таблиця 7.3

**Порівняння основних показників
проводінних українських компаній за 2015 рік**

№ з/п	Компанії	Річний обсяг продажів, млн. дол.	Кількість країн, в яких розташовані філії
1	НВГ «Інтерпайп»	10230	8
2	ФПГ «СКМ»	8151	6
3	ВАТ «Укрнафта»	847,82	1
4	ООО «БСН»	493,45	1
5	ДП «КК «РОШЕН»	220	3
6	Nemiroff Холдинг	203,8	5

Більше ознак ТНК проявляється у ДП «КК «РОШЕН», яка має 2 фабрики закордоном, натомість ЗАТ «ВО «КОНТИ» має кондитерську фабрику лише у Російській Федерації. Тому, виходячи з кількості фабрик та країн, в яких вони розташовані, слід зазначити, що корпорація ДП «КК «РОШЕН» має більш високий транснціоналізаційний потенціал, тобто у коротший проміжок часу може значно збільшити об'єм виробленої та реалізованої продукції за кордоном. Ще однією перевагою корпорації ДП «КК «РО-

ШЕН» є те, що до країн ЄС компанія пробивається через литовську кондитерську фабрику «Klaipedos», придбану саме з цією метою.

Слід зазначити, що тільки дві з представлених організацій відповідають вищезазначенним ознакам ТНК. Це НПГ «Інтерпайп» та ФПГ «СКМ», тож їх можна вважати, згідно 2-х вимог ООН, транснаціональними. ВАТ «Укрнафта» та ООО «DCH» відповідають лише першій умові – їх річний обсяг реалізації продукції перевищує 100 млн. дол. Проте, зазначені підприємства не мають філій у 6 країнах та виробляють свою продукцію лише в Україні.

Однак річний обсяг реалізації продукції NEMIROFF Холдинг, ДП «КК «ROSHEN» та ЗАТ «ВО «КОНТИ» перевищує 100 млн. дол., ці підприємства мають виробничі потужності у двох країнах, а ДП «КК «РОШЕН» в трьох, то недостатньою є кількість країн, у яких компанії мають філії, проте найбільшу кількість філій має NEMIROFF Холдинг, що свідчить про можливий потенціал та перспективи компанії досягти рівня транснаціональної корпорації.

Також, ступінь інтернаціоналізації українського бізнесу можна оцінити за допомогою фаз інтернаціоналізації Ненсі Адлер [14, с. 310]. Згідно запропонованих фаз та аналізу транснаціональних тенденцій провідних українських компаній різних галузей можемо зробити висновок, що розглянуті компанії знаходяться у другій фазі та є міжнародними, бо вони спрямовують свої зусилля на розширення ринків збути, зокрема, завоювання нових ринків збути за межами країни. За результатами дослідження можна зробити висновок, що перші кроки на шляху транснаціоналізації українськими компаніями вже зроблені: побудовані вертикально інтегровані виробничі ланцюги величими фінансово-промисловими групами, відомі випадки придбання українськими компаніями активів за кордоном, за допомогою міжурядових угод створюються перші державні транснаціональні компанії. Разом з тим процес створення українських ТНК може бути значно прискорений та розширений в галузевому спектрі у випадку залучення інозем-

них партнерів. Для цього компанії, що співпрацюють з іноземними фірмами на основі спеціалізації та кооперування, можуть сформувати з ними спільні структури, вступати в стратегічні альянси шляхом створення міждержавних корпорацій.

Формування вітчизняних ТНК, з участю капіталу інших країн СНД, може стати визначальним фактором реінтеграції сегментів пострадянського економічного простору та має перспективи виходу на ринки третіх країн. В Україні існує багато однопрофільних підприємств, які можуть, об'єднавши зусилля та можливості, створити міцне корпоративне об'єднання, здатне зайняти значну позицію на зовнішніх ринках. Тому створення українсько-зарубіжних ТНК може стати вагомим стимулом як для розширення виробничих потужностей структур, так і для збільшення їх фінансових показників, що, в свою чергу, буде сприяти подальшій диверсифікації виробництва, нарощуванню темпів та обсягів продукції, що виготовляється, а також дозволить інтегрувати двосторонній економічний простір на порядок вище, ніж десяток міждержавних угод [19].

7.4. Перспективи глобального позиціонування українських фінансово-промислових груп

Щодо діяльності українських промислово-фінансових груп, то в даний час вони власними силами реалізують проекти щодо реструктуризації компаній, інвестиційні плани з модернізації основних фондів.

Якщо раніше великий український капітал волів не заглядати далеко вперед, то вже сьогодні анонсовано кілька комплексних довгострокових інвестиційних програм. Найбільші з них опубліковані лідерами української металургії – СКМ та ІСД. Наприклад, СКМ планує інвестувати у свої підприємства близько \$5 млрд. протягом 2015–2020 рр.

Ще одним позитивним фактором на шляху інтеграції українських фінансово-промислових груп у національну економіку стає розширення кола їхніх економічних

інтересів, що включає не тільки профільні, експортно-орієнтовані сегменти, але і галузі, споконвічно спрямовані на внутрішній ринок. Так, у власності СКМ, ІСД, групи «Приват» знаходяться численні активи в АПК, будівельній індустрії, харчовій промисловості, сфері обслуговування. Інвестиції багатьох компаній спрямовані в розвиток транспортної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури, що не тільки стимулює внутрішній ринок, але і сприяє розвитку в Україні нових високотехнологічних сегментів.

Незважаючи на очевидний прогрес, український великий капітал стикається із серйозними проблемами і переживає кризу росту. Політико-економічна і зовнішньополітична буря, піднята владою в 2005 році, змусила більшість фінансово-промислових груп переглянути свої інвестиційні плани убік скорочення. До традиційно жорстокого конкурентного тиску додався ще один надзвичайно серйозний фактор – ріст цін на енергоносії.

Погіршилася кон'юнктура зовнішніх ринків, продовжується тенденція обмеження доступу на них вітчизняних виробників, а це значить, що джерел і можливостей для внутрішнього реінвестування в українських компаній стало менше.

У цій ситуації єдино прийнятним виходом для багатьох українських фінансово-промислових груп стають, по-перше, інвестування капіталу у власні транснаціональні виробничі ланцюжки і, по-друге, виробничо-інвестиційна кооперація з великими міжнародними гравцями – ТНК. Визначений заділ у цьому напрямку і досвід участі в міжнародних консорціумах українські компанії мають.

Уже зроблені перші кроки, спрямовані на транснаціоналізацію українського бізнесу: здійснений перехід на міжнародні стандарти фінансової звітності, займаються частки в іноземних компаніях, що призводить до створення вертикально інтегрованих структур, які мають визначний рівень конкурентоспроможності на міжнародних ринках.

В Україні створення транснаціональних корпорацій здійснюється не завдяки цілеспрямованій державній політиці, а часто всупереч консерватизму номенклатурної моделі управління економікою.

Діяльність таких корпорацій як ІСД, СКМ, «Приват» вже давно вийшла за рамки первинного нагромадження капіталу. Вона не обмежується задачами побудови схем «виробник–покупець». Сьогодні їхньою метою є створення стратегічно значимих багатопрофільних виробничих схем.

При цьому варто враховувати, що побудова таких ланцюжків уже вийшла за рамки національної економіки. Виробничі потужності, які належать компаніям, розкидані по світу, що стає основою для формування нових відносин у міжнародній виробничо-інвестиційній кооперації. Фактично український капітал ввійшов у стадію транснаціоналізації бізнесу [18].

Зокрема, група СКМ (Систем Кепітал Менеджмент) володіє активами в енергетиці, вугільній, гірничу-металургійній, машинобудівельній промисловості, телекомунікаціях, транспорті і будівництві, як в Україні, так і інших країнах (Італія, Туреччина). Досить повно в рамках групи представлений фінансовий сектор: банки, страхові й інвестиційні компанії.

Те ж можна сказати і про ІСД (Індустріальний союз Донбасу) – найбільш досвідченої української компанії, що, вибудовуючи свої виробничі ланцюжки, однією з першої вийшла на міжнародний рівень як через придбання виробничих активів за кордоном, так і через участь у масштабних зовнішньоекономічних проектах (Швейцарія, Угорщина, Польща, Чехія, Індія, Узбекистан).

Об'єктами уваги групи «Приват» є паливно-енергетичний комплекс і металургійна промисловість, у яких також сформовані повноцінні виробничі схеми. Через корпоративний фінансовий сектор група інвестує проекти в сфері машинобудування, транспорту і зв'язку.

Таким чином, українські фінансово-промислові групи, перетворюючись на транснаціональні корпорації, здатні

скласти індустріальну й інфраструктурну основи національної економіки, і вже зараз представляють її на провідних світових ринках товарів і послуг, беруть участь у регіональному поділі праці Європи й Азії.

Сьогодні, коли ТНК українського походження одержують міжнародне визнання, держава більше не може їх ігнорувати, а тим більше – робити вигляд, що вони не існують.

Запит на послідовну державну економічну стратегію у відношенні бізнесів-груп, які представляють ТНК українського походження, не менш гострий, ніж в інших соціальних груп і інститутів.

Діапазон відносин між державою і національними ТНК досить обмежений. По суті можна говорити про дві основні моделі взаємодії між національними ТНК і владою в Україні: «конфронтація і конкуренція», або «партнерство і співробітництво».

Можливий також варіант – «рівнобіжні курси». Однак такий варіант буде носити проміжний і нестійкий характер, оскільки неминуче буде наблизатись чи до моделі конфронтації, чи до схеми партнерства між державою і національними ТНК.

Найбільш негативним бачиться сценарій, при якому державна влада, усупереч здоровому глузду й економічній та політичній доцільності, буде намагатися конкурувати і конфліктувати із ТНК українського походження. Очевидно, що спроба реалізувати на практиці подібний сценарій призведе не тільки до підриву економічної стабільності в країні, але й зробить її об'єктом економічної експансії з боку іноземних ТНК. Останні об'єктивно спробують заповнити економічний вакуум, що виникає в зв'язку зі «згортанням» національними ТНК економічної активності в Україні.

Наслідки такої політики добре відоме – повне підпорядкування національного виробничого і ресурсного потенціалу глобальним транснаціональним корпораціям, і, як результат, – втрата здатності держави до розвитку на власній основі [4].

Другий варіант можна визначити як «рівнобіжні курси». Держава і влада у взаєминах з національними ТНК відмовляється від політики диктату. З іншого боку, лібералізм та «економічний нейтралітет» держави доходить до крайності, коли нівелюється й ігнорується національна приналежність ТНК (тобто, неважливо, чий капітал – російський, американський або український – аби він створював робочі місця і платив податки). Іншими словами, влада перестає боротись з великим капіталом, однак при цьому вона відмовляється розглядати ТНК із національними коренями як стратегічного партнера й основу національної економіки.

Зазначений сценарій також виглядає як малоперспективний. При забезпеченні соціальної відповідальності держави, без спирання на великий національний капітал, влада буде змущена вдатися або до масового розпродажу стратегічних активів, або до донорської допомоги з зовнішніх джерел в обмін на відмову від геоекономічного суверенітет [4].

Нарешті, найбільш продуктивним виглядає вибір на користь переходу від «конкуренції і конфронтації» до «партнерства і співробітництва». Реалізація зазначененої моделі передбачає врахування цілого набору факторів і обставин.

Насамперед, необхідна суспільна реабілітація великого національного капіталу, визнання важливості формування національних ТНК як каркасу української економіки, що забезпечує економічний суверенітет і економічну стійкість.

По-друге, очевидно потрібно індустріалізувати і поставити на систематичну основу стратегічний діалог між державою і представниками національних ТНК, які формуються.

З одного боку, державна стратегія повинна враховувати об'єктивні проблеми, з якими стикаються національні ТНК на сучасному етапі свого розвитку. З іншого боку, для корпорацій важливе розуміння стратегічних цілей і економічних задач, що ставить перед собою держава. Без цього неможливо співідносити корпоративні і державну стратегії, виробити кроки, що дозволяють об'єднати інтереси біз-

несу з цілями розвитку української економіки і її успішної інтеграції у світову господарську систему.

По-третє, з урахуванням політичних змін у світі сьогодні на передній план виходять питання забезпечення економічних інтересів держав, посилення конкурентноздатності їхніх товарів і послуг на світових ринках. Підтримка і захист національних товаровиробників, збільшення їхнього експорту зводиться багатьма країнами в ранг державної політики, одного з пріоритетів національної безпеки. Наприклад, у США підтримку американському бізнесу на рівні з міністерствами торгівлі, фінансів, сільського господарства, енергетики, транспорту, які традиційно приймають участь у цьому процесі, активно здійснює держдепартамент [9].

По-четверте, необхідно відмовитися від галузевих обмежень або дискримінації ТНК українського походження в питаннях інвестування в ті або інші галузі вітчизняної економіки. В галузевому аспекті увагу ТНК усе більш залучають сфера послуг і інфраструктури, що раніше мало цікавили міжнародні компанії і були переважно сферами діяльності природних монополій. В даний час вони перетворилися в конкурентні галузі з великим потенціалом для прибуткового інвестування.

Нарешті, у світлі сучасних тенденцій інтернаціоналізації світового виробництва на зміну звичайній формулі про «залучення іноземного капіталу» приходить необхідність створення великих ТНК за участю іноземного капіталу (у вигляді довгострокових, стратегічних прямих інвестицій) і з виходом продукції як на внутрішній, так і на зовнішні ринки.

Однак, слід зазначити, що Україна, попри певні досягнення в соціально-економічній сфері на початку ХХІ століття, ще не вийшла з категорії «транзитної держави». Проведене протягом 2008–2010 років дослідження на кафедрі політичної аналітики та прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України свідчить, що фінансово-економічна структура

країни сформована на 78% (згідно загальноприйнятих в світі показників). За рівнем соціальної та політичної інфраструктури Україна відстає набагато суттєвіше. Відповідний контекст впливає на особливості функціонування основних вітчизняних фінансово-політичних груп. Великий бізнес являє собою суміш ринкових механізмів і державної влади, що використовується для монополізації та одержання прибутків зі свого привілейованого становища – так званої ренти. В цілому фінансово-політичні групи беруть активну участь у загальнодержавних процесах та активно лобіюють прийняття необхідних для себе рішень (соціально-економічних та політичних) на рівні виконавчої та законодавчої влади. Фактично всі вони мають свої партійні надбудови з парламентським представництвом у вигляді фракцій або депутатських груп у Верховній Раді України, тісно чи іншою мірою контролюють парламентські комітети, міністерства тощо.

Формування нової вертикалі влади, по суті, не змінило структури вітчизняного політико-економічного простору. Проблема інтеграції фінансово-політичних груп у владу залишається невирішеною, трансформації взаємовідносин (у напрямку відходу від прямого втручання в соціально-економічні процеси, кулуарного лобіювання інтересів, посилення соціальної відповідальності, зменшення рівня тіньової економіки) не відбулося. Доля великого капіталу й надалі залишається вкрай високою та визначає, відповідно, основні вектори розвитку країни. Наприклад, у рейтингу найбільш впливових людей України, що традиційно формує журнал «Кореспондент», покладаючись на думку шістнадцяти провідних експертів у галузі політології, економіки та культури, 42 особи зі 100 є бізнесменами та одночасно входять до рейтингу журналу «Золота сотня – 100 найбагатших українців». При цьому їх сумарний капітал дорівнює 49.9 млрд. доларів США – фактично річний бюджет країни [16, с. 4]. При цьому після світової економічної кризи значна частина вітчизняних фінансово-політичних груп як регіонального, так і загальнонаціонального масштабу в

значній мірі почала орієнтуватися передусім на державний бюджет, беручи участь у різноманітних державних програмах (у тому числі пов'язаних з ЄВРО-2012), а також активізувавши різноманітні додаткові легальні та напівлегальні механізми отримання коштів (пільги, ПДВ тощо).

Разом з тим, відбулися деякі зміни в інституційній площині функціонування вітчизняних фінансово-політичних груп. Зокрема, у вересні 2010 року Верховна Рада України визнала таким, що втратив чинність Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» та внесла відповідні зміни до Господарського кодексу України та Закону України «Про банки і банківську діяльність». Зазначалося, що існування прийнятого ще у 1996 році закону є не доцільним як з юридичної, так і з економічної точки зору. Зокрема, відповідно до Господарського кодексу України (стаття 125) промислово-фінансові групи не є юридичною особою і не підлягають державній реєстрації як суб`єкт господарювання. Тобто, вони є лише економічною формою взаємодії відповідних фінансових та промислових залежних організацій і їх головного підприємства. До того ж, відсутність державної підтримки щодо діяльності таких груп, а саме: державні гарантії для залучення іноземного капіталу, надання інвестиційних кредитів чи іншої фінансової підтримки для реалізації проектів ставить під сумнів економічну доцільність їх створення, особливо у період фінансово-економічної кризи [3].

Однак протягом своєї історії великий капітал в Україні не використовував форму офіційних фінансово-промислових груп. Серед основних причин слід назвати недосконалє законодавство, яке не лише не стимулювало, а в окремих випадках виступало прямою перешкодою для формування таких структур. У приватному секторі функціонують структури, подібні до фінансово-промислових груп, які мають ознаки, що дають змогу класифікувати їх саме як фінансово-промислові групи. Зокрема, вони проводять єдину стратегію розвитку, мають чіткі межі постійного контролю на основі корпоративних або інших прав, стра-

тегічний та фінансовий центр, що контролює діяльність групи, спрямовує її розвиток і забезпечує інвестиціями тощо.

У цілому сьогодні великий бізнес існує у новій системі координат, специфіку якої визначають два основні фактори. По-перше, мова йде про наслідки світової фінансово-економічної кризи, що спричинили реструктуризацію вітчизняної економіки, посилення процесів злиття та поглинання, експансію російського капіталу. До цього додається стійка тенденція до перерозподілу економічних функцій у світовому масштабі, за якого протистояти новим глобалізаційним викликам здатні лише ті групи, які інтегруються в новий економічний порядок. По-друге, важливим чинником стали президентські вибори та формування нової владної вертикалі.

Для того, щоб відповісти на питання, чи спроможна нова влада побудувати ефективну вертикаль в країні, необхідно визначитися, яка група суспільства стане опорою даної вертикалі. На нашу думку, сьогодні такою групою може стати виключно великий бізнес, який перебуває на останньому етапі свого розвитку – етапі легалізації та норматизації. Легалізація передбачає передусім законодавчо закріплenu неможливість проведення перерозподілу власності (наприклад, шляхом реприватизації), а також максимальне обмеження різноманітних рейдерських акцій. У свою чергу головна мета норматизації – створення загальних «правил гри», імплементованих в систему законодавства на всіх рівнях. Окремим напрямом етапу норматизації повинно стати прийняття закону про лобізм, що дозволить фінансово-політичним групам, не втрачаючи впливу на вироблення основ внутрішньої та зовнішньої політики, скоротити безпосередню політичну діяльність, яка є доволі витратною та не завжди приносить очікувані дивіденди (особливо для груп, які не входять в коло найбільш наближених до влади).

Разом з тим, якою буде модель взаємовідносин влади та великого бізнесу від нового Президента України П. По-

рошенка, наразі не зрозуміло. Так, Президент України Л. Кучма сформував «арбітражну модель» зрошення виконавчої влади з різноманітними групами впливу, встановивши контроль над найбільшими джерелами стягування ренти – приватизацією та посередницькими операціями з енергоносіями. Проте при цьому він не віддавав явної переваги жодній фінансово-політичній групі. Для нього неприпустимим було як формування єдиного фронту фінансово-політичних груп, так і надмірне посилення однієї з них. Саме тому основний принцип відносин Президента Л. Кучми та фінансово-політичних груп можна охарактеризувати як «систему стримувань і противаг».

За часів Президента В. Ющенка нової концепції взаємовідносин влади та великого капіталу, яка існувала в часи президентства Л. Кучми, розроблено не було. При цьому мова йде не лише про теоретичні аспекти проблеми, а й про її політико-правове забезпечення, а саме відсутність правових актів, які б регулювали поведінку основних суб'єктів взаємовідносин – представників влади та великого капіталу – у нових умовах. В. Ющенко лише вибудував контури «хаотично-демократичної моделі», характерною особливістю якої була відсутність нових єдиних прав гри на політико-економічному полі, а глава держави зосереджувався виключно на функціях зовнішнього лобіста інтересів вітчизняних фінансово-політичних груп.

В результаті це призвело до загострення корпоративних війн, а також посилило вплив зовнішнього по відношенню до України капіталу (передусім російського). Період, що розпочався у 2007 році (парламентські вибори), можна охарактеризувати як початок відкритої конкурентної боротьби основних фінансово-промислових груп за політичну владу. Конкуренція між групами впливу відбувалася на рівні публічної політики – через політичні партії та засоби масової інформації. Деякі дослідники ще у 2005 році ідентифікували цю особливість як «конкурентний авторитаризм» [3], певною мірою актуальності це твердження не втратило й сьогодні.

У моделі взаємовідносин у трикутнику «влада – фінансово-політичні групи – суспільство», яку формує нова владна команда, присутні як елементи моделі Л. Кучми, так і елементи моделі В. Ющенка. Характерною ж особливістю моделі Президента В. Януковича було надання певних преференцій окремим фінансово-політичним групам. Влада поступово корпоратизувалася, формуючи модель, при якій у більшості сфер домінували від трьох до шести фінансово-політичних груп (переважно мова йде про Донецьку фінансово-політичну групу, яка поділяється, у свою чергу, на три підгрупи, Дніпропетровську групу, групу «Росукренерго», частково Харківську групу), які мали доступ до основних фінансових, адміністративних та інших ресурсів, фактично контролюючи базові процеси, що відбувалися в державі, визначаючи її політичний курс.

Показово, що перший етап адміністративної реформи фактично підтверджив даний розподіл, адже на рівні Кабінету Міністрів було сформовано три суперпотужних міністерства, підконтрольні вищезазначенім фінансово-політичним групам. В результаті формувалася своєрідна ієпархія нової, корпоративної демократії, яка зав'язана на рівнях взаємовідносин різноманітних груп впливу.

На сьогодні можна виділити щонайменше 7 рівнів (у напрямку зростання):

особистісний => особистісно-бізнесовий => регіональний => громадсько-організаційний => партійний => загальнонаціональний => глобально-бізнесовий.

Останній рівень вкрай важливий для вітчизняних фінансово-політичних груп, адже кінцевою метою їх розвитку є вихід на новітні технології бізнесу та сфери послуг з подальшою інтеграцією в європейський та світовий економічний простір.

У зв'язку з цим можна говорити про деяку «американізацію» українських груп, яка відбувається за багатьма напрямками: починаючи від формування американської моделі взаємовідносин великого бізнесу та влади в Україні (на даному етапі – на рівні першої половини ХХ століття)

та закінчуєчи посиленням співпраці з США на формально-му і неформальному рівнях (зокрема, мова йде про вихід вітчизняних груп на ринок США, отримання американських кредитів та допомоги американських же консультантів).

Що стосується взаємовідносин безпосередньо між фінансово-політичними групами, то основними факторами, які будуть визначати їх розвиток у найближчі роки, є:

- перерозподіл обмежених ресурсів та боротьба за останні об'єкти державної власності;
- інфільтрація у нову владну вертикаль (передусім на рівні виконавчої влади);
- послаблення експансії російського великого капіталу;
- поступовий перехід від галузевої до багаторівневої конкуренції (основою якої стане інформаційний продукт).

Як наслідок вищезазначених процесів, частина фінансово-політичних груп буде намагатися максимально переворитувати свій бізнес на західні ринки, поступово перетворившись на транснаціональні корпорації. Інша частина буде намагатися реалізувати інфраструктурні проекти в Україні, використовуючи власні ресурси та ресурси держави (наприклад, група О. Ярославського та група «Приват»). Не виключно, що деякі фінансово-політичні групи, взагалі припинять своє існування шляхом поглинання більш потужними провладними корпораціями.

Літературні джерела

1. Бичкова А.М., Безродна С.М. Спільні підприємства як форма залучення іноземного капіталу // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://intkonf.org/bichkova-am-bezrodna-sm-spilni-pidprietstva-yak-forma-zaluchennya-inozemnogo-kapitalu/>.
2. Бычкова А.Ю. Транснациональные корпорации: новый фактор мировой политики / А.Ю. Бычкова // Актуальные проблемы политологии. [Отв. ред.: д.ф.н., проф. В.Д. Зотов]. – М.: МАКС Пресс, 2005. – С. 123–125.
3. Втратив чинність закон про промислово-фінансові групи [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу <http://www.unian.net/ukr/news/news-395127.html>

4. Градобитова Л.Д. Транснациональные корпорации в современных международных экономических отношениях. / Л.Д. Градобитова, Т.М. Исаченко. – М., «Анкил», 2002. – 474 с.
5. Гриньов А. В. Міжнародна інноваційно-інвестиційна діяльність України. Вектор розвитку: [монографія] / А.В. Гриньов, О.М. Шершенюк, С. В. Овчаренко // Харківський національний автомобільно-дорожній ун-т. – Х.: ХНАДУ, 2008. – 208 с.
6. Данилюк Н.І. Особливості стратегічної поведінки корпорацій в глобальному середовищі / Н.І. Данилюк // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечение иностранных инвестиций: региональный аспект: Сб. научн. трудов. Донецк: ДонНУ, 2001. – Часть II, С. 336–337.
7. Дмитренко А.В. Роль спільних підприємств з іноземними інвестиціями у розвитку економіки України / А.В. Дмитренко // Економічний форум. – 2011. – №3. – С. 148-157;
8. Євтушенко Г. І. Іноземне інвестування в Україні: сучасний стан і перспективи / Г. І. Євтушенко, Т. А. Левківський // Збірник наукових праць Національного університету державної по-даткової служби України. – 2012. – № 1. – С. 126–135, с. 130.
9. Іноземні інвестиції як чинник розвитку малого та середнього бізнесу в Україні: матеріали міжнар. наук.-техн. конф., 17 жовтня 2008 р. / Дніпропетровська обласна держ. адміністрація; Управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності; Товариство «Знання» України; Кафедра політекономії Національної металургійної академії України / В.М. Таракевич (заг. ред.). – Д.: Товариство «Знання» України, 2008. – 107 с.
10. Келару І. О. Теоретичні підходи до процесу транснаціоналізації у світовій економіці / І. О. Келару // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6 (44). – С. 52-56, с. 55
11. Костючик Н.В. Моделі входження транснаціональних корпорацій на іноземні ринки: порівняльний аналіз / Н.В. Костючик // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 13 випуск. Черкаси ЧДТУ 2005. – С.117–119.
12. Молчанова Е. Взаємодія транснаціональних корпорацій з національними економіками // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09718.pdf>;
13. Олександренко І. Спільні підприємства як форма застосування іноземного капіталу // Економічний аналіз. – 2008. – №2(18). – С.168–172.

14. Ринейська Л. С. Менеджмент персоналу як фактор підвищення ефективності міжнародного бізнесу / Л. С. Ринейська // Економіка і регіон. – № 2. – 2009. – С. 209–312.
15. Рябець Н. М. Роль процесу транснаціоналізації в розвитку сучасної національної економічної системи України в умовах глобалізації / Н. М. Рябець // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2013. – № 18. – Вип. 2. – С. 39–48.
16. Топ 100 самых влиятельных людей Украины // Корреспондент. Специальный выпуск. – 2010. – № 31 (419). – 98 с.
17. Транснаціональні корпорації: навчальний посібник / [В.Рокоча, О.Плотніков, В.Новицький та ін]; під ред. В. Рокочі. – К.: Таксон, 2001. – 304 с.
18. Цыганков Р. Международные отношения / Р. Цыганков.– М., 2000.– 426 с.
19. Чепіга Ю. Ю. Україна в системі транснаціоналізаціоних відносин [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Чепіга, К. П. Юдіна. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Economics/60202.doc.htm
- 20 Шаблиста Л.М Підвищення ролі інтеграційних процесів у фінансуванні інвестиційних проектів в реальному секторі економіки // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/13909/1/15.pdf>
21. <http://comtrade.un.org/> – офіційна статистична база ООН.
22. <http://www.ukrstat.gov.ua/> – офіційний сайт Державного комітету статистики України.
23. <http://www.wto.org> – Офіційний сайт Світової організації торгівлі.

Післямова

Узагальнення наявних в теорії глобалістики та теорії глобальної економіки визначень і понять, пов'язаних з глобалізаційними процесами, формами прояву останніх свідчить про те, глобалізація є продуктом епохи постмодерну, її часовий період розпочинається з переходом людства від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку і співпадає з формуванням зasad ноосферно-космічної цивілізації. Це і є основним детермінантом якісних та кількісних ознак, а також індикаторів, що їх характеризують. Провідними з ряду детермінант є зростаюча взаємозалежність економік країн світу, формування світового господарства як цілісного організму, в основу якого закладено посилення відкритості національних ринків, поглиблення міжнародного поділу і кооперації факторів виробництва. Світова економіка, що глобалізується, стає вже не просто зовнішньою сферою світового господарства, вона набуває рис системи, ґрунтуючись на техніко-економічному базисі інтернаціоналізованого виробництва, спільніх та узгоджених між багатьма країнами торгівельних і валютно-фінансових режимах. По мірі розвитку глобалізації практично в усіх країнах стає помітне покращення умов життя. Однак найвищого ефекту досягають країни з розвинutoю економікою і лише невелика кількість країн, що розвиваються, хоча в цілому глобалізація світової економіки створює певні передумови і дає шанс для прилучення до досягнень цивілізації і тих країн, які відстали у своєму розвитку, але прагнуть до покращення ситуації.

Зрозуміло, що збільшення розриву між доходами в країнах з високим рівнем доходу та країнах з низьким рівнем доходу не може не викликати занепокоєння. Глибоку трикутну викликає й те, що значна кількість населення земної кулі живе за межею бідності. Проте, було би помилково робити з цього висновок, що причиною розриву є лише глобалізація або, що нічого не можна зробити для виправлення такого становища. В більшості випадків країни з низьким

рівнем доходу не змогли інтегруватися у світову економіку швидко і з відносно високим ефектом частково через обрану ними політику та частково через фактори, які не піддаються контролю.

Мабуть, у світі відбувається не механічне об'єднання національних моделей економічного розвитку, а, як йшлося в роботі, поширення ринкових принципів в глобальному масштабі. Саме з ринкових позицій слід розглядати сутність процесу глобалізації, його суперечливість та ефекти. Дійсно, без сформованого світового ринку не могла б скластися світова торгівля, світова фінансова система, міжнародні економічні інститути – все те, що служить формою вираження реалокації чинників виробництва і створює об'єктивні передумови максимізації економічного ефекту участі в глобальних процесах. Суб'єктивний фактор, виражений економічними і політичними агентами, по-різному використовує цю можливість. Відтак маємо говорити про роль кожної країни як суб'єкта глобальної економіки, який свідомо визначає свою стратегію і тактику поведінки у світовому середовищі, що глобалізується. Разом з тим дисфункціональні особисті ринкової системи як такої за кладають «провали» глобальної економіки. Найбільшою мірою це стосується загроз економічної нестабільності, за яких неможлива підтримка постійного й стабільного економічного зростання, а глобалізаційний ефект набуває рис негативності і стає системним. Далі можна назвати нову групу протиріч, що утворилися в епоху глобалізації. Це протиріччя між інтересами економічного розвитку і зростанням та захистом навколошнього середовища; на часі злочинне втручання в природну здатність людини шляхом генної інженерії, клонування тощо. Глобалізація світогосподарських зв'язків загострює глобальні проблеми людства, які можна визначити як комплекс зв'язків і відносин між державами і соціальними системами, суспільством і природою в загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів всіх країн світу і можуть бути вирішені лише в результаті їх взаємодії. Однаке, уніфіка-

ція відносин глобальної спільноти – річ непроста, хоч б вже з приводу його етнічного і культурного різноманіття.

Важко прогнозувати майбутнє і шляхи вирішення основних проблем, що стоять перед суспільством у цілому або будь-якою конкретною державою. Сьогодні, коли світове співтовариство перебуває на етапі глобалізації та процесів глобальної регіоналізації, ще складніше передбачити перебіг подій у майбутньому.

Беручи до уваги як позитивні, так і негативні ефекти глобалізації, слід визнати, що формування глобальної світової економіки – важлива ознака того, що колишня світова економіка, заснована на самодостатності національних культур та стійкості специфічних господарських укладів, підходить до свого логічного завершення. Постає нова структура і форма організації світової економіки. Її становлення відбувається в умовах зламу застарілих форм міжнародного порядку, відтак саме дестабілізація міжнародної системи, яка характеризує сьогоднішній стан світогосподарських відносин, свідчить про те, що людство знаходиться на переломному етапі свого розвитку. Об'ективні імперативи виживання, безпеки і розвитку спричиняють потребу в більш надійному міжнародному порядку, який відповідав би сучасним потребам усіх учасників глобалізаційного руху та міг би нівелювати глобальні суперечності, що властиві суб'ектам-лідерам та суб'ектам-аутсайдерам.

Час покаже, чи буде новий порядок регулюватися планетарним урядом, який володіє для цього відповідними засобами наднаціонального характеру – урядом, армією, діловими правовими механізмами і т.п., – або його основою стануть декілька взаємодіючих між собою інтегрованих регіональних центрів, що охоплюють у своїй сукупності весь світ, або ж це буде якийсь інший варіант управління світом. Але в будь-якому випадку створення і функціонування надійного світового порядку може бути досягнуто лише на основі створення умов для реалізації інтересів і збереження цінностей не тільки держав і міжурядових органі-

заций, але і найрізноманітніших соціальних спільностей, конкретних людей.

Старий міжнародний порядок, побудований в додглобалізаційну епоху на силі і ляканні, хоча і підірваний, проте його правила і норми ще продовжують діяти (особливо на регіональних рівнях), що не дає підстав для висновків про необоротність тенденції створення глобальної системи (в тому числі економічної), яка б рівною мірою відповідала інтересам усіх своїх гравців.

Сьогодні глобалізація об'єктивно виступає чинником розвитку економіки будь-якої країни світу. Об'єктивність глобалізаційного процесу гостро ставить питання про ефективність і параметри входження та функціонування економіки України в глобальний простір, визначення напрямків та масштабів, глибини взаємодії з національними господарствами інших країн, а також з регіональними угрупуваннями. Врахування глобалізаційного чинника в розвитку України означає вирішення двох найважливіших проблем. По-перше, знаходження Україною належного місця в міжнародній торгівлі, що значною мірою залежить від реструктуризації економіки України та реалізації виваженої економічної політики, спрямованої на реалізацію не кланових інтересів, а національного. По-друге, розробка оптимального механізму входження у міжнародне конкурентне середовище з орієнтацією на забезпечення економічного розвитку та реалізацію національних інтересів країни.

Складність проблеми інтеграції України в глобальне економічне середовище полягає в необхідності інтенсивно розробляти та практично здійснювати відповідну державну політику і одночасно формувати для цього надійне наукове підґрунтя. Принципово важливо не тільки оптимізувати міжнародні економічні відносини з традиційними та новими партнерами, а й закласти основи для забезпечення стабільної конкурентоспроможності національної економіки у довгостроковому контексті задля зростання добробуту народу.

Додатки

Додаток А

Міжнародний рух капіталу, млрд. дол. [9]

Роки	2005		2010		2013	
	приплив	відплив	приплив	відплив	приплив	відплив
Формі руху капіталу						
Розвинені країни						
Прямі інвестиції	169,6	224,4	1241,5	1279,3	629,0	648,0
Портфельні інвестиції	213,6	169,1	1403,0	1195,6	1648,7	894,4
Країни, що розвиваються						
Прямі інвестиції	31,6	10,9	248,3	96,3	233	48,0
Портфельні інвестиції	2,5	17,3	83,3	92,6	170,1	179,8

Обсяги експортних операцій за 2012 рік (тис. грош. од.)

Період	Експортовано товарів (робіт, послуг)				Отримано валютної виручки	
	рос. руб.	дол. США	євро	рос. руб.	дол. США	євро
I кв. 2012 року	154576,2	3902,4	0	202045,7	6005,0	0
II кв. 2012 року	272447,8	1011,5	0	91301,4	735,9	0
Всього за 1 півріччя 2012 року	427024,0	4913,9	0	293347,1	6740,9	0
III кв. 2012 року	296529,6	382,2	14,6	213248,5	737,2	14,6
IV кв. 2012 року	158296,5	654,3	14,2	307221,6	643,0	14,2
Всього за 2 півріччя 2012 року	454826,1	1036,5	28,8	538470,2	1370,2	28,8
Всього за 2012 р.	881850,1	5950,4	28,8	831817,3	8111,1	28,8

Джерело: складено авторами за матеріалами звітності ПАТ «Агроеко-продукт»

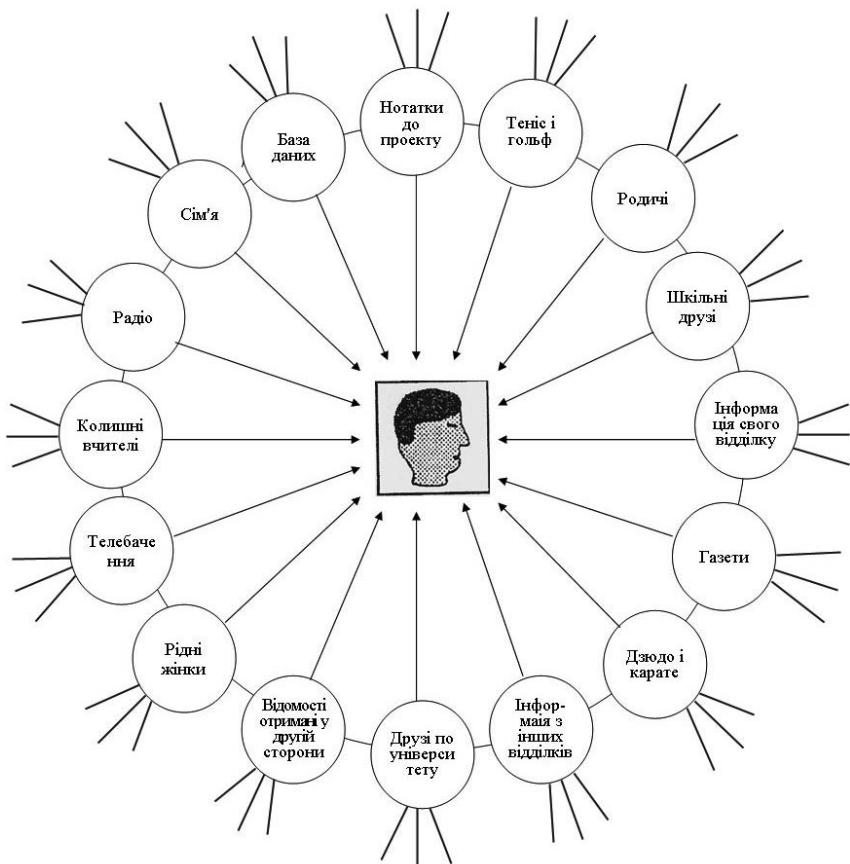
Розподіл інтернет-банків по регіонам

Регіон	Кількість банків*
Африка	23
Північна Америка	1415
У тому числі :	
Канада	32
США	1383
Латинська Америка	258
Азія	174
Європа	1205
У тому числі:	
Німеччина	355
Франція	172
Італія	228
Інші європейські країни	450
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	32

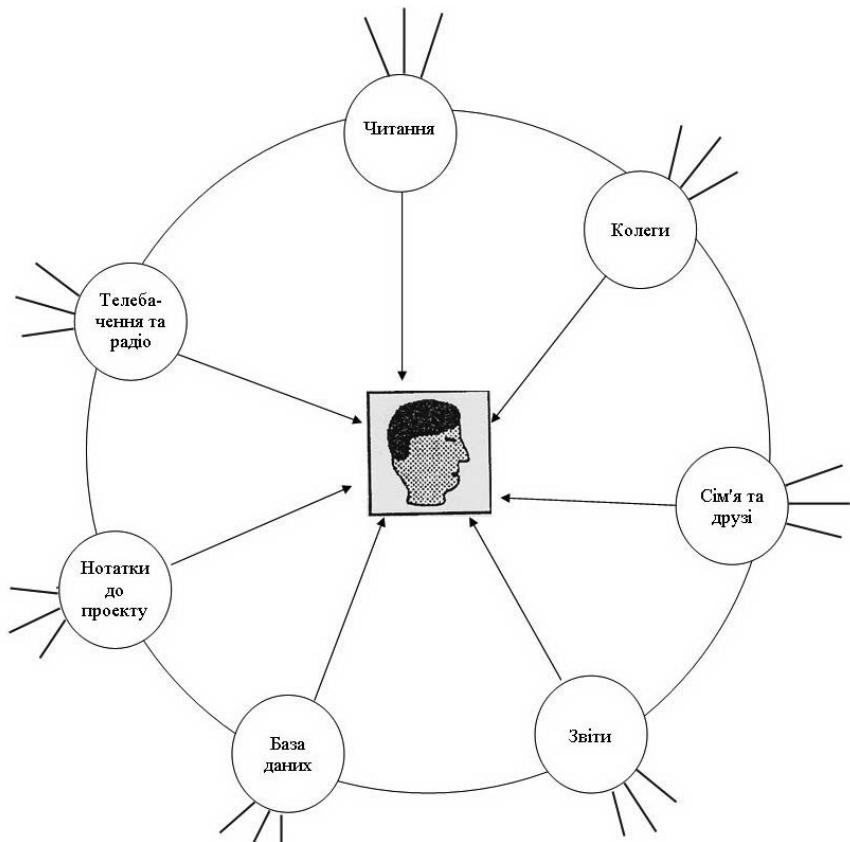
Джерело: www.qualisteam.com

Додаток Д

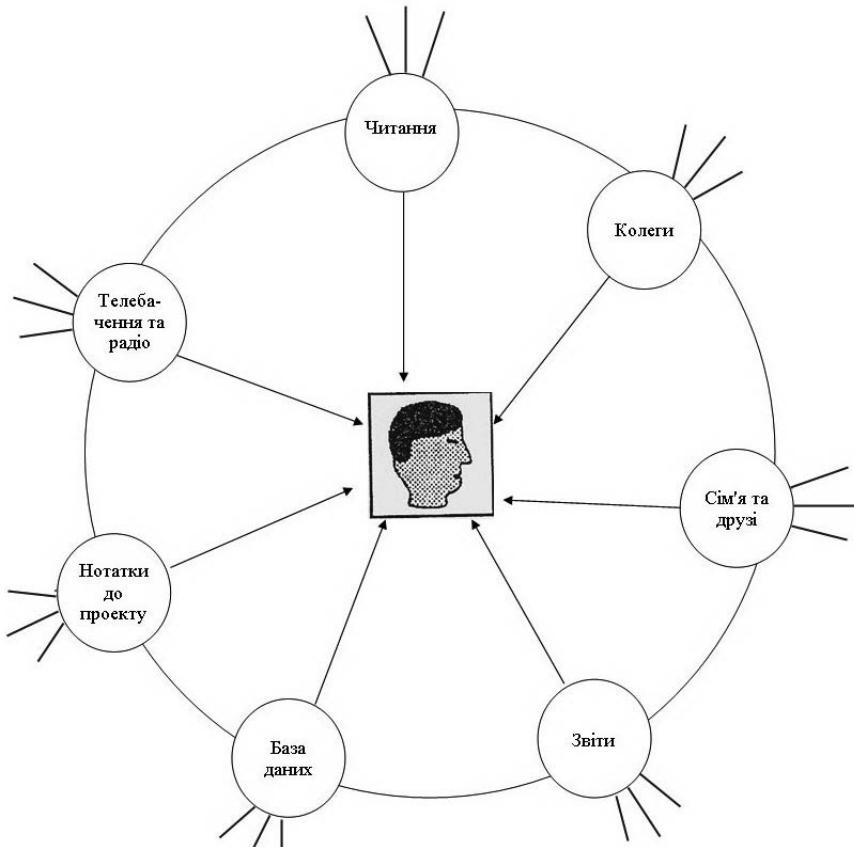
Джерела інформації для слухаючої культури (Японія)

Джерела інформації для культур, що орієнтовані на діалог

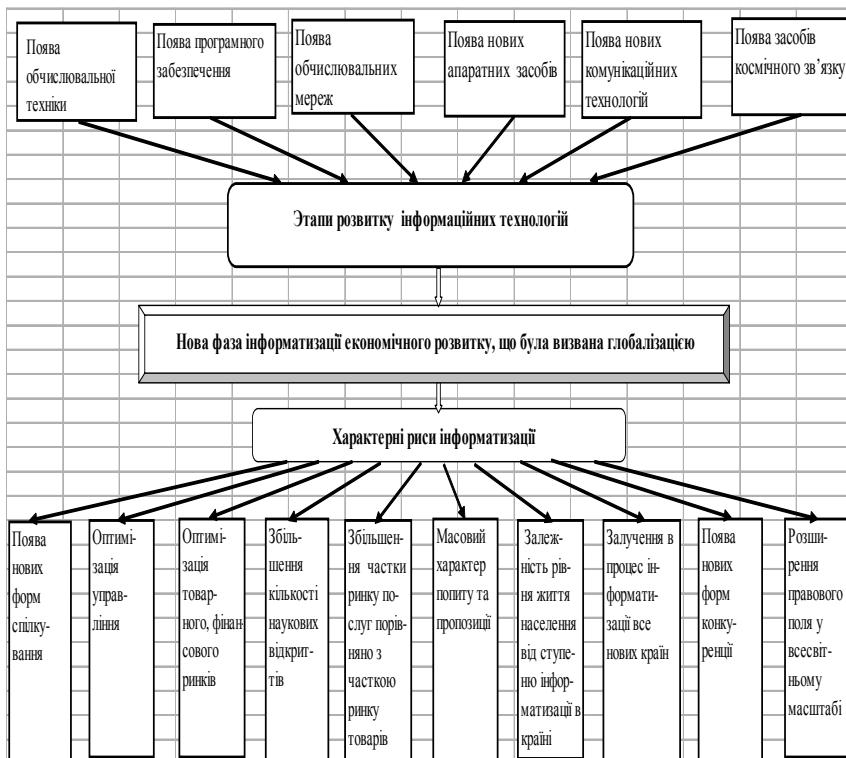

Джерела інформації для культур,
що орієнтовані на формалізовану інформацію

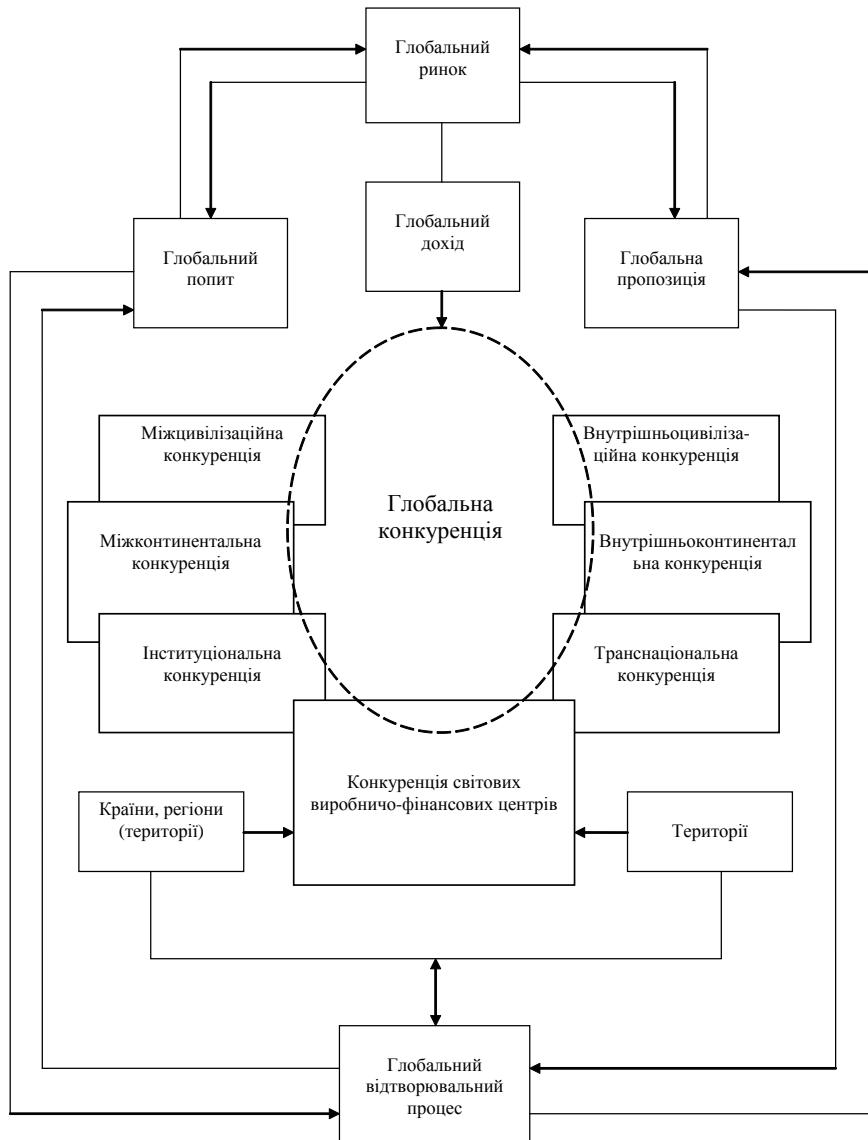

Додаток 3

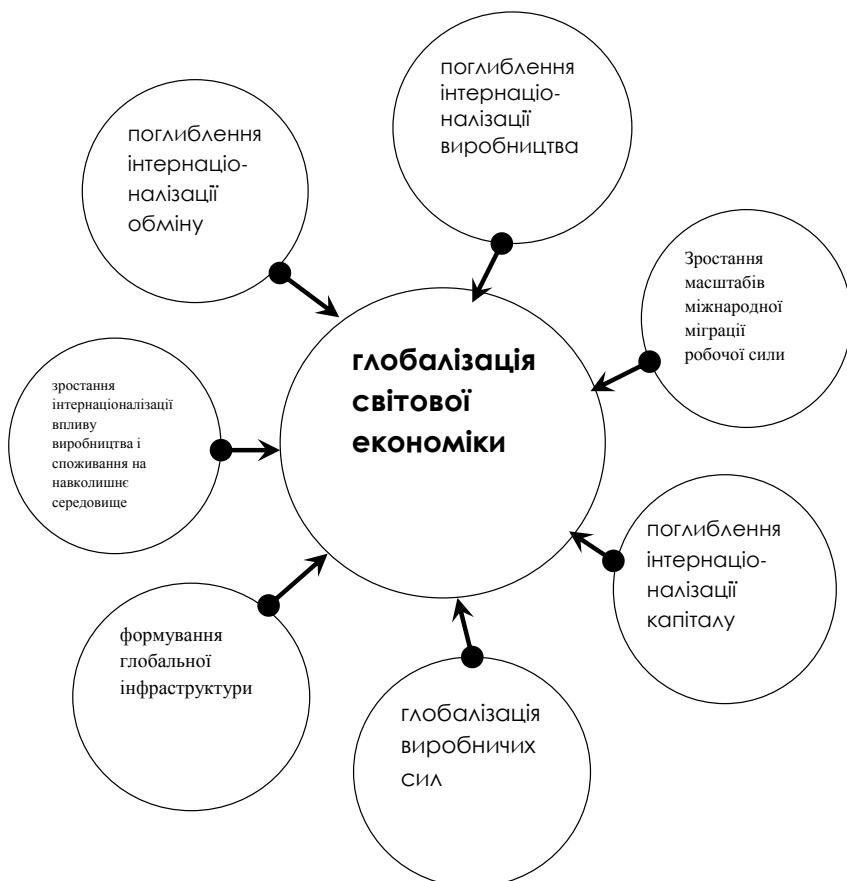
**Генеза нової фази інформатизації економічного розвитку,
що викликана глобалізацією**

Система глобальної конкуренції

Компоненти глобалізації світової економіки

Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»

Наукове видання

В.В. Рокоча, Б.М. Одягайло, В.І. Терехов

**Глобальна економіка:
парадигми та парадокси розвитку**

Монографія

Текст подано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка: *В. Гришаков*

Підписано до друку 13.10.2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура SchoolBook.

Ум. друк. арк.18,25. Обл.-вид. арк.13,9. Наклад 300 прим.

Зам. № 131.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com